

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 39

Київ
2013

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 39. – К.: УНІСЕРВ, 2013. – 154 с.

Редакційна колегія:

КОЛЕСНИК В.Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В.П., д-р іст. наук, проф., (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В.К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М.В., д-р іст. наук, доц.;
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., д-р іст. наук, проф.;
СКРИПНИК Г.А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М.Г., д-р іст. наук, доц.;
СЕРГІЙЧУК В.І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю.М., д-р іст. наук, доц.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О.П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г.М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р.М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В.В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н.В., канд. іст. наук, доц.

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/index.html>

Рецензенти:

д-р іст. наук М.В.КУГУТЯК
д-р іст. наук О.М.ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 6 від 14.02. 2013 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

ЗМІСТ

Максимов Євген, Максимов Сергій. Розповідь про країни слов'ян та русів за відомостями анонімної перської географії X століття.	5
Потапенко Ярослав. Людська тілесність як фундаментальна категорія культурно-антропологічних студій.	11
Молоткіна Валентина. Особливості організаційного становлення та функціонування партійних видавництв в УСРР в 1920-ті роки.	17
Шабашов Андрій. Гагаузька система термінів спорідненості.	24
Конта Ростислав. Реформування Наукового товариства ім. Шевченка та розвиток української етнології в 1892 – 1898 роках (на матеріалах "Записок НТШ").	29
Рожнова Владислава, Терес Наталія. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід.	35
Аксьонова Наталія. "Українська" та "російська" Слобожанщина: політичні кордони історико-етнографічного регіону.	45
Кузіна Наталія, Никитюк Юлія. "Лібералізація" духовного життя подільського селянства (50-ті – початок 60-х років XX століття).	49
Міняйло Наталія. Основні цінності <i>populus Romanus</i> республіканського періоду за поемою Вергілія "Енеїда".	53
Козаченко Тетяна. Історія дослідження народної медицини українців Полтавщини в XIX столітті.	58
Кириченко Юлія. Етнологічні та фольклористичні погляди М.С.Грушевського (на матеріалах "Історії української літератури").	63
Акинджи Емре. Олександр Шульгин: шаблі діяльності на науково-педагогічній ниві.	67
Гончар Галина. "Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії": історія створення.	72
Семенова Оксана. Культура повсякдення кустарів-шкіряків Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX – першій половині XX століття.	78
Ніколаєва Анна. Система символічного захисту від уроків у повсякденному житті українців.	86

Горб Євген. Особливості функціонування політичних партій німецької меншини Другої Речі Посполитої.	95
Папенко Євген. Українські січові стрільці: присяга на вірність Австро-Угорщини чи боротьба за українські державні інтереси.	102
Едигарова Гаянэ. Конституционные демократы и попытки разработки политической стратегии П.Н.Врангеля.	108
Овчаренко Володимир. Етнополітика в сучасній Україні: проблеми формування законодавчої бази.	118
Ебель Анна, Панчук Оксана. Побут та дозвілля студентів Київського університету у 1960-х – середині 1970-х років.	124
Герасим Петро. Культ Аполлона Лікаря в Північному Причорномор'ї й проблема походження монет-стрілок: історіографія питання.	129
Савченко Григорій, Хоменко Євген. Перебудова системи фізичної культури в УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.	134
Цебро Оксана. Господарювання мешканців київських комунальних квартир (1943 – 1945 рр.).	140
Матвієнко Наталія. Освітня політика українських урядів в революційні часи (1917 – 1920 рр.): новітня історіографія.	145
Кошовий Сергій. До питання послідовників Шан Яна.	149
Петренко Ірина. Подія в історико-етнографічних дослідженнях України – перше видання про жіночу фізіологію, жіноче тіло та пов'язані з ним народні вірування. Рецензія на книгу Ігнатенко Ірини "Жіноче тіло у традиційній культурі українців". – К., Дуліби, 2013. – 228 с.	151
Наші автори.	152

РОЗПОВІДЬ ПРО КРАЇНИ СЛОВ'ЯН ТА РУСІВ ЗА ВІДОМОСТЯМИ АНОНІМНОЇ ПЕРСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ X СТОЛІТТЯ

*Присвячується пам'яті мого батька – Максимова Євгена Володимировича –
видатного дослідника археології та історії України.
Максимов С.Є.*

У статті в світлі сучасних археологічних та лінгвістичних досліджень розглядається питання про імовірне місце розташування "острову русів", який неодноразово згадується перськими та арабськими середньовічними географічними джерелами, а також найважливіші гідроніми, топоніми та антропоніми з тексту Худūd ал- 'Алам, пов'язані із територією проживання слов'ян та русів. Наводиться також український переклад фрагментів тексту анонімного перського географічного джерела X ст. Худūd ал- 'Алам, пов'язаних із згаданими вище етнічними групами.

Ключові слова: слов'яни, руси, анти, "острів русів", пеньківська культура.

Ця стаття є спробою продовжити тему про "острів русів", який розглядався перською та арабською середньовічною географічною літературою як територія, на якій мешкав народ, що називався "русами". Найдавніша згадка про "острів русів" міститься у тексті Ібн-Русте (близько 903 р. н.е.): "А щодо русів, то вони на острові, навкруги нього озеро; острів на якому вони живуть, простором три дні путі, [там] чащоби і хащі; [острів] нездоровий, сирий; якщо поставить якась людина свою ногу на землю, трясеться земля від сирості. В них цар, який зветься хāḳān-rūs"¹. Ця тема повторюється із незначними варіантами у інших арабських та перських географів².

Пошуки загадкового острова з часом перетворилися на "довічну проблему" археологів, істориків, етнографів, лінгвістів – тобто всіх, хто прагнув знайти наукові докази походження давньоруського етносу. Де тільки не розташовували "острів русів" дослідники різних часів – і в Балтійському морі, і в Тьмутаракані, і на озері Ільмень, пов'язували його із народами півночі, зокрема, з норманами тощо. Б.О.Рибakov³ присвятив аналізу досліджень "острова русів" цілий розділ своєї фундаментальної книги про походження Київської Русі, а сам схилився до думки, що "острів русів" знаходився в гирлі Дунаю⁴.

У 1989 р. після багаторічних археологічних досліджень на Черкащині автори цієї статті⁵ висловили думку, що дані археології, геології та географії дають підстави вбачати в "острові русів" Черкасько-Чигиринське підвищення. Більш конкретно межі області русів простягались від нижньої частини басейну р. Рось на північному заході до гирла р. Тясмин на південному сході. В західній частині Черкасько-Чигиринського підвищення перед Мошногірським краєм, який простягається на 27 км вздовж правого берега р. Вільшанки, знаходиться велике торф'янисте Ірдинське болото (найбільш імовірно – давня протока Дніпра), з якого витікає р. Ірдинь (впадає в Дніпро) та в районі якого розташовані села Свидівок, Білозір'я, Ірдинь та Руська Поляна. Є всі підстави вважати, що болото та річка Ірдинь, а також р. Тясмин в її нижній течії були у давнину протокою Дніпра, а Черкасько-Чигиринське підвищення – островом. Такий висновок підтверджується геологічною будовою цієї місцевості та рельєфом Ірдинсько-Тясминської долини. На імовірність такого висновку вказує також свідчення Л.І.Похилевича про знахідку поблизу с. Белозер'я (стара назва очевидно походила від "Білого озера", а зараз це село зветься Білозір'я) носу від великого корабля та корабельного якоря⁶.

© Максимов Євген
Максимов Сергій

Таким чином, "острів русів" імовірно розташовувався на території розмірами близько 120х60 км, яку С.Рець назвав навіть "супергородом в центрі природної фортеці", яке він пов'язував з різночасовими археологічними пам'ятками, здебільшого скіфського часу⁷.

Проте, за даними археології цей регіон найбільш яскраво представлений пам'ятками пеньківської (або за В.В.Сєдовим – празько-пеньківської) культури середини і третьої чверті I тисячоліття н.е.⁸. Вказуючи на слов'янську належність празько-пеньківських пам'яток, В.В.Сєдов відносить їх до антської гілки слов'янства балканського походження, підкреслюючи при цьому, що "анти і слов'яни були окремими племенами, які мали своїх вождів, своє військо і вели самостійну політичну діяльність. Відмінності між ними мали, скоріш за все, етнографічний характер, а в мовному відношенні не виходили за рамки діалектної диференціації"⁹. Отож можна взяти на себе сміливість припустити, що саме носіїв пеньківської культури (тобто слов'ян-антів) і називали арабські та перські автори "русами", які внаслідок інтеграції із слов'янами-полянами і, можливо, із слов'янами-в'ятичами (в тексті Худūd ал-'Алам проводиться чітка різниця між "русами" та "саклабами", що жили на захід від "русів") і склали етнічну основу Київської Русі XI – XIII століть.

Отже, судноплавну в давнину дніпровську протоку, яка проходила по долині Ірдинь-Тясмин, можна із значною долею імовірності вважати згаданою арабо-перськими географами (тут і далі ми наводимо назви річок, міст та етнічних територій у написанні та згідно із згадками про них в тексті Худūd ал-'Алам, переклад фрагменту якого наводиться нижче) річкою Рутā (Rūtā), яка текла на південь від області русів. Щоправда, Б.О.Рибаків¹⁰ ототожнює річку Рутā з Окою, проте Ока знаходиться не на півдні, а на північному сході від області русів, тобто за межами Середнього Подніпров'я. Ширше арабо-перські автори могли розуміти під цією річкою водний торговельний та транспортний шлях, який ішов від Середнього Подніпров'я далі по Тясмину, Інгулу та Інгульцю до Чорного моря у зв'язку з неможливістю судноплавства в районі дніпровських порогів¹¹.

Розглянемо далі інші найважливіші гідроніми, топоніми та антропоніми із тексту Худūd ал-'Алам, пов'язані, на нашу думку, із Середнім Подніпров'ям.

Особливо багато суперечок викликає тлумачення назв річок. Детальний аналіз різних точок зору щодо річок країн "саклабів" (слов'ян) та "русів" знаходимо в книзі Б.О.Рибаківа¹². Згідно з його тлумаченням під річкою Атіль малася на увазі ціла система річок, а не тільки Волга у сучасному розумінні. Річка Атіль починалась у передгір'ях Південного Уралу "з тієї ж самої гори на північ від Артуша" – тобто Іртишу (за В.Мінорським)¹³. Її витoki можна ототожнювати із сучасною річкою Білою, яку башкири називають Як-Ідель, тобто "Біла Волга" (староруська назва "Біла Воложка"). Продовженням річки Атіль була нижня течія Ками – від устя Білої до впадіння Ками у Волгу. Від цього місця та униз до дельти вже сама ріка Волга називалася Атіль (Атель). Тобто Атіль (Атель) IX – X століть це – ціла система річок: Біла+частина Ками+частина Волги¹⁴.

Наше розуміння того водного шляху, що називався Рутā, подано вище, а стосовно того, яку сучасну річку слід асоціювати із згаданою в тексті Худūd ал-'Алам під назвою "річка Рус" то, незважаючи на те, що згідно з цим текстом Рус впадає в Атіль (що, на наш погляд, є помилкою, пов'язаною із чисельними тлумаченнями торговельних шляхів між Волгою та Дніпром), під назвою Рус слід вважати сучасний Дніпро із системою його приток. Саме на річці Рус розташовані головні "міста русів" Уртāб, Ғ.лāб та Куйāба (Куйāфа)¹⁵, тобто Родень, Київ та Слав (Славія, Славль), про які мова піде нижче.

Щодо міст, то згідно з текстом Худūd ал-'Алам на річці Рус знаходилися три "міста русів" – Куйāба (Кубāба, Куйāфа), Ғ.лāба та Уртāб, які, на думку Б.О.Рибаківа, мають бути відповідно Києвом, Переяславлем та Роднем (Артанією або Артою)¹⁶. Стосовно давньоруського міста Родень, яке дослідила Г.Г.Мезенцева¹⁷ на Княжій Горі на південній околиці м. Канів, слід зауважити, що в різні часи могло існувати декілька поселень із такою назвою в різних місцях території, що розглядається. Одним з претендентів на ранній Родень (Уртāб, який в арабо-перських текстах зветься іще Артā або Арсā) може вважатися сучасне містечко Ірдинь, розташоване на горбі біля однойменного торф'янистого болота (давньої протоки Дніпра) – тобто саме на "острові русів".

Таку інтерпретацію трьох "міст русів" слід вважати досить переконливою, хіба що за винятком міста Ғ.лāба (за Б.О.Рибаківим Ғ.лāба=Славія=Переяславль, тобто сучасний

Переяслав-Хмельницький). Справа в тому, що на думку дослідників арабо-перських географій і, зокрема, тексту Худūd ал-‘Алам, їхні автори широко користувалися даними більш ранніми, ніж дата безпосереднього написання своїх творів. Б.О.Рибаков¹⁸ та В.В.Бартольд¹⁹ вважають, що основне джерело інформації цих географій датується не пізніше середини IX століття, хоча автор тексту Худūd ал-‘Алам безумовно користувався і даними своєї доби (дата написання тексту – 982 р.). Перша згадка про Переяславль зустрічається в літопису під 907 р.²⁰, але це навряд чи було на той час велике місто, про яке було варто згадувати арабо-перським географам тому, що в різних списках літопису Руського під 992 р. у розповіді про битву з печенігами сказано: "Володимєрь же поиде противу имъ и сrete и на Трубеши ни бродѣ, кде нынѣ ПереѦславль"²¹. Вживане в тексті слово "нынѣ" дозволяє вивести логічне судження: "раніше Переяславля тут не було", тобто "з'явився тут Переяславль порівняно нещодавно". Далі у літопису йде розповідь про те, як "Володимєрь же радъ бывъ заложи городъ на бротѣ том и наре и ПереѦславль"²², що можна розуміти як відомості про початок будівництва укріплень. Семантика префікса "пере-" в назві Переяславль також свідчить про вторинність цього топоніма. Так яке ж місто було первинним гіпотетичним Славом (Славією, Славлем), що згадується в тексті Худūd ал-‘Алам як Ғ.лаба?

На нашу думку, ця назва має співвідноситись із великим слов'янським городищем VIII – XI століть, яке було досконально досліджено експедицією Інституту археології АН УРСР у 1974 – 1985 рр. під керівництвом Є.В.Максимова та В.О.Петрашенка в урочищі Городки (або Сурми, Труби) біля колишнього села Монастирьок Канівського району Черкаської області. Це городище знаходиться на правому березі Дніпра навпроти сучасного міста Переяслав-Хмельницький і є багатошаровою археологічною пам'яткою. Тут існує потужний культурний шар з відкладеннями трипільської культури (V – III тис. до н.е.), епохи бронзи (II тис. до н.е.), скіфського часу (VII – III ст. до н.е.), зарубинецької культури (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), райковецької культури (VIII – X ст.) і нарешті часів Київської Русі, коли на східній частині городища з XI по XIII ст. існувало літописне давньоруське місто Заруб – "богатирська застава", що контролювала відомий Зарубський брід через Дніпро²³. Це місто, розташоване у важкодоступній місцевості Канівських геологічних дислокацій, із стрімким розвитком держави Київська Русь, столицею якої вже був Київ, поступово втрачає своє політичне та економічне значення і нарешті припиняє існування в X ст. після набігів печенігів²⁴. Таким чином, можна зробити припущення, що лівобережний Переяславль з'явився після руйнування правобережного Слава (Славії, Славлю) та, іншими словами, "перейняв його славу"²⁵.

Певною загадкою є локалізація згаданих в тексті Худūd ал-‘Алам "міст саклабів" (тобто слов'ян) Вабнїт та Хурдāб. Якщо прийняти припущення Б.О.Рибакова, що анонімний географ розумів під етносом "саклабів" не тільки слов'ян-полян, а й слов'ян-в'ятичів, то ці міста слід асоціювати з містами в'ятичів в басейні річки Ока. Принаймні Хурдāб (якщо це тільки не є перекрученим топонімом Уртāб, тобто Родень) Б.О.Рибаков асоціює із містом Корьдном, куди Володимир Мономах спрямував свій похід²⁶. А от локалізація міста Вабнїт залишається загадкою, яку іще треба розкрити.

Нижче, відходячи від суто теоретичних та гіпотетичних роздумів, автори пропонують українським науковцям переклад фрагменту твору перського анонімного географа X століття під назвою Худūd ал-‘Алам ("межі світу").

Худūd ал-‘Алам (араб. *المغرب إلى المشرق من العالم حدود*) є географічним трактатом 982 року невідомого перськомовного автора. Повна назва твору: "Худūd ал-‘Алам мін ал-Машрик іла-л-Магриб" – "Книга про межі світу від Сходу до Заходу".

Компілятивний твір Худūd ал-‘Алам було написано перською мовою у 372 р. за мусульманським календарем (тобто у 982/983 рр.) і було присвячено еміру Гузганана (північний Афганістан) Абул-Харису Мухаммаду бін Ахмаду ал-Фаригуні.

Копію оригіналу цього твору (зроблену у 1258 р.) було випадково знайдено у 1892 р. у м. Бухара російським орієнталістом капітаном А.Г.Туманським²⁷, який у 1897 р. опублікував фрагменти рукопису, що стосувалися Східної Європи²⁸.

Твір цей великий за обсягом, тому нижче ми наводимо переклад²⁹ тільки тих розділів, які стосуються ареалу мешкання слов'ян та русів. Ці розділи перекладено українською мовою вперше. Наскільки відомо авторам цієї статті повний переклад цього тексту з перської існує лише англійською мовою, з якого і було зроблено наш переклад. Всі відомі фахівці, які працювали над цим текстом та тлумачили його (В.В.Бартольд, Я.А.Гаркаві, Д.А.Хвольсон,

Б.О.Рибаков, Б.М.Заходер та інші), не мали повного перекладу цього тексту російською мовою, не кажучи вже про українську, а користувалися лише фрагментами, переклад яких з перської не завжди був еквівалентним. Слід зазначити, що переклад англійською мовою, зроблений В.Мінорським у 1937 році³⁰ та опублікований видавництвом Оксфордського університету (Велика Британія), відрізняється високим рівнем еквівалентності – перекладач навіть залишив у дужках сумнівні місця в латинській транскрипції з перської мови. Цей переклад має дуже солідне наукове підґрунтя (передмова В.В.Бартольда та чисельні коментарі В.Мінорського), тому імовірність можливих похибок та спотворень змісту перського оригіналу у "вторинному" перекладі українською мовою з англійської є досить низькою. Нижче подано переклад розділів тексту анонімного перського географа, який у виданні цього тексту англійською мовою розміщено відповідно на стор. 75 – 76 (§6) та 158 – 159 (§§43, 44).

ХУДЎД ал-‘АЛАМ

"Межі світу"

Перська географія

372 р. від початку мусульманського літочислення³¹ – 982 р. н.е.

§ 6. Річки.

41. Ще однією річкою є РАС (?), яка тече на півночі (*andar ḥadd-i shamāl*)³² в країні гūзів. Це велика річка, вода в якій є чорною та має поганий запах (*siyāh va ganda*); вона починається з гори, яка знаходиться між країнами кīmākів та киргизів, тече (*andar miyān*) через країну гūзів і впадає в Хазарське море.

42. Ще однією річкою є АРТУШ (Іртиш?), яка починається з тієї ж самої гори. Це велика річка, вода в якій є чорною, але питною (*shīrīn*). Вона тече між країнами гūзів та кīmākів, доки не сягає селища Джубін (*Чубін) в країні кīmākів; потім вона вливається в річку Атіль.

43. Ще однією річкою є АТІЛЬ [sic], яка починається з тієї ж самої гори на північ від Артуша; це могутня та широка річка, яка тече через країну кīmākів (*andar miyāna-yi Kīmākiyān*) аж до селища Джубін (*Чубін); потім вона повертає на захід вздовж кордону між гūзами та кīmāками, аж доки не проходить повз булгāрів (*tā bar Bulghār bigudharadh*); потім вона повертає на південь і тече між турецькими печенігами та буртāсами, тече повз місто Атіль, яке належить хазарам (*az ḥadd-i Khazarān*), і впадає в Хазарське море.

44. Ще однією річкою є РҮС, яка починається з середини країни ґаклāбів³³ і тече далі у східному напрямку, доки не досягає меж країни рūsів. Потім вона тече вздовж меж (*bar ḥudūd*) Уртāб, ґлāб та Кūйāфа, які є містами рūsів, та вздовж меж кіф'яків. Потім вона змінює свій напрям і тече на південь до меж країни печенігів (*ba ḥudūd Bachanāk*) та впадає в річку Атіль.

45. Ще однією річкою є РҮТА (?)³⁴, яка починається з гори, розташованої на кордоні (*sarḥadd*) між печенігами, маджгарами³⁵ та рūsами. Потім вона входить у межі рūsів (*andar miyāna-yi ḥadd-i Rūs*) та тече до ґаклāбів. Потім вона сягає міста Хурдāб, яке належить ґаклāбам, та використовується на їхніх ланах та луках.

§ 43. Розповідь про країну слов'ян (Ṣaqlāb).

На сході від цієї країни знаходяться внутрішні булгāри (*Bulghār-i andarūni*) та частина рūsів; на півдні від неї – деякі частини моря Гурз та деякі частини країни Рūм; на заході та півночі від неї скрізь знаходяться пустелі та незаселені землі півночі. Це простора країна, де дуже велика кількість дерев ростуть близько одне до одного (*payvasta*). Люди живуть серед дерев та не сіють (*kisht*) нічого крім проса (*arszan*). У них немає винограду, але вони мають багато меду, з якого роблять вино та йому подібне. Їхні посудини (діжки) для вина (*khunb-i nabīdh*) робляться з дерева та там є люди (*mard buvadh kī*), які за рік виробляють сотню таких посудин вина. Вони мають стада свиней (*ramma-hā-yi khūg*), такі самі (*ham chinānk*), як отари овець. Померлих вони спалюють. Коли вмирає чоловік, його дружина, якщо любить його, вбиває себе. Вони носять сорочки та чоботи вище щиколоток (*pirāhan va mūza tā ba ka ' b*). Всі вони поклоняються вогню. Вони мають струнні інструменти (*ālāt-hā-yi rūdh*), невідомі в ісламських країнах (*andar musalmānī*), на яких вони грають. Їхня зброя – щити, дротики (*zūpīn*) та списи. Короля ґаклāбів називають С.мūt-світ (або Бсмūt-світ, *سموت سويت خوانند*). Їжа

їхніх королів – молоко. Вони проводять зиму в хатинах або в підземних житлах (*kāz-hā va zīr-zamīn-hā*). Вони мають багато замків та фортець. Вони одягаються, переважно, в одягу з льону. Вони вважають своїм релігійним обов'язком (*vājib andar dīn*) служити королю. Вони мають два міста.

1. ВАБНІТ³⁶ – це перше місто на сході земель ґаклāбів та деякі (з його мешканців) нагадують рґсів.

2. ХУРДАБ³⁷ – велике місто, де посідає король.

§ 44. Розповідь про країну рґсів та її міста.

На схід від цієї країни знаходяться гори печенігів; на південь – річка Рґтā (روتا?); на захід – ґаклāби; на північ – незаселені землі півночі. Це простора країна, а її мешканці мають поганий характер (*badh ʔab*), вони незговірливі (*badh-rag va nā-sāzanda*), виглядають гордовито (*shūkh-rūy*), забіякуваті (*sītīza-kār*) та войовничі (*ḥarb-kun*). Вони воюють з усіма невірними (*kāfir*), які живуть навколо них, та виходять переможцями (*bihtar āyand*). Їхній король зветься Рґс-хākāн. Це країна, природа якої дуже багата всім необхідним (для життя). Одна частина (*gurūh*) з них виявляє лицарську гідність (*muruvvat*). Вони поважають знахарів (*ʔabībān rā buzug dārand*). Кожного року вони сплачують десятину від своєї військової здобичі та прибутків від торгівлі (*ghanimat va bāzurgānī*) своїм правителям (*sultān*). Серед них живе група слов'ян, які їм служать. Приблизно із 100 ліктів (*gaz*) бавовняної тканини (*karbās*) вони шують штани³⁸, які носять (*andar pūshand*), підкочуючи їх вище коліна (*bar sar-i zānū gird karda dārand*). Вони носять вовняні капелюхи (*ba sar bar nihādha dārand*) з хвостами, які спускаються донизу за їхню шию (*dum az pas-i qafā furū hishta*). Вони ховають померлих з усім їхнім майном (*bā har chi bā khwīshdan dāradh*), одягом та прикрасами (*pirāya*). Вони (також) кладуть в могилу разом з померлим їжу та напої (*ʔa 'ām va sharāb*).

1. КУЙАБА³⁹ (? Кґбāба &c.) є містом [країною?] рґсів, яке лежить найближче до ісламських земель. Це приємне місце та тут посідає їхній король. Тут виробляється різне хутро (*mūy*) та цінні мечі.

2. ҢЛАБА⁴⁰ (? صلاحه) – приємне місто, звідки, коли панує мир, вони їздять торгувати (? *bā bāzurgānī āyand*) в землі булґарів.

3. УРТАБ⁴¹ (? ارتاب) – місто, де вбивають іноземців, коли вони туди потрапляють. Тут виробляються цінні клинки та мечі, які можна зігнути удвічі (*ū rā du tāh tavān kardan*), а, як тільки відпустити руку, вони знов повертаються до свого попереднього стану.

¹ Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 2. – М., 1967. – С. 78.

² Там само. – С. 78 – 81.

³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 342 – 358.

⁴ Там само. – С. 348.

⁵ Максимов Є.В., Максимов С.Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – № 1, 1989. – К., 1989. – С. 114 – 119.

⁶ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2007. – С. 483.

⁷ Рець С. Супергородище в центрі природної фортеці // Вісник № 1 (11), 2003. – К., 2003. – С. 115 – 122.

⁸ Приходнюк О.М. Пенковская культура (Культурно-хронологический аспект исследования). – Воронеж, 1998. – 170 с.

⁹ Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982. – С. 28.

¹⁰ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 211.

¹¹ Бидзиля В.И. Приднепровские "города" Птолемея // Археологические исследования на Украине в 1976 – 1977 гг. / Тез. докл. XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 87.

¹² Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 209 – 212.

¹³ Ḥudūd al 'Ālam "The Regions of the World". A Persian geography 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. – London: Messrs. Luzac & Co., Oxford: Oxford University Press, 1937. – P. 75.

¹⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 209.

¹⁵ Ḥudūd al 'Ālam "The Regions of the World". A Persian geography 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. – London: Messrs. Luzac & Co., Oxford: Oxford University Press, 1937. – P. 75.

¹⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 215; 235; 331 – 334.

¹⁷ Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора. – К., 1968. – 183 с.

- ¹⁸ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 192.
- ¹⁹ Бартольд В.В. Худуд Ал-алем. Рукопись Туманского с введением и указателем В.Бартольда. – Л., 1930. – С. 19.
- ²⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – М., 1962. – С. 31.
- ²¹ Там само. – С. 122.
- ²² Там само. – С. 124.
- ²³ Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – 148 с.
- ²⁴ Петрашенко В.А. Городище Монастырек VIII – X вв. в свете новых исследований // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. (История и археология). – К., 1985. – С. 79.
- ²⁵ Максимов Е.В., Максимов С.Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – № 1, 1989. – К., 1989. – С. 116.
- ²⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 218.
- ²⁷ Ḥudūd al 'Ālam "The Regions of the World". A Persian geography 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. – London: Messrs. Luzac & Co., Oxford: Oxford University Press, 1937. – P. VII.
- ²⁸ Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 2. – М., 1967. – С. 12.
- ²⁹ Переклад виконано Максимовим С.Є. з англійського тексту за виданням: Ḥudūd al 'Ālam. "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V.Minorsky. With the Preface by V.V.Barthold (Translated from the Russian). – London: Messrs. Luzac & Co., Oxford: Oxford University Press, 1937. – 524 p. Нумерація параграфів та пунктів тексту подається згідно з цим виданням.
- ³⁰ Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 2. – М., 1967. – С. 13.
- ³¹ Початок мусульманського літочислення, або "рік хіджри", припадає на 622 рік н.е. (за сучасним літочисленням від Різдва Христового).
- ³² В українському тексті збережено транскрибовані латинськими літерами фрагменти перського тексту (подаються в дужках курсивом), які В.Міно́рський надавав в тих місцях, де у нього були сумніви щодо вірного тлумачення або вимови цих фрагментів.
- ³³ Şaklābī (the Şaqlāb) за В.Міно́рським – слов'яни.
- ³⁴ Rūṭā (روتا) згідно з англійським текстом Худūd ал- 'Алам.
- ³⁵ Маджгарі (Majgharī) за Б.М.Заходером – мадяри.
- ³⁶ VĀBNĪT згідно з англійським текстом Худūd ал- 'Алам.
- ³⁷ KHURDĀB згідно з англійським текстом Худūd ал- 'Алам.
- ³⁸ Б.М.Заходер (вказана праця, с. 99) наводить цитати з перекладів текстів Ібн Русе та Ібн Фадлана, де сказано, що рӯси носять шаровари (шальвари).
- ³⁹ KŪYĀBA згідно з англійським текстом Худūd ал- 'Алам.
- ⁴⁰ Ş.LĀBA згідно з англійським текстом Худūd ал- 'Алам.
- ⁴¹ URTĀB згідно з англійським текстом Худūd ал- 'Алам.

В статье в свете современных археологических и лингвистических исследований рассматривается вопрос о вероятном месторасположении "острова русов", который неоднократно упоминается персидскими и арабскими средневековыми географическими источниками, а также важнейшие гидронимы, топонимы и антропонимы из текста Худūd ал- 'Алам, связанные с территорией проживания славян и русов. Приводится также украинский перевод фрагментов текста анонимного персидского географического источника X в. Худūd ал- 'Алам, связанных с вышеупомянутыми этническими группами.

Ключевые слова: славяне, русы, анты, "остров русов", пеньковская культура.

The article focuses upon the possible localization of the "Rūs Island" in the light of recent archaeological and linguistic research – the island, which is repeatedly mentioned by the Persian and Arab medieval geographical chronicles. The authors of the article suggest their interpretation of major hydronyms, toponyms and anthroponyms mentioned in the anonymous Persian geographic chronicle of the 10th century (Ḥudūd al 'Ālam. "The Regions of the World"), which are related to the territories of the Rūs and Slav people. Ukrainian translation of the paragraphs concerning the "Slav Country" and the "Rūs Country" from the above-mentioned Persian geographic chronicle is suggested at the end of the article.

Keywords: Slavs, the Rūs people, Antes, the "Rūs Island", the Pen'kivka culture.

ЛЮДСЬКА ТІЛЕСНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА КАТЕГОРІЯ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

У статті проаналізовано з історичної точки зору специфіку та найбільш характерні тенденції дослідження соматичної тематики у просторі культурної антропології в контексті осмислення ключових засад культуuroгенезу.

Ключові слова: тілесність, соматична проблематика, культурно-антропологічні студії, тіло, історія культури.

Розвиток сучасного антропологічного знання базується на усвідомленні єдності біологічних та етнокультурних характеристик людини, що і становить, власне, сутність концепту "тілесність". Насьогодні як в англо-американській, так і в російській науковій думці переважає бачення антропології як єдиної дисципліни, поділ якої на "культурну" та "соціальну" виглядає ґносеологічним атавізмом. Зокрема, Ю.Резнік послуговується поняттям "соціокультурна антропологія", А.Белік використовує термін "культурна (соціальна) антропологія"¹.

В антропології проблеми, пов'язані з людською тілесністю, займали і продовжують займати надзвичайно важливе місце, особливо в теоріях, присвячених архаїчним ритуалам, космологічним уявленням та соціальному структуруванню. За словами Б.Тернера, проблематика тілесності увійшла в антропологію на фундаментальному онтологічному рівні, адже ця дисципліна концентрувала дослідницький пошук у напрямку концептуальної взаємодії по лінії "природа/культура", де тіло уособлює одну з центральних теоретичних проблем. Вчений пояснював інтерес антропології до тіла, насамперед, тим, що воно виступає системою класифікації, "природним" джерелом соціальних метафор ("глава держави", "органи влади" тощо)².

Людське суспільство, на думку Е.Дюркгейма, є не штучною конструкцією розуму, а "системою активних сил", результатом еволюційного процесу, що поєднує в собі біологічні, культурні та соціальні феномени. Всі тілесні функції невіддільні від соціального життя, від повної включеності тіла людини в усі форми просторово-часових, комунікативних, перцептивних, психосоматичних і символічно-пізнавальних процесів³.

В контексті подібних міркувань російський дослідник А.Белік обстоює тезу щодо "програмуючого" впливу культури на людський організм (культура формує тілесний розвиток індивіда), показує складну взаємодію "біології" людини та її культурних координат⁴. Витоки означеної теоретико-методологічної домінанти віднаходимо вже у працях засновників і першопрохідців культурної антропології – Е.Геккеля, А.Кребера, А.Редкліфа-Брауна, Р.Хеддона, А.Бастіана, Б.Маліновського. Так, Т.Вайц у книзі "Антропологія природних народів" (1872 р.) здійснив спробу об'єднати біологічний, психологічний та культурно-історичний підходи до аналізу людських спільнот. Антропологію вчений розумів у якості "загальної науки про людину", котра синтезує дві галузі знання: "анатомію, фізіологію, психологію людини, з одного боку, й історію культури з усіма близькими до неї науками, з іншого"⁵. Як бачимо, сучасна міждисциплінарність в антропології є поверненням до її витоків.

Один із британських класиків культурної антропології, Броніслав Маліновський, у своїй головній праці "Наукова історія культури", виданій посмертно у 1944 р., доводив, що для пояснення багатьох культурних феноменів необхідно досліджувати прояви тілесності (котрі значною мірою визначають культуру): "Якщо ми хочемо розібратися у проблемах і складностях культурної поведінки, то мусимо пов'язати її з органічними процесами, що відбуваються в тілі людини"⁶. Відповідно до власної теорії "включеного спостереження", Б.Маліновський кілька років жив серед аборигенів островів Тробріан (1915 – 1918), вивчаючи їх повсякденний побут

і особливу увагу приділяли сексуальним практикам і поведінці тубільців. Теорія британського вченого є на сьогодні ключовою в методології культурної антропології, а його книги "Секс і придушення в первісному суспільстві" (1927) та "Сексуальне життя тубільців Північно-Західної Меланезії" (1929 р.) – беззаперечною класикою цієї дисципліни.

Е.Дюркгейм та М.Мосс, чий внесок у розвиток культурної антропології важко переоцінити, переконливо довели, що в основі поділу в архаїчних спільнотах на роди, клани та племена лежать природно-біологічні, "тілесні" чинники (котрі, власне, й були основою для будь-яких класифікацій та стратифікації). Інший класик антропології, К.Херц, першим відзначив ще у 1907 р. важливість символіки правої та лівої рук для розвитку первісного мислення. Функціональну асиметрію тіла людини вчений розглядав у якості ключового структурно-класифікаційного принципу: "ліворукість" асоціювалася з демонічністю, стихійністю, злом та руйнуванням, а "праворукість" ототожнювалася з протилежними початками креативного характеру⁷.

Слід також зазначити, що значний вплив на дослідження соматичної проблематики, як і на розвиток соціальної антропології, мали ідеї структуралізму 1950 – 1960-х рр., теоретики якого вважали, що в живому досвіді людини вміщується своєрідний "код", за посередництва якого структурується реальність. Прихильники структуралізму були впевнені в ефективності дослідження соціокультурних явищ саме як структур (структура мови, дії, соціальних інститутів, родинних стосунків, гендерних відносин тощо), але при цьому вони виносили суб'єкта діяльності за межі наукової рефлексії. В результаті проблема суб'єкта, особистості, їх унікальної ролі в історії була невинновато ігнорована протягом певного періоду (до т.зв. "антропологічного повороту"). "Терор схематизації" доповнювався в структуралізмі "лінгводетермінізмом" і тенденцією розглядати всі без виключення культурні феномени як акти комунікації (зокрема, У.Еко доводив: всякий комунікативний акт перенасичений соціальними та історичними кодами й залежить від них). Проте слід зазначити, що далеко не всі структуралісти поділяли подібні "радикальні стратегії". Зокрема, Клод Леві-Строс – видатний інтелектуал XX століття, котрий одним із перших запровадив тілесну проблематику до дискурсу антропології і водночас вважається творцем структурної антропології – застерігав від небезпеки логоцентризму: "Спроба розглядати мову як логічну модель, котра може допомогти нам ... зрозуміти структуру інших форм комунікації, цілком рівнозначна погляду на мовну діяльність як на джерело цих форм"⁸.

Саме тілесність у її біологічному вимірі через систему кривно-родинних зв'язків стає основою, що зафіксує соціальне розшарування в архаїчному суспільстві. Вказане твердження є одним з ключових положень культурної антропології. Міркуючи про роль тілесності в культурі, Григорій Тульчінській вказував на фундаментальну роль тілесності в процесі пізнання і творення сенсів: "з епістемологією тактильних відчуттів пов'язана й семіотика знаку як мітки, рани, завданої в історичному початку культу і культури процесом жертвоприношення і знакового "захоплення" власності як прообразу письма, умовного нанесення міток на поверхню живого тіла, котре пізніше метафорично замінювалося шкірами тварин і рослин (пергамент, папірус, папір)"⁹. Іншими тілесно-тактильними передумовами культурогенезу і соціогенезу вчений вважав процес очищення (підкреслює роль "чистоти" в системах виховання й культово-релігійних практиках) і ту очевидну для нього обставину, що тілесна чутливість лежить в основі таких соціально структуруючих феноменів як влада, насилля, жертва, страждання і сакральність (підсвідомість також тілесно зумовлена, має свою "протяжність", тобто, тілесність)¹⁰.

Аналізуючи культурно-антропологічні сенси тілесності, Г.Тульчінській писав, що кожна людська спільнота прагне впорядкувати буття, вибудувати його ієрархію і структуру – як правило, за принципом протиставлень -добро/зло, порядок/хаос, профанне/сакральне, чисте/нечисте у тричленній моделі "інфернальне – земне – небесне". Впорядкування здійснювалося шляхом побудови міфів про існування певного сакрального, трансцендентного і впорядковуючого містичного центру, що завжди виносився за межі фізичного світу. Ієрархія завжди мислилася як необхідна умова переходу від нижчих станів і статусів до вищих, запорука стабільності космосу і захист від хаосу та абсурду. В процесі освоєння, "олюднення" навколишнього світу людина вдавалася до метафоризації того, що було для неї найрозумілішим і найближчим – свого власного тіла. Людина робила це і тоді, коли намагалася надати трансцендентному статусу реальності, зрозумілої для неї, і в тих ситуаціях, коли її

метою було надання сакрального сенсу профанному світу повсякденного буття ("нереального" без легітимізації з боку "вищої сили", несправжнього і беззмістовного).

Річард Генрі Тауні в роботі "Релігія і виникнення капіталізму" (1926 р.) дослідив, як функції окремих частин людського тіла використовувалися в теорії досягнення суспільної рівноваги. Вже неодноразово було відзначено, що постійно зростає кількість наукових антропологічних праць, присвячених тому, як "тіло Христа" стало фундаментальною метафорою Церкви, а згодом – моделлю для побудови перших торгових корпорацій та політичних інститутів¹¹.

Відомий британський антрополог Мері Дуглас розглядала тіло в якості *класифікаційної системи*, досліджуючи реакцію людини на різні прояви нерегульованості, хаотичності й дезорганізації в соціальному і природному оточенні. Головним типом реакції ставало створення систематичної класифікації та вироблення структуротворчих категорій, здатних відновити порядок і гармонію¹². Людське тіло протягом усієї історії виступало головним засобом класифікації, оскільки воно є найбільш універсальною, природною й усвідомлюваною індивідом метафорою, невичерпним джерелом алегорій порядку і непорядкованості. Але саме М.Дуглас зуміла культурологічний аналіз тілесності зробити центральним пунктом власної антропологічної теорії, використавши ідею меж тіла як метафору соціальної системи для пояснення великої кількості моделей поведінки індивіда в соціумі (від архаїки до сучасності)¹³.

Книга М.Дуглас "Чистота й небезпека" (1966 р.), котра вважається однією з найвагоміших в сучасній антропології та соціології, присвячена виявленню відмінностей між священним і профанним, "чистим" та "нечистим" у різних суспільствах в різні часи. Дослідниця стверджувала, що закони юдейського "кашруту" (ритуальні харчові заборони) не були ані примітивними дієтично-оздоровчими практиками, ані довільними приписами задля перевірки відданості євреїв Богу; справжнє їх призначення – підтримання символічних кордонів. В передмові до перевидання свого головного тексту в 2002 р. М.Дуглас висунула припущення: "дієтичні закони складним чином відтворювали тіло як жертвний олтар і навпаки"¹⁴. Британська дослідниця кваліфікувала тіло базовим засобом класифікації протягом всієї історії людства, основним "кодом" культури. "Соціальне тіло" диктує способи, якими сприймається тіло біологічне. Класифікації соціального статусу значною мірою залежать від моделей представлення тіла в соціальному просторі, – а фізичний досвід тіла завжди залежить від соціальних категорій, через які він пізнається¹⁵. Важливе значення для антропологічних студій має і та обставина, що людське в архаїчних культурах виконувало символічну функцію стандарту, мірила чи еталону в найрізноманітніших сферах людської діяльності. Осмислена в подібному контексті, тілесність переходить від рівня біологічного тіла на рівень "соціального тіла", що виступає вже не природним, а культурним феноменом.

Дотичною до вказаної тематики є й інша значуща в методологічному плані проблема культурної антропології – проблема "тілесного канону", прийняття якого індивідом сигналізувало ідентифікацію себе з певною соціальною групою, готовність узгоджувати власну тілесну поведінку зі стандартами цієї групи. В якості подібного штибу нормативно-визначальної тілесної практики американський антрополог Амаурі Тальбот наводить приклад звичаю, поширеного в багатьох місцевостях Західної Африки: батьки віддавали своїх доньок на цілий рік до спеціального помешкання, де вони мусили багато їсти й мало рухалися, аби відповідати уявленням про "ідеальний" тілесний канон жінки – товсту і бліду¹⁶.

Важливим методологічним засновком сучасної культурної антропології є уявлення про те, що людські інстинкти, як біологічні функції тілесності, лежать в основі тілесних і соціальних потреб людини, відіграють ключову роль у формуванні соціуму (тому тілесність і соціальність є взаємопов'язаними багатовимірними та багатоаспектними іпостасями людини, що їм властива багатогранна сукупність зв'язків). В сучасній антропології важливе місце займає аналіз теорій еволюції, що їх можна конструктивно застосовувати до вивчення процесу антропо- та соціогенезу. Доволі поширеним вважається підхід, згідно з яким невід'ємною складовою соціогуманітарного знання про людину є екологічна й медична антропології, представники яких органічно використовують дані поведінкової біології (етології людини) для створення цілісної концепції індивіда як "єдиної функціональної одиниці" (а не істоти з "подвійною" природою).

Важливе місце в культурній антропології відводиться вивченню соціокультурної зумовленості релігійних норм, уявлень і практик та їх ролі в процесі культуро- й соціогенезу. І тут

соматична проблематика стає предметом пильної уваги дослідників. Так, ще в середині ХХ ст. Мірче Еліаде, досліджуючи релігійні "картини світу", через їх призму навіть історичне буття потрактовував як різновид ієрофанії – "оприявлення священного" (за аналогією з теофанією – "втіленням божества у світі")¹⁷. За допомогою тілесних образів, символів і метафор маркувалося й оприявлювалося і сакральне, і профанне – з іншого боку, тіло людини уявлялося як простір одночасної взаємодії та протистояння цих бінарних сфер. Одним із головних завдань сучасної антропології є виявлення та осмислення тих способів, що їх використовували люди при конструюванні моделей світобачення й розбудові соціальних структур, а згодом владно-політичних інститутів.

В роботі Роже Каюа "Людина та сакральне" (1949 р.), котра порушує проблематику складної діалектичної взаємоопосередкованості сакрального та профанного, добра і зла, гріха та святості, детально розглядається важливість сексуальних практик, пов'язаних з ритуалом і культом. "Статевий акт вивільняє енергію, здатну збудити всі інші види енергії, що виявляються у природі: оргія чоловічої сили, приводом до якої є свято, допомагає його функціонуванню самим фактом заохочування й відновлення космічних сил"¹⁸. Інцест як ритуальне зневаження небезпеки надає сміливцю містичної потуги, робить його невразливим для ворога, дозволяє тілесно відчувати "двозначну силу сакрального"; "загальна розпуста (під час первісної оргії – Я.П.) омолоджує світ, стимулює життєдайні сили природи"¹⁹. Три найбільші злочини, які зазіхають на сакральне і порушують космічну гармонію, також пов'язані з соматичними аспектами: поїдання плоті тотемної істоти, оволодіння "забороненою" жінкою та вбивство члена роду (племени).

Все частіше до наукового осмислення через призму культурної антропології залучаються такі феномени повсякденної сфери, як сімейні стосунки у традиційній народній культурі українців у ХІХ – ХХ ст. Зокрема, Марія Маєрчик зазначає, що інститут сім'ї є одним з головних у мережі соціальних інститутів, де відтворюється чоловіче домінування. Тому такі елементи соціальності, тісно пов'язані з тілесною проблематикою, як статевий поділ праці в родині, обов'язкова гетеросексуальність, гендерування сексуальності (чоловіча активність – жіноча пасивність), відсутність контрацепції, аборти, жіноча смертність, рівень народжуваності тощо, – мають розглядатися з залученням кращих здобутків фукіанської теорії дискурсивних влад, аналізу гендерних режимів й соціального конструкціонізму²⁰. Натомість Оксана Кісь більше схильється до тези щодо потрактування поділу соціальних ролей у шлюбі через біологічні, соматичні чинники статі: "Завдяки своїй біологічній статі, жінка більше ніж чоловік залучена до репродуктивного процесу і саме це традиційна культура розглядає як засадничу передумову соціальної ролі матері"²¹. Подібні думки пов'язані з міркуваннями про природність статі й соціальну конструйованість гендеру на основі статево-рольового підходу, де соціальна роль статі потрактовується одночасно і як культурно-дискурсивний, і як біологічний феномен²².

Іншою важливою проблемою, котра традиційно розробляється в культурно-антропологічних студіях, є проблема тіла людини як знаково-комунікативної системи, "джерела" символів і метафор, активно експлуатованих у політичній, соціальній, релігійній, етно-національній сферах. Напрацювання в галузях семіотики, лінгвістики, психології, політології, історії концептів ефективно застосовуються з метою поглибленого осмислення ролі соматичних чинників у процесі культуро- та соціогенезу. Використання соматичної фразеології в мовленні, на думку Л.Фадєєвої, свідчить про те, що в ході історичного розвитку людина навчилася абстрагуватися від власного тіла як основного інструменту пізнання (фразеологізми відсилають не до тіла конкретного індивіда, а до тіла символічного, яке в різних контекстах репрезентується по-різному)²³. В цьому сенсі особливий інтерес становить праця чільної представниці т. зв. "есхатологічної антропології" Аннік де Сузнель, котра осмислює феномен людини через проведення широких аналогій між структурою людського тіла й міфічним Древом Життя, віднаходить і розкодовує символіку функцій та органів тіла в давньоєврейській мові, намагаючись довести глибоку спорідненість (або й єдність) містичних знань стародавніх культур і релігійних систем. З плином часу, за словами А. де Сузнель, побутово-утилітарні значення назв частин тіла людини набували метафоричних, символічних та аксіологічно-оцінювальних інтерпретацій. Символіка людського тіла в міфопоетичній традиції дуже плінна, динамічна, полісемантична і змінювана залежно від наративного чи світоглядного контексту, адже

"внутрішній світ", відтворюваний у міфах та символах, "сам по собі розгортається у своєрідну спіраль, кожен виток якої змушує оповідь резонувати на тому рівні свідомості, який читач здатний збагнути"²⁴.

Праці антропологів Р.Брейна "Декороване тіло" (1977 р.)²⁵ та Т.Полхемуса "Соціальні аспекти людського тіла" (1978 р.)²⁶ присвячені дослідженню того, в який спосіб в архаїчних спільнотах тіло позиціонувалося в якості основоположного об'єкта суспільно значущої символіки. Тіло представлялося поверхнею для фіксації й демонстрації іншим знаків соціального й сімейного статусу, релігійних переконань, статевовікових характеристик (через татування, шрами, навмисні деформації, прикраси тощо). Перехід від одного соціального статусу до іншого, більш престижного пов'язувався, як правило, з ритуальними трансформаціями тіла.

Результатом проведення серії наукових симпозіумів на тему "Мистецтво тіла" в Каліфорнійському університеті на початку 1980-х рр. стала публікація колективної праці за редакцією американського антрополога Арнольда Рубіна "Мітки цивілізації: мистецькі трансформації людського тіла"²⁷. Робота представляє собою збірку статей, малюнків, фотоматеріалів, зосереджених довкола феноменів пірсингу, шрамування, татування – тих варіантів декоративних змін тіла, в які вкладалися глибокі соціальні й культурні значення протягом кількох тисячоліть цивілізаційного розвитку людства. Антропологи й етнографи проаналізували численні та найрізноманітніші способи, завдяки котрим люди в різні епохи прикрашали свої тіла. Лейтмотивом книги слід вважати визнання мистецтва тілесних трансформацій значущою складовою соціокультурного буття індивідів в історії.

У 1989 р. на засіданні Американського фольклористичного товариства було сформульовано термін "*bodylore*" ("*тілологія*", "*тілознавство*") на означення нової дисципліни, яка би мала синтетично поєднати дослідження тілесних дискурсів та практик у різних культурах, базуючись на кращих напрацюваннях критичної теорії, культурології, семіотики, психології, когнітивістики, філософії, літературознавства, психоаналізу, антропології та історії. Через призму такого гіпердисциплінарного мега-підходу, як здавалося його ініціатором, з'являлися б оптимальні перспективи для аналізу тіла людини як "культурного артефакту", а не природного об'єкту, засадничої підстави людського буття, котра якнайповніше репрезентується у своїх соціальних характеристиках (і завдяки саме їм)²⁸. Осмисленню "соціальної історії втілення" (*a social history of embodiment*) мав ефективно прислужитися фольклорно-етнологічний підхід до вивчення "мови тіла", тілесних ритуалів та заборон, практик і репрезентацій. Авторка терміну, Кетрін Янг, головне завдання нової дисципліни вбачала у подоланні класичного для західного мислення дуалізму "тіло/розум" (об'єкт/суб'єкт, матеріальне/абстрактне, природа/культура, гротеск/класика), – шляхом дослідження виняткової ролі тіла в соціальній комунікації та творенні соціальних смислів²⁹. Попри амбітні наміри групи американських фольклористів та антропологів, вищеозначений проект так і не було реалізовано.

Більшість концепцій тіла, що виникли у ХХ ст. мають синтезний філософсько-антропологічний характер. Методологічною передумовою комплексного культурно-антропологічного аналізу є залучення до нього соматичної проблематики. При цьому тіло розглядається, насамперед, у якості соціокультурного конструкту, що вміщує в собі знаки й сенси суспільної структури, але разом з цим здатний суттєво її коригувати. З точки зору культурної антропології, людина комплексно поєднує в собі тілесно-біологічні й соціокультурні сутнісні складники; її існування зумовлене взаємодією і взаємовпливом тілесності й соціальності на всіх рівнях індивідуального буття.

¹ Белик А.А. Культурная (социальная) антропология. Учебное пособие. – М., 2009. – С. 24.

² Тернер Б. Современные направления развития теории тела // THESIS. – 1994. – Вып. 6. – С. 143.

³ Там само. – С. 145.

⁴ Белик А.А. Вказ. праця. – С. 20.

⁵ Токарев С.А. История зарубежной этнографии: Учебное пособие. – М., 1978. – С. 33.

⁶ Малиновский Б. Научная теория культуры. – М., 2005. – С. 151.

⁷ Hertz R. Death and the Right Hand. – Aberdeen: Cohen and West, 1960. – 394 p.

⁸ Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 2001. – С. 90.

- ⁹ Тульчинский Г.Л. Телоцентризм // Артемьева Т.В., Смирнов И.П., Троп Э.А., Тульчинский Г.Л. Проективный философский словарь. – СПб., 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/951>.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Tawney R. H. Religion and the Rise of Capitalism. – New York: Transaction Publisher, 1998. – 337 p.
- ¹² Дуглас М. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу. – М., 2000. – 384 с.
- ¹³ Там само. – С. 139.
- ¹⁴ Douglas M. Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. – New York; London: Continuum, 2002. – P. 7.
- ¹⁵ Там само. – P. 65.
- ¹⁶ Быховская И.М. Homo somaticos: аксиология человеческого тела. – М., 2000. – С. 24.
- ¹⁷ Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1994. – С. 17.
- ¹⁸ Каюа Р. Людина та сакральне. – К., 2003. – С. 152.
- ¹⁹ Там само. – С. 67, 158.
- ²⁰ Маєрчик М. Жінка в замісі патріархальних традицій // Критика. – 2011. – Число 7 – 8. – С. 22.
- ²¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX століття). – Львів, 2008. – С. 168.
- ²² Маєрчик М. Вказ. праця. – С. 21.
- ²³ Фадеева Л.В. Тело как знак и как смысл // Традиционная культура. – 2008. – № 1. – С. 134.
- ²⁴ Сузнель А. де. Символіка людського тіла. – К., 2003. – С. 13.
- ²⁵ Brain R. The Decorated Body. – London: Hutchinson, 1979. – 493 p.
- ²⁶ Polhemus T. The Body Reader: Social aspects of the human body. – New York: Pantheon Books, 1978. – 336 p.
- ²⁷ Rubin A. Marks of Civilization: Artistic Transformations of the Human Body. – New York: Museum of Cultural History, 1988. – 280 p.
- ²⁸ Young K. Bodylore. – Tennessee: The University of Tennessee Press, 1995. – 288 p.
- ²⁹ Там само. – P. 4.

В статье проанализированы с исторической точки зрения специфика и наиболее характерные тенденции исследования соматической тематики в пространстве культурной антропологии в контексте осмысления ключевых особенностей культурогенеза.

Ключевые слова: телесность, соматическая проблематика, культурно-антропологические студии, тело, история культуры.

In the article the specificity and the most characteristic trends of research of the somatic topics in the field of cultural anthropology in the context of understanding of the key principles of the genesis of culture are analyzed from a historical viewpoint.

Keywords: corporeality, somatic problems, cultural and anthropological studies, body, history of culture.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРТІЙНИХ ВИДАВНИЦТВ В УСРР В 1920-ТІ РОКИ

Показано особливості організаційного становлення та функціонування партійних видавництв в УСРР у 1920-х роках

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, книгопоширення, література.

В радянські часи дослідники не повною мірою використовували архівні документи, що завадило створенню цілісного об'єктивного уявлення про стан розвитку видавничої справи 1920 – 1930-х рр. Орієнтація радянських вчених на ідеологічно упереджені схеми призвела до перебільшеного утвердження провідної ролі комуністичної партії в розвитку українського друку. Зокрема, серед робіт 1980-х рр., присвячених проблемі видавничої діяльності, слід відзначити фундаментальну монографію С.Радченка¹, в якій автор на широкій архівній базі з урахуванням чисельних статистичних даних зробив перший узагальнюючий комплексний аналіз видавничої діяльності парткомів КП(б)У в першій половині 1920-х рр. Безперечною заслугою автора є те, що він, незважаючи на ідеологічні стереотипи, які продовжували ще в певній мірі стримувати розвиток історичної науки, зумів у своїй роботі торкнутися проблем українізації видавничої справи республіки та створення мережі видавництв національних меншин. Певне місце в роботі посіли проблеми розвитку паперової промисловості (паперовий голод на початку 1920-х рр.), формування книготорговельної мережі. Але, висвітлюючи діяльність партійних видавництв, дослідник лише наголошував, що їх "скрутне матеріальне становище, пов'язане із загальною скрутою в державі" й зовсім не з'ясовував істинні причини такого матеріально-технічного стану.

В наш час, досліджувана проблема ще не знайшла ґрунтового, об'єктивного і цілісного висвітлення у наукових публікаціях, тому в даній статті автор ставить за мету розвінчати стереотипи минулого й показати об'єктивний стан справ у функціонуванні партійних видавництв УСРР у 1920-ті рр.

В рамках нової економічної політики наприкінці 1921 р. влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності радянських, професійних, партійних органів та дозволила діяльність приватних видавництв і вільний продаж книжок². У 1922 – 1923 рр., в УСРР діяло чотири партійних видавництва (з 49 зареєстрованих)³. З них три функціонували в Харківській губернії й одне в Катеринославській⁴.

З партійних видавництв у 1921 р. розширило свою діяльність газетно-журнальне видавництво "Коммунист" (Харків). Якщо на початку своєї діяльності це видавництво являло собою невелику контору, апарат якої займався технічними та фінансовими питаннями, пов'язаними з випуском газет та журналів⁵, то в 1923 р. штат видавництва зміцнюється, його структура удосконалюється. Станом на 26.10.1923 р. у видавництві та типографії працювало 272 осіб. Структура була наступною: головним розпорядником видавництва був відповідальний редактор газети "Коммунист", призначений ЦК КП(б)У; керівником комерційної частини – завідувач видавництва, якому підпорядковувались відділ оголошень та експедиції (відкритої в жовтні 1922 р.), крім того, він здійснював зв'язок з типографією. Також у видавництві існувала посада уповноваженого ЦК КП(б)У, який мав рівні права з завідувачем видавництва. Існувала й головна контора видавництва, якою з 1919 р. керував Глибін. Йому ж підпорядковувалась й фінансова частина на чолі з головним бухгалтером⁶. Але згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 26.11.1926 р.

за "нездоровий ухил, нехтування його основними завданнями, гонитву за прибутками, відсутність плановості в роботі"⁷ видавництво було ліквідоване⁸, а на його базі створено видавництво українізованої газети "Комуніст"⁹, яке мало право відкривати відділення, контори і агентства, приймати підписку на періодичні та неперіодичні видання¹⁰.

З метою посилення ідеологічного впливу ЦК КП(б)У 21.02.1922 р. представниками закордонних дипломатичних місій УСРР й діячами Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 – КПЗУ) С.Вікулом, Н.Калюжним, П.Ладаном, К.Максимовичем та О.Ниткою у Варшаві було створене україно-американське видавниче товариство комуністичного спрямування "Космос"¹¹. "Космос", організований "на домагання окремих товариств" і українських комуністичних організацій в Америці, поширювало свої книжки не тільки в США, Канаді, Галичині, а й в УСРР, надсилаючи до ЦК КП(б)У на ім'я В.Затонського окремі примірники книжок¹². У вересні 1923 р. видавництво стало називатись "Космос". Видавниче товариство з обмеженою відповідальністю". Правління "Космосу" перебувало в Берліні. Книжки друкувалися переважно в Німеччині. Використовуючи сприятливу економічну кон'юнктуру й коливання валютних курсів у Німеччині й Австрії, товариство надавало допомогу УСРР у налагодженні видавничої справи (забезпечувало підручниками НКО УСРР). Книжки почали виходити в 1923 р. накладом 4 тис. примірників. У плані видавництва на 1923 – 1924 рр. було 100 назв книг українською мовою¹³. Воно друкувало в українському перекладі твори К.Маркса, Ф.Енгельса; соціально-економічну й суспільно-політичну літературу марксистського спрямування. Також випустило літературу таких серій, як: "Красне письменство" (окремі твори Дж.Лондона, Е.Мюзама, Е.-Б.Сінклера); школа й самоосвіта, природознавство і техніка; сільське господарство¹⁴. Монопольним представником "Космосу" в Україні було видавництво "Червоний шлях"¹⁵, яке з матриць підготовлених і надісланих до УСРР книжок друкувало потрібну кількість примірників. Одна з функцій видавництва полягала в популяризації харківського місячника "Червоний шлях", який користувався значним попитом серед українців Америки, Канади, Німеччини. Починаючи з першого номера, пересилка журналу за кордон стала регулярною. Його ціна зросла з 50 до 75 центів. Не минуло й року, як П.Ладан (директор "Космосу") писав до Г.Гринька: "Журнал має на своєму рахунку біля восьми тисяч доларів. Будуть ще. Популяризм росте"¹⁶. Заслуга "Космосу" полягала не лише в популяризації й створенні реклами "Червоного шляху". Особисто П.Ладан та інші співробітники доклали всіх зусиль, щоб забезпечити публікації на його сторінках популярних іноземних письменників, політиків, культурних діячів. Але в НКО УСРР склалась уява, ніби "Космос" є "паразитним видавництвом, що живе на кошти НКО, бере від НКО гроші на видання своїх книжок і йому ж продає ті самі книжки"¹⁷. Тому, в 1923 р. ставилося питання про перенесення видавництва до Харкова. Звісно, правління "Космосу" було проти. Зокрема, П.Ладан в листах секретарям ЦК КП(б)У Лебедю, Раковському, Затонському так аргументував свою відмову щодо перенесення всієї діяльності (видавництво, друк, закупівлю паперу) в Україну: "до питання про перенесення треба підходити обережно: американська організація може запротестувати, так як видання книг в Україні буде дорожче в 3 – 4 рази ніж в Німеччині"¹⁸. І хоча зав. відділу друку ЦК Равич і зазначав, що видавництво "Космос" залишилося в Берліні як видавництво компартії Східної Галичини¹⁹, та в липні 1924 р. воно все таки злилося з харківським видавництвом "Червоний шлях".

Треба зазначити, що в основному партійні видавництва були створені на правах кооперативів, так як партія, з метою мінімізувати витрати на друк книг, використовувала кооперативні методи організації партійних видавництв²⁰.

Протягом 1922 – 1925 рр. значну кількість літератури з питань марксизму-ленізму для широких мас видавали й інші партійно-кооперативні видавництва, створені під керівництвом губкомів партії: у Харкові – "Робочий Донбас"²¹, у Києві – "Більшовик", "Трибуна", у Бахмуті – "Донбас", в Одесі – "Комуніст", які видавали агітаційно-пропагандистську книжку²². Ці видавництва друкували книги науково-популярної тематики, періодичні видання, художню літературу для культосвітніх організацій. Зокрема, "Більшовик" з квітня по жовтень 1923 р. видав сім книг накладом 7800 примірників соціально-політичної літератури і белетристики українською мовою. Та не всі видавництва змогли налагодити системний випуск і поширення книг. Так, видавництво "Трибуна" працювало слабо, видавши за 9 місяців 1923 р. всього три книжки польською мовою²³.

Серед тих, що відзначалися розмахом діяльності й тривалим часом існування, було видавництво "Пролетарій", створене у вересні 1922 р. при Харківському губкомі КП(б)У під назвою "Харківське кооперативне видавництво "Пролетарій". На початку 1924 р. видавництво реорганізується у Всеукраїнське кооперативне видавництво "Пролетарій". Потім у січні 1926 р. було затверджено статут Всеукраїнського пайового товариства під назвою "Робітниче видавництво "Пролетарій"²⁴. Пайовиками "Пролетарія" були ЦК КП(б)У, губкоми, наркомати, губустанови²⁵, а також підприємства Спиртотрест, Маслотрест та Перша державна кондитерська фабрика²⁶. Управління видавництвом здійснювалося загальними або депутатськими зборами та правлінням, а з травня 1928 р. був внесений до статуту і затверджений ще один орган, який називався радою²⁷. Та остаточна реорганізація видавництва в пайове товариство так і не була проведена²⁸. Особливістю видавничої діяльності "Пролетарія" було те, що воно повністю контролювалося ЦК КП(б)У, який затверджував його видавничі плани²⁹ й, по суті, було партійним видавництвом.

На початковому етапі своєї діяльності видавництво "Пролетарій" в основному спеціалізувалося на науково-популярній літературі, почало видавати літературу для сільського господарства та забезпечувало книгами з соціально-політичної тематики майже всі радянські установи Харківської губернії й більшості міст України. Але Агітпроп ЦК КП(б)У, розглянувши його видавничі плани, у вересні 1923 р. вимагав від видавництва "зосередити увагу на основній марксистсько-ленінській літературі"³⁰. У грудні цього ж року Колегія Агітпропу, констатуючи відсутність у видавничій діяльності плану і систематичності, необхідного узгодження з іншими державними та партійними видавництвами України та ухил в сторону видання ходових ринкових книг і прояв нездорової конкуренції з державним видавництвом РСФРР, постановила: "основним завданням видавництва "Пролетарій" є видання марксистської літератури, соціально-економічної і соціальної белетристики". Крім того, заборонила видавництву друк літератури для села та друк будь-якої літератури українською мовою. Також з плану видавництва було вилучено видання підручників³¹. Якщо в 1922 – 1923 рр. "Пролетарій" випустив всього 77 назв, загальним обсягом 385 друкованих аркушів, накладом 793 тис., то в 1924 – 1925 рр. число назв зросло до 354, їх обсяг – до 2176 др. арк., а наклад наблизився до 3150 тис. примірників³². В основному це були російськомовні книжки³³. Окрім книг, видавництво видавало й періодичні видання³⁴ та мало торгові відділення у Києві, Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Одесі, а також у Москві та Петрограді³⁵. В середині 1920-х рр., зосередивши увагу на випуску масової літератури з питань ленінізму, з партійної роботи і посібників для партійних організацій, тобто тих видань, які в першу чергу використовувалися для пропаганди ідей марксизму-ленінізму й політики партії та держави, "Пролетарій" видавав 30 % усієї книжкової продукції видавництв УСРР й став провідним партійним видавництвом України³⁶ та одним з найбільших видавництв Радянського Союзу³⁷.

У січні 1923 р. на базі сектору друку ЦК ЛКСМ України за ініціати́ви IV Всеукраїнської наради політпросвіт, яка відбулася в 1922 р., у Харкові було організоване видавництво "Молодий робітник" ("Молодой рабочий")³⁸, яке випускало книги для молоді. План видавництва затверджував Агітпроп ЦК КП(б)У³⁹. Та, з метою створення єдиного Всеукраїнського партійного видавництва, у вересні 1923 р. на засіданні колегії Агітпропу було поставлене питання про злиття видавництва з "Пролетарієм"⁴⁰, створено комісію під головуванням Диманштейна і представників губкому, КСМ та видавництв "Пролетарій" і "Молодий робітник". Навіть планували забезпечити існування редакційного відділу юнацької літератури під керівництвом КСМУ та перейменувати видавництво, "щоб було помітно в ньому участь КСМУ", але питання про створення видавництва ЦК КП(б)У так і не було вирішено⁴¹. Але 25.06.1924 р. видавництво "Молодий робітник" було зли́то з видавництвом "Червоний шлях"⁴².

З 1924 р. почали функціонувати видавництва округових партій: "Красное Запорожье" (Запоріжжя), "Влада праці" (Ромни), "Кочегарка" (Артемівськ), "Кремпечат" (Кременчук), "Приазовский пролетарий" (Маріуполь), "Новое слово" (Ніжин), "Червоний селянин" (Херсон) та ін. В основному це були контори, у виданні яких були господарські справи по виданню газети чи журналу. Інколи вони ще перевидавали брошури на "злободенні" теми, публікували місцеві офіційні матеріали⁴³.

Щоб зміцнити позиції великих державних видавництв, відповідно до резолюції XIII з'їзду РКП(б) "Про пресу" від 31.05.1924 р.⁴⁴, відділ друку ЦК КП(б)У провів типізацію видавництв, в

якій особливу роль повинні були відігравати партійні комітети, що мали впливати на роботу видавництв, на погодження їх планів і забезпечення ідеологічно витриманої літератури⁴⁵.

З метою економії поточних витрат та здешевлення масової літератури замість невеликих видавництв "Шлях освіти", "Знання", "Плуг", "Гарт", "Космос" (Берлін), "Молодий робітник", "Червоний шлях" та деяких інших було створено велике радянсько-партійне видавництво НКО УСРР "Червоний шлях"⁴⁶. Знаходилося воно в Харкові, філії були в Києві, книжкові магазини – в Харкові, Києві, Одесі. Видавництво, організоване як пайове товариство й засновниками якого були ЦК КП(б)У та НКО УСРР, вважалось державною політико-просвітньою організацією⁴⁷. Капітал видавництва створили з наявного залишку видавництв "Путь просвещения" та "Червоний шлях", типографії та літографії в Харкові і Києві та внеску ЦК КП(б)У в сумі 100 тис. крб.⁴⁸. Загальний капітал видавництва, визначений статутом, складав 2 млн. золотих крб., розмір кожного паю – 500 золотих крб., крім великих внесків ЦК та НКО УСРР. Згідно зі статутом ЦК КП(б)У повинен був зробити внесок в сумі 500 тис. крб.⁴⁹, та, після того як видавництво висунуло вимогу перед ЦК про внесення свого паю, питання про фінансову участь ЦК в пайовому капіталі "Червоного шляху" відклали⁵⁰. Заснувавши видавництво як пайове товариство, ЦК КП(б)У та НКО УСРР розраховували, що значну частину основного капіталу повинні були дати професійні, військові, кооперативні, культурно-освітні та господарські організації (не тільки центральні, а й низові осередки, аж до районних, сільських, окремих заводських та інших підприємств⁵¹). Також, будучи державною політико-просвітньою організацією, видавництво розраховувало на державні дотації і субсидії, що надавались державним підприємствам⁵². Згідно з постановою ЦК видавництво отримало від видавництва "Молодой рабочий" у Харкові крамницю, склад, бухгалтерію й канцелярію⁵³. Видавництво "Червоний шлях" повинне було видавати українською мовою літературу, розраховану на робітників, селян та трудову інтелігенцію, а саме: класичну та популярну марксистську літературу, книги з теорії та практики лєнінізму, пролетарську художню белетристику, бібліотеки самоосвіти, спеціальні бібліотеки для села і робітників, агітаційну та політико-просвітню літературу і періодичні видання ЦК КП(б)У і НКО УСРР⁵⁴. З метою видання літератури українською мовою для молоді при "Червоному шляху" на базі видавництва "Молодий робітник" був створений юнсектор, який запланував у 1924 р. випуск майже 100 назв книг для молоді⁵⁵. Загальне керівництво діяльністю видавництва належало Правлінню у складі 5 чоловік, призначених за згодою ЦК КП(б)У і НКО УСРР. Зі складу Правління визначали завідувача видавництва, головного редактора та голову. Голова керував роботою правління, узгоджував діяльність завідувача видавництва та головного редактора. В період між засіданнями правління всією поточною роботою керував завідувач видавництва. Головний редактор керував окремими редакційними апаратами. Правління розглядало та затверджувало плани роботи видавництва, кошториси, звіти, угоди, затверджувало на посади та звільняло співробітників. Організаційна робота зосереджувалась в трьох секторах: редакційному (очолював головний редактор), видавничому відділі (очолював завідувач видавництва) та відділі періодики (завідувач призначався ЦК КП(б)У та НКО УСРР)⁵⁶.

Після прийняття у березні 1923 р. постанови "Про порядок провадження торгівлі друкарськими матеріалами й шрифтами", згідно з якою купівля і продаж друкарського устаткування дозволялася, як державним, так і приватним та кооперативним організаціям, але без права на перепродаж і за умови, що в них буде дозвіл відповідних державних установ, видавництва намагались поновити техніку, налагодити організацію праці, підвести міцну матеріальну базу під друкарську справу. Так, члени правління видавництва "Пролетарій" у 1923 р. повністю обновили устаткування Харківської друкарні, а для Київської було придбано дві набірні й одну перфорувальну машини⁵⁷.

А от видавництво "Коммунист", маючи непридатне по своїм розмірам та по технічному стану приміщення друкарні (хоча могло без зусиль отримати інше), друкувало свої видання в інших типографіях. Питання про приміщення виникло тільки після прибуття нової ротаційної машини, яка була виписана з Києва і складена в сараї на невизначений термін⁵⁸. Крім того, так як положення партійного видавництва оберігало його від заходів впливу, які застосовувались до приватних видавництв, в типографії були порушення (відсутність елементарних механічних пристосувань, холодна цементна підлога, відсутність гардеробу та ін.), за

які б приватні видавництва були б оштрафовані чи навіть притягнені до судової відповідальності⁵⁹. Агенти з поширення продукції, зібравши кошти за підписку і оголошення, часто "зникали з горизонту", залишаючи на долю видавництва "неприємний обов'язок" ліквідовувати борги. Як зазначала ревізійна комісія по обстеженню видавництва, "ці кошти, якби не були вкрадені, дали б можливість видавництву поставити всю справу на здорову основу і привести технічну основу (друкарню, експедицію) в належний стан"⁶⁰.

Хоча у жовтні 1925 р. Укрбюро радянсько-партійних видавництв на спільному засіданні з керівництвом Держбанку, Промбанку, Роскомбанку, Українбанку та Міськбанку постановили "розгорнути загальну суму кредитів в 182 тис. крб."⁶¹, та обігові капітали радянських видавництв були невеликі, увесь час видавництва жили на фоні недоплати та банкрутства. Не було коштів на купівлю виробничих матеріалів, паперу, друкарське устаткування було зношеним⁶². Так, при вивченні балансу видавництва "Коммунист" на 1.09.1926 р. касовий дефіцит складав 150 тис. крб.⁶³, на 1.08.1926 р. різним кредиторам по виданим векселям і відкритим рахункам видавництво було винне 684500 крб. Дотація, що давалась для поліпшення стану видавництва, витрачалась, в основному, на зарплату друкарів⁶⁴. Повна відсутність коштів призводила до того, що колективний договір по виплаті зарплати, з охорони праці не виконувався протягом року, серед друкарів все частіше звучало слово "забастовка"⁶⁵.

Складною ситуація була й для видавництва "Пролетарій", річні фінансові обороти якого були нестабільні і залежали від загальноекономічного розвитку держави в цілому. Так, наприклад, якщо за 1924/25 р. загальні обороти видавництва склали 4,1 млн. крб., то у 1925/26 р. обороти з продажу літератури становили 1,2 млн. крб.⁶⁶. Через фінансові труднощі план на 2-е півріччя 1925 р. виконано на 82 %, а план на 1926 р. скорочено на 50 %. Та, незважаючи на те, що видавництво весь час було "в надзвичайно напруженому матеріально-фінансовому стані", сума заборгованості була значно меншою від собівартості книг і паперу, які були на складах⁶⁷. Щоб збільшити обіговий капітал, видавництво відкрило кампанію по реорганізації в "пайове товариство" і притягло в число пайовиків Губвиконком, Губком, Харківську губпрофраду та ін., які внесли до 1.07.1925 р. 135600 крб.⁶⁸. "Пролетарій" навіть почав відхилятися від планової тематики й випускав книги, збут яких був би забезпечений, а також закуповував у інших видавництв найбільш вигідні для збуту книги⁶⁹. Починаючи з 1925/26 р. видавництво почало отримувати кошти і від реалізації канцтоварів. Також кошти надходили із фонду по здешевленню літератури. Завдяки такому збільшенню обігового капіталу баланс "Пролетарія" дещо покращився (на 1.03.1926 р. основний капітал видавництва складав 185 тис.), але для виконання наміченого плану цих коштів було недостатньо⁷⁰. Станом на 1926 р. видавництво мало 2 друкарні, 1 цинкографію. Другу друкарню придбали у ДВУ в серпні 1925 р. за 50 тис. крб.⁷¹. Першу друкарню та цинкографію видавництво обладнало новими машинами, привезеними з-за кордону, забезпечило шрифтами на 100 тис. крб.⁷². Та, через зменшення видавничого плану й постійні перебої з електроенергією, друкарні видавництва у 1926/27 р. працювали збитково. Так, простій першої друкарні становив 34%, а другої – 45%⁷³. У 1926/27 р. співвідношення капіталів "Пролетарія" в обігові своїх до чужих видань порівнювалось I : II. Своїх оборотних капіталів було 75 тис., запозичених – 840 тис. Щоб видавництво змогло привести співвідношення хоча б I : III та виконати план, "Пролетарій" зробив заявку в ЦК на суму 507 000 крб., та з бюджету преси йому виділили 275 тис. крб.⁷⁴.

Отже, викладені факти свідчать про те, що в 1920-х рр. партійні видавництва орієнтувалися переважно на випуск соціально-політичної та навчальної літератури, яка найефективніше сприяла поширенню комуністичної ідеології серед найширших верств населення. Звісно, такий асортимент видань, що диктувався класовою структурою держави, не гарантував їм успішного ринку, тому вони були збитковими й існували лише за рахунок державних дотацій.

¹ Радченко С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б)У в 1918 – 1925 гг. – К., 1989. – 337 с.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 749. – Арк. 11; Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917 – 1941 гг. – К., 1985. – С. 64.

- ³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 76. – Арк. 85; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1779. – Арк. 28, 29.
- ⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 76. – Арк. 143; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1779. – Арк. 28.
- ⁵ Радченко С. Вказ. праця. – С. 144.
- ⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2015. – Арк. 51.
- ⁷ Там само. – Арк. 8.
- ⁸ Там само. – Спр. 2262. – Арк. 1.
- ⁹ Там само. – Спр. 2493. – Арк. 62 зв.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 2014. – Арк. 31.
- ¹¹ Там само. – Спр. 1020. – Арк. 107.
- ¹² Там само. – Спр. 1775. – Арк. 87, 123.
- ¹³ Радченко С. Вказ. праця. – С. 126.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1020. – Арк. 108.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 40.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1775. – Арк. 87.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 85 – 88.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 1847. – Арк. 25.
- ²⁰ Радченко С. Вказ. праця. – С. 130.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2011. – Арк. 9.
- ²² Радченко С. Вказ. праця. – С. 119.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 982. – Арк. 387.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2263. – Арк. 8.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 90 (а). – Арк. 6.
- ²⁶ Там само. – Спр. 9. – Арк. 51, 53, 75.
- ²⁷ Там само. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 590. – Арк. 322.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2263. – Арк. 8.
- ²⁹ Там само. – Спр. 1770. – Арк. 136; там само. – Спр. 2263. – Арк. 8.
- ³⁰ Там само. – Спр. 1770. – Арк. 76.
- ³¹ Там само. – Арк. 136; там само. – Спр. 2263. – Арк. 34.
- ³² Скрипник Т.А. Издательство ЦК КП(б)У "Пролетарий" // Книга: исследования и материалы. – Вып. 6. – М., 1962. – С. 63.
- ³³ Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы. – М., 1984. – С. 95.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2263. – Арк. 13.
- ³⁵ Радченко С. Вказ. праця. – С. 118.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2263. – Арк. 4, 34.
- ³⁷ Молодчиков О.В. Книга радянської України. – К., 1974. – С. 56.
- ³⁸ Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917 – 1941 гг. – К., 1985. – С. 444.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1770. – Арк. 15.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 76.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 82, 92.
- ⁴² Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917 – 1941 гг. – К., 1985. – С. 444.
- ⁴³ Радченко С. Вказ. праця. – С. 119 – 120.
- ⁴⁴ З історії книги на Україні / [Відповід. ред. С.К. Рудянський]. – К., 1978. – С. 43.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2013. – Арк. 242; Назаров А.И. Книга в советском обществе. Очерки истории книгоиздательского дела в СССР. – М., 1964. – С. 120.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 3; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1848. – Арк. 77; Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917 – 1941 гг. – К., 1985. – С. 444;

Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції. – К., 1928. – С. 24.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1848. – Арк. 77.

⁴⁸ Там само. – Арк. 79.

⁴⁹ Там само. – Арк. 34.

⁵⁰ Там само. – Оп. 6. – Спр. 49. – Арк. 14.

⁵¹ Радченко С. Вказ. праця. – С. 125.

⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1848. – Арк. 77.

⁵³ Там само. – Спр. 1847. – Арк. 27.

⁵⁴ Там само. – Спр. 1848. – Арк. 77.

⁵⁵ Там само. – Спр. 1847. – Арк. 20.

⁵⁶ Там само. – Спр. 1848. – Арк. 78 – 79.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 35.

⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2015. – Арк. 10, 16 – 17.

⁵⁹ Там само. – Арк. 54.

⁶⁰ Там само. – Арк. 8.

⁶¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 577. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 83 – 84.

⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2262. – Арк. 32.

⁶³ Там само. – Спр. 2013. – Арк. 176.

⁶⁴ Там само. – Спр. 2262. – Арк. 2, 31.

⁶⁵ Там само. – Арк. 34 – 35.

⁶⁶ ЦДАВОВ України. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 72.

⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2263. – Арк. 8, 34, 36.

⁶⁸ Там само. – Арк. 21.

⁶⁹ Скрипник Т.А. Издательство ЦК КП(б)У "Пролетарий" // Книга: исследования и материалы. – Вып. 6. – М., 1962. – С. 56.

⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2263. – Арк. 21 – 22.

⁷¹ Там само. – Арк. 14, 35.

⁷² Там само. – Арк. 15, 21.

⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 208.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2260. – Арк. 16.

Показаны особенности организационного становления и функционирования партийных издательств в СССР в 1920-е гг.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книга, книгораспространение, литература.

The article deals with special features of organizational establishment and functioning of party's publishing houses in the USSR in 1920-ies.

Keywords: publishing, print production, ideology, book, book distribution, literature.

ГАГАУЗЬКА СИСТЕМА ТЕРМІНІВ СПОРІДНЕНOSTІ

У статті аналізується система термінів спорідненості гагаузів: її типологія, структуроутворюючі принципи, обумовленість соціальною структурою та етногенезом. Автор приходить до висновку, що термінологія спорідненості гагаузів показує їх зв'язок з тюркським світом, а також відображає значне проникнення в їх культуру етнічних рис тих народів, з якими вони спілкували на Балканах та у Буджакі.

Ключові слова: термінологія спорідненості, система термінів спорідненості, гагаузи, етногенез, сімейна громада.

В етнології під системою термінів спорідненості розуміється термінологія спорідненості того або іншого народу разом з комплексом організуючих її принципів, за допомогою яких об'єднуються або розмежовуються певні стосунки спорідненості¹.

Значення вивчення системи термінів спорідненості полягає у тому, що дана висококатегоріальна система найбільш зручна для з'ясування соціальної структури суспільства, її сучасного функціонування та логіки її розвитку у минулому². Вивчення термінології і системи термінів спорідненості є також необхідним інструментом в етногенетичних дослідженнях³.

Аналізуючи основні принципи горизонтальної структуризації системи термінів спорідненості – термінологічне злиття або розмежування прямої і бічних ліній спорідненості, а також термінів спорідненості по батьківській і материнській лініях, виділяють чотири основні історичні типи.

Найбільш стародавнім визнається біфуркативний тип, в якому зливаються пряма і бічні, але строго розмежовуються батьківська і материнська лінії спорідненості. Даний тип обумовлений пануванням в суспільстві родового ладу і родової екзогамії. Розпад родового ладу приводить до формування різних постродових структур, таких як сімейно-споріднена група, а також сімейної громади. Відповідно до цього, біфуркативний тип витіснявся біфуркативно-лінійним, в якому від попереднього зберігається розмежування спорідненості по батьківській і материнській лініях, але також починає розмежовуватися від бічних пряма лінія спорідненості. На цій же стадії розвитку людства, в особливих умовах в деяких районах формується інший тип – генераційний. Нарешті, "завершуючим" етапом еволюції системи термінів спорідненості є лінійний тип, характерний для сучасних урбанізованих народів, у яких панують мала сім'я. У цьому типі виділяється пряма лінія спорідненості, а бічні – зливаються в одну⁴.

Ще недостатньо вивчені принципи вертикальної структуризації систем термінів спорідненості (розмежування по поколіннях і за віком) дозволяють, перш за все, виділяти релятивні типи, властиві багатьом народам урало-алтайської лінгвістичної спільноти. Основною їх особливістю є широке застосування принципу косої спорідненості або ковзаючого рахунку поколінь для термінологічного виділення бічних родичів з батьківської філіації. Відповідно до даного принципу, для виділення родича істотною виявляється не його приналежність до покоління, як у інших типах, а його вік по відношенню до родичів за прямою лінією.

Вперше гагаузька термінологія була записана В.О.Мошковим. Відомості, що надаються ним, дозволяють, в цілому, реконструювати систему термінів спорідненості гагаузів на рубежі XIX – XX ст. і зробити висновок про збереження впродовж минулого сторіччя її основних структуроутворюючих рис і особливостей термінології⁵.

Широко використовувалися матеріали по гагаузькій термінології спорідненості в роботі Л.О.Покровської, присвяченій дослідженню загальнотюркського фонду даної групи лексики⁶.

Дослідження в цьому напрямі були продовжені в рамках Інституту мовознавства Російської АН, котрим була видана багатотомна колективна праця "Порівняльно-історична граматики тюркських мов". Значний за об'ємом розділ четвертого тому серії – "Лексика" – присвячений

давньотюркській (пратюркській) термінології спорідненості⁷. Щоправда, гагаузькі матеріали, що представлені в монографії, часто не точні, як неточне і визначення семантики багатьох тюркських термінів спорідненості⁸.

Інша робота Л.О.Покровської спеціально присвячена термінології спорідненості гагаузів⁹. Проте концепція автора про джерела її формування не знайшла підтвердження.

Термінологія спорідненості і система термінів спорідненості гагаузів Буджака знайшла віддзеркалення в дослідженнях А.В.Шабашова¹⁰. Термінології спорідненості гагаузів Болгарії присвячена стаття болгарського дослідника Ж.Пімпіревої¹¹.

Емпіричний матеріал по термінології спорідненості гагаузів Буджака і Болгарії був значно розширений Є.М.Квілінковою, нею висловлений ряд думок про співвідношення термінології спорідненості в діалектах гагаузької мови, а також відносно іноетнічного впливу і особливостей її еволюції¹².

У даній роботі ставиться за мету узагальнення матеріалів і досліджень, що є за темою, визначення основних структуроутворюючих принципів гагаузької системи термінів спорідненості, її типології, локальних варіантів та етнокультурних компонентів, а також її зв'язків з соціальною організацією народу, особливостям етногенезу і етнічної історії.

В цілому, термінологія і система термінів спорідненості гагаузів Буджака і Болгарії має єдиний характер. Основу термінології спорідненості складає тюркський пласт, який, у свою чергу, можна розділити на тюрко-огузький і тюркський не огузький (тюрко-болгарський, кипчацький (половецький), можливо, печенізький). У останньому пласті, у свою чергу, спостерігаються нетюркські – уральські, можливо, монгольські і іранські субстрати – спадщина складного, багатокомпонентного етнічного складу ранніх тюркських племінних союзів, що проникали на Балкани в I – на початку II тис. н. е. Певне місце займає і термінологія запозичена різними групами гагаузів у сусідніх народів: болгар, молдаван, греків, турок, східних слов'ян.

До тюркських огузьких термінів відносимо: ана "мати", буба /боба "батько", застар. ата "батько", ушам "(моя) дитина", "син, дочка", чоджум "(мій) хлопчик", "син", оолум "(мій) син", кизим "(моя) дочка", діал. дайи (тут і далі опускаємо більшість фонетичних варіантів) "брат матери", діал. аґа "старший брат та ін.", діал. аґалик "старший брат дружини", кардаш "молодший брат", кискардаш "молодша сестра", діал. застар., гаг. Болг. абла "старша сестра", коджам "(мій) чоловік", адам "(мій) чоловік", карим "(моя) дружина", кайната "тесть, свекор", кайна "теща, свекруха", ґелін "невістка; дружина молодшого брата, дружина сина", ґювяа "зять; чоловік молодшої сестри, чоловік дочки", каінчу "брат дружини", белдеза "сестра дружини", баджанак "чоловік сестри дружини", йельти "дружина брата чоловіка".

До тюркських не огузьких термінів (кипчацьких і /або тюрко-болгарських), включаючи давньотюркські запозичення з мов інших сімей: булю "дружина старшого брата, дружина брата батька і брата матері", батю "старший брат та ін.", кіраца "сестра чоловіка", каку "старша сестра та ін.", чучу "брат батька", лелю "сестра батька і сестра матері", йєніште "чоловік старшої сестри, чоловік сестри батька і сестри матері", діал. нені "сестра батька і сестра матері", діал. нана "дружина старшого брата", гаг. Болг. ніня /аніне "мати"¹³, діал. амуджа "брат батька" – зустрічається ще у турок, вважалось арабо-персидським запозиченням (хоча в цих мовах такого слова немає), але наявність чув. діал. моджі /муджі "старший брат батька", "чоловік старшої сестри батька", вимушує переглянути дану етимологію (пор. з терміном у гагаузів Дезгінджи – миджі)¹⁴.

Слов'яно-болгарські терміни: маму "мати, мама", гаг. Болг. майка "мати", теті /таті "батько", можливо, діал. бака /бачі "батько", бабу "бабуся", діал. мані "бабуся", діал. мале "бабуся", дяду "дід", діал. унука "внук, внучка", уйчу "брат матері", суватулар "свати, батьки чоловіка і дружини між собою (мн.)", драгінку "брат чоловіка", гаг. Болг. свако "чоловік сестри матері", "чоловік сестри батька", гаг. Болг. вуйна "дружина брата матері", гаг. Болг. чінка "дружина брата батька", гаг. Болг. братувчет "двоюрідний брат", "двоюрідна сестра", гаг. Болг. дєвер "брат чоловіка", гаг. Болг. етерва "дружина брата чоловіка", гаг. Болг. зилва "сестра чоловіка".

Молдавські: діал. непоту "внук, внучка", діал. мошу "брат батька", діал. веріка "двоюрідний брат, двоюрідна сестра", діал. цаце "старша сестра, сестра батька".

Грецькі: гаг. Болг. йайа "бабця", гаг. Болг. ніфі "бабця", гаг. Болг. папу "дід", "прадід", гаг. Болг. ангоні "внук".

Турецькі: гаг. Болг. хала "сестра матері", "сестра батька", "двоюрідна бабуса", гаг. Болг. торум "внук", гаг. Болг. герюмджа "сестра чоловіка".

Східнослов'янські: папа "отець, тато", плем'янікі "племінники".

Етимологія термінології спорідненості являє собою своєрідний історичний зріз, що виявляє різні складові етносу: тюрко-огузька основа, значний тюркський же, але не огузький компонент (тюрко-болгарський, кипчацький), слов'яно-болгарський, у гагаузів Болгарії також грецький і турецький, а у гагаузів Буджака – молдавський, а останніми роками і східнослов'янський вплив.

Важливо також позначити, що значний пласт імовірно тюрко-болгарської за походженням термінології має паралелі швидше в угро-фінських, ніж в тюркських мовах, що може бути свідомством або збереження у цього середньовічного народу загальних урало-алтайських ізоглос, або, що ймовірніше, – угро-фінським субстратом в їх складі.

Система термінів спорідненості гагаузів може бути розділена на чотири типи. Перший з них (тип 1) відповідає біфуркативно-лінійному типу загальної типології, в якому послідовно проводиться принцип розмежування батьківської і материнської ліній спорідненості. Так, брат батька (чучу, амиджа) термінологічно розмежується від брата матері (учу, дайи), сестра батька (нені, цаці) розмежується від сестри матері (лелю). Відповідно, розмежовуються: діти брата батька – чучун чоджуу; діти брата матері – учунун чоджуу; діти сестри батька – ненінін чоджуу; діти сестри матері – лелюнун чоджуу.

Тип 1 не має певного географічного ареалу розповсюдження. Він спорадично зустрічається лише в м. Комрат, а також в с. Дмитрівка Болградського району України. Даний факт підкреслює архаїчність розглянутого типу, зникнення його з побуту гагаузів¹⁵.

Наступні три типи в тому або іншому ступені займають проміжне положення між біфуркативно-лінійним і лінійним типами.

Тип 2, зберігаючи розмежування батьківської і материнської ліній в + 1 п, всіх кузенів об'єднує під одним складеним терміном – ікінджи (ільк) кардаш, буквально "другий (перший) брат", тобто "двоюрідний брат", будучи, таким чином в + 1 п – біфуркативно-лінійним, а в 0 п – лінійним. Тип 2, також як і попередній, має ареалом розповсюдження два гагаузьких населених пункти – м. Комрат і с. Дмитрівка¹⁶.

У наступних двох типах спостерігається часткове злиття батьківської і материнської ліній в + 1 п, а саме – об'єднання під одним терміном сестри батька і сестри матері (лелю). Таким чином, обидва даних типа в першому висхідному поколінні – перехідні від біфуркативно-лінійного до лінійного типу. Відмінності між ними полягають в принципах угруповання родичів в 0 п.

У типі 3, також як і в типі 1, кузени розмежовуються залежно від їх приналежності до лінії спорідненості, з тим виключенням, що оскільки в + 1 п тут термінологічно зливаються сестра батька і сестра матері, для їх дітей також є одна загальна назва. У даному типі наявні не чотири, як в типі 1, а три окремих терміни для кузенів, в 0 п. Цей тип, в цілому, носить біфуркативно-лінійний характер, хоча часткове злиття батьківської і материнської ліній в + 1 п відбивається і на низхідному поколінні.

Тип 3, також як і тип 1, не має певного ареалу, він зафіксований у окремих інформаторів з сіл Олександрівка (Болградський район, Україна) і Томай (Гагаузія)¹⁷, а, за відомостями Є.М.Квілінкової, також в Конгазі і Авдармі¹⁸.

У типі 4, при частковому злитті батьківської і материнської ліній спорідненості в + 1 п (як і в типі 3), обидві ці лінії повністю зливаються в 0 п (як в типі 2). Таким чином, він вже стоїть в одному кроці до переходу в лінійну модель. Тип 4 поширений серед гагаузів практично повсюдно, за винятком відміченого вище¹⁹.

Соціально-історична обумовленість переходу від біфуркативно-лінійної до лінійної системи вважається безпосередньо пов'язаною з логікою переходу від великої до малої форми сім'ї. Дійсно, наявні дані дозволяють стверджувати, що основними типами сім'ї у гагаузів з початку XIX ст. і до наших днів були батьківська однолінійна сімейна громада і мала сім'я. При першій в будинку з батьками залишається один з дітей, що одружилися. Як правило, ним стає молодший син. Він і успадковує рідну домівку. Решта синів, після одруження, виділяються в окремі домогосподарства і утворюють самостійні малі сім'ї. Ці, знов створені малі сім'ї, з часом, при вступі до шлюбу молодшого з синів, знову ж таки перетворюються на батьківські однолінійні сімейні громади. За певних обставин батьківська однолінійна сімейна громада може включати

до свого складу і більше двохшлюбних пар зі своїми дітьми, практично, – до чотирьохшлюбних союзів, в яких чоловіки зв'язані між собою прямою лінією спорідненості.

Така форма сім'ї, по суті, є останньою стадією переходу від складної до найбільш простої – малої сім'ї, тому логічно, що їй відповідає перехідний від біфуркативно-лінійного до лінійного типу системи спорідненості, причому на останній стадії трансформації.

У недалекому минулому у гагаузів існували, хоча й не домінували, і складніші форми сім'ї – батьківська багатолінійна сімейна громада, а також братська сімейна громада. У першій всі сини, навіть обзавівшись подружжям і дітьми, залишалися в рідній домівці. Така сімейна громада, що складається з однієї шлюбної пари в старшому поколінні і двох або більше шлюбних пар в наступному поколінні, могла розділитися вже після смерті батьків. У братській сімейній громаді сім'ї двох або декількох братів навіть після смерті батьків продовжували жити разом і спільно вести господарство²⁰. Наявність певного відсотка таких форм сім'ї, можливо, пояснює тривале збереження у гагаузів більш архаїчних підтипів системи термінів спорідненості (типи 1-3).

Втім, на нашу думку, біфуркативно-лінійний тип, як і перехідні форми від останнього до лінійного типу, не обумовлені прямо формами сім'ї, оскільки батьківські і материнські родичі (або більшість з них), що термінологічно розмежовуються, у всіх описаних моделях сімейної громади належать, впродовж більшої частини життя, до різних сімей і логіка функціонування будь-якої форми великої сім'ї не пояснює необхідності термінологічного виділення бічних родичів.

Тому біфуркативні риси системи термінів спорідненості швидше визначаються логікою функціонування надсімейних структур – патронімії і матронімії (сімейно-споріднених груп), що є союзом споріднених, в першому випадку – по батьківській, в другому – по материнській лініям, сімей, що зберігають відому єдність і солідарність, форми яких визначаються звичайним правом.

Разом з тим, розкладання складних форм сім'ї і редукція зв'язків між сімейно-спорідненими групами – до певної міри синхронний процес.

Розгляд принципів вертикальної структуризації системи спорідненості гагаузів указує на значний ступінь присутності в ній особливостей релятивних типів. Хоча в чистому вигляді принцип косої спорідненості у гагаузів достатньо рідкісний, але значна група термінів внутрішнього (подружжя кровних родичів) і зовнішнього (родичі за шлюбом) свояцтва, а також бічної спорідненості виділяється за змішаними принципами, в яких враховується і приналежність до покоління, і відносний вік.

Не дивлячись на відому непослідовність в принципах виділення даної групи термінології, обумовлену трансформацією системи спорідненості в генераційному руслі, її зв'язок з релятивними термінологіями переконливо доводиться тим, що більшість самих термінів, що виділяються у гагаузів за такими змішаними структуроутворюючими принципами (г'елін, г'ювяа, булю, йеніште, ага /батьо, цаці, каку, кардаш, кискардаш), зустрічаються і у інших тюркських народів, в реконструйованій пратюркській мові²¹ і саме в релятивному значенні.

Принципи вертикального структурування, що властиві гагаузській системі термінів спорідненості, також як і походження їх термінології спорідненості підкреслюють, з одного боку, зв'язок гагаузів з тюркським і, ширше, східноєвразійським (центральноазіатсько-сибірським) світом, а, з іншого, відображають значне проникнення в їх культуру і побут етнічних рис тих народів, з якими гагаузи тісно взаємодіяли в період їх мешкання на Балканах і в Буджаку.

¹ Попов В.А. Номенклатура родства и система терминов родства: соотношение лингвистического и этнографического // Алгебра родства. – Вып. 2. – СПб., 1998. – С. 135 – 137.

² Гиренко Н.М. Классификаторский принцип и периодизация эволюции системы родства // Труды Института этнологии АН СССР. – 1980. – Т. 109. – С. 9.

³ Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 55 – 60.

⁴ Ольдерогге Д.А. Основные черты развития систем родства // Советская этнография. – 1960. – № 6. – С. 29; Крюков М.В. Типы систем родства и их историческое соотношение // Проблемы истории докапиталистических обществ. – Кн. 1. – М., 1968. – С. 368 – 383; Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 39 – 55.

⁵ Мошков В.А. Гагаузы Бендерского уезда // Этнографическое обозрение. – 1901. – Кн. 49. – № 2. – С. 67;

Образцы народной литературы тюркских племен изданные В.Радловым. – Ч. 10. Наречия бессарабских гагаузов. Тексты собраны и переведены В.Мошковым. – СПб., 1904.

⁶ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С. 11 – 81.

⁷ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 5, 290 – 314.

⁸ Шабашов А.В. Мир родства древних тюрков // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 11. Історичні науки. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2005. – С. 74 – 84.

⁹ Покровская Л.А. Гагаузские термины родства // Алгебра родства. – 1995. – Вып. 1. – С. 260 – 267.

¹⁰ Шабашов А.В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 84 – 92; його ж. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002; його ж. Терминология родства и система терминов родства // История и культура гагаузов. Очерки. – Комрат-Кишинэу, 2006. – С. 581 – 588; його ж. Родственные отношения: терминология и практика // Гагаузы в мире и мир гагаузов. – Т. 2. Мир гагаузов. – Кишинев, 2012. – С. 425 – 438.

¹¹ Пимпирева Ж. Родствени отношения при гагаузите в България // Българска етнология. – 2000. – № 3. – С. 75 – 87.

¹² Квилинкова Е.Н. Гагаузы Молдовы и Болгарии. (Сравнительное исследование календарной обрядности, терминов родства и фольклора). – Кишинев, 2005. – С. 92 – 129, 247 – 265; її ж. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев, 2007. – С. 231 – 275, 665 – 689.

¹³ Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 197 – 212.

¹⁴ Квилинкова Е.Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев, 2007. – С. 667.

¹⁵ Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 249.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 249, 253.

¹⁸ Квилинкова Е.Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев, 2007. – С. 671.

¹⁹ Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 248.

²⁰ Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках ХІХ ст. 1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини // Записки історичного факультету. – Вип. 12. – Одеса, 2002. – С. 104 – 120; його ж. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках ХІХ ст. 2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів // Записки історичного факультету. – Вип. 14. – Одеса, 2003. – С. 54 – 67.

²¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 290 – 314; Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 219 – 245; його ж. Мир родства древних тюрков // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 11. Історичні науки. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2005. – С. 73 – 92.

В статье анализируется система родства гагаузов: ее типология, структурные принципы, обусловленность социальной структурой. Автор приходит к выводу, что терминология родства гагаузов показывает их связь с тюркским миром, а, с другой стороны, отражает значительное проникновение в их культуру этнических черт тех народов, с которыми они тесно взаимодействовали в Буджаке.

Ключевые слова: терминология родства, система терминов родства, гагаузы, этногенез, семейная община.

Article deals with the system of kinship of Gagauz: its typology, structured principles, determination by social structure. Author comes to conclusion that terminology kinship of Gagauz shows relationship with Turkic world, but, on the other hand, reflects the significant penetration in their culture of ethnic particularities of nations, with which they closely interacted in Budzhak.

Keywords: terminology of kinship, system kinship terms, Gagauz, orthogenesis, family community.

РЕФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ В 1892 – 1898 роках (НА МАТЕРІАЛАХ "ЗАПИСОК НТШ")

У статті розглядається питання висвітлення на сторінках "Записок НТШ" (за 1892–1898 рр.) реформування Наукового товариства ім. Шевченка та розвитку української етнології.

Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка, етнологія, етнографія, історіографія, Товариство, НТШ, "Записки".

У контексті розвитку української етнології важливе місце займає діяльність Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ, Товариство), а особливо його структурного підрозділу – Етнографічної комісії, члени якої займалися етнографічним дослідженням українських земель. Особливе значення тут має період від початку реформування НТШ, яке було засноване в 1873 р. як літературно-наукова організація просвітницького характеру, до перетворення його на наукову інституцію, в якій етнологічні дослідження займали один із найбільш важливих напрямків наукової діяльності. Цим і визначаються хронологічні рамки даного дослідження, а саме: 1892 р. – початок реформування Товариства та 1898 р. – створення у його структурі Етнографічної комісії.

Історіографічним джерелом до вивчення даної проблеми є друковані органи НТШ, в яких можна знайти інформацію, що стосується проблеми етнологічних досліджень в цій установі. Серед видань Товариства особливе місце займають "Записки Наукового товариства ім. Шевченка" (далі – "Записки"), які вміщують багато матеріалів щодо перебігу реформування НТШ та дозволяють скласти уявлення про те як формувалися знання про розвиток етнології в цій організації.

Специфіка даного видання полягає в тому, що в ньому вміщено інформація різноманітного характеру. Крім власне етнологічних та етнографічних праць у "Записках" можна знайти і протоколи засідань Товариства, рецензії на етнологічні праці як з боку колег по організації, так і з боку іноземних вчених, а також відгуки на рецензії, що дають можливість простежити перебіг наукової полеміки навколо питання етнологічних досліджень в НТШ.

У першому ж томі зазначеного видання знаходимо статтю О.Барвінського присвячену діяльності Товариства¹, але тут лише в загальних рисах окреслено попередню діяльність вказаної організації (до реформування) та подано плани подальших наукових пошуків разом з описом нової організаційної структури НТШ. Про перспективи розвитку етнологічної науки в реорганізованому Товаристві можна лише опосередковано зробити висновки, виходячи із поставлених завдань, які зводяться до того, що: "Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та штуки і збирати та зберегати всякі пам'ятки, старинності і наукові предмети України-Руси"².

Наступний том "Записок", який вийшов у 1893 р., був багато в чому подібний до першого. В останньому розділі цього видання також в загальних рисах подавався опис діяльності та перспективи розвитку Товариства³. Тут наводиться текст доповідей О.Барвінського, О.Огоновського виголошених на перших загальних зборах НТШ, а також короткий зміст дискусій членів Товариства стосовно основних організаційних моментів його діяльності як наукової установи. Вже перші дискусії стосовно напрямків наукової діяльності даної установи мали наслідком пропозицію П.Щурата, який "домогався, щоб "Записки" товариства виходили чверть річними томами і щоб окрім наукових видань товариство видавало збірники матеріалів

етнографічних"⁴. Таким чином, ще на етапі реорганізаційних змін та планування наукової діяльності НТШ його члени розуміли важливість розвитку етнологічних студій в цій інституції.

Ситуація різко змінилася коли редагуванням "Записок" почав займатися М.Грушевський, який у 1894 р. став директором історико-філософської секції Товариства. Зміни стосувалися не лише змістовного наповнення видання, але і його структури. У "Записках" почали вмішувати лише матеріали двох секцій: історико-філософської та філологічної, діяльність яких найбільше відповідала етнографічному напрямку роботи. Крім того, до структури видання було додано три нові розділи, а саме: "Бібліографія", "Наукові розвідки та матеріали" і "Наукова хроніка". Разом з тим, про перебіг організаційної роботи у тому числі і щодо питання етнографічної діяльності можна було отримати інформацію в рубриці під назвою "З Товариства". Зазначені нововведення М.Грушевського є досить важливі для нашого дослідження, оскільки вони дозволили регулярно подавати на сторінках "Записок" огляди етнологічних досліджень в загальноєвропейському масштабі, включаючи наукові пошуки у цьому напрямку членів НТШ.

Але до часу заснування Етнографічної комісії в 1898 р. "Записки" містили переважно лише згадки та коротенькі замітки, які стосувалися досягнень членів Товариства в галузі етнографії. Це пояснюється тим, що до часу створення вказаного підрозділу етнологічний напрямок роботи в НТШ ще не був належним чином організаційно оформленим, а тому і досягнення у цій галузі на той час були порівняно невеликі. У даному контексті варто виділити інформацію про заснування "Етнографічного збірника" для публікації етнографічних матеріалів та досліджень⁵ разом із коротким змістом його перших видань⁶, а також дані про підготовку та публікацію програм для збирання етнографічного матеріалу⁷. Зазначена інформація подавалася переважно в розділі "З Товариства".

Разом з тим, помічається стійка тенденція по розгортанню етнографічної роботи в НТШ про що свідчить все більше матеріалів з даної проблематики, які друкуються у "Записках". Так, якщо в 1896 р. в XI-ому томі вказаного видання містилася інформація про обговорення та рекомендацію до друку етнографічних матеріалів зібраних В.Гнатюком, а також була надрукована програма по збиранню етнографічних відомостей про українське писанкарство укладена М.Кордубою та Ф.Вовком⁸, то вже 1897 р. в XVII-ому томі за результатами засідання Виділу НТШ було прийнято рішення "публікації етнографічні розширити; між иньшими видати том материялів етнольогічних під ред. д. Ф.Волкова в Парижі"⁹.

Про стан і перспективи розвитку етнології в Україні свідчить рецензія на працю Б.Грінченка "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Выпуск 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр." (Чернігів, 1896. – 390 с.), що вийшла у XVIII-ому томі "Записок". Важливість саме цієї рецензії, автором якої був І.Франко, полягає у тому, що рецензент дав влучну характеристику стану розвитку етнології в Україні у порівнянні з її європейським розвитком, а також окреслив коло специфічних особливостей розвитку української етнографії, виділивши при цьому найбільш проблемні моменти. І.Франко, зокрема, відзначив, що етнологія в Україні – це молода наука, яка знаходиться на етапі формування, в той час як у Німеччині цей науковий напрямок є достатньо розробленим. Але, на думку рецензента, це має і певну позитивну сторону для дослідників, які мають широке поле для масштабної наукової діяльності у цьому напрямі не боячись вичерпати джерельну базу та, як наслідок, "із страху перед повторюванем тих самих річей не публікувати більше нічого"¹⁰.

У той же час критика на адресу Б.Грінченка дозволяє зрозуміти та виокремити основні принципи етнологічної роботи в НТШ. Це стосується, в першу чергу, ґрунтовного вивчення досліджуваної етнографічної проблеми у вітчизняній та зарубіжній науці з використанням найновіших методологічних розробок. Високий рівень наукових досліджень забезпечувався також ґрунтовним знанням джерельної бази з визначеної тематики дослідження не лише окремого регіону, але й відповідних джерел сусідніх народів, а також подібних пам'яток європейського та, в окремих випадках, навіть, загальносвітового масштабу. Це дозволяло провести певні аналогії та паралелі активно використовуючи порівняльний метод в етнології. Так, наприклад, аналізуючи етнографічні матеріали зібрані Б.Грінченком, зокрема казки, І.Франко зауважив, що автор для порівняння використовував лише російські та польські збірки відповідних матеріалів, "а не сягнув і по збірники иньших народів, бодай слов'янських"¹¹.

Оцінюючи працю автора, рецензент наголосив і на іншому недоліку характерному для етнографічних праць даного часу, а саме: під час фіксування етнографічного матеріалу дослідники записували його не слово в слово, а передавали лише загальний зміст, уникаючи діалектів та без вказівки на наголос в окремих словах, що на думку І.Франка, значно знижувало наукову цінність таких етнографічних збірок¹². Не варто доводити, що вказана рецензентом методологія проведення етнографічних досліджень є науково обґрунтованою та і на сьогодні використовується в етнологічній практиці. А це свідчить про високий рівень теоретичної розробки методології етнологічних досліджень українських земель членами НТШ.

Про перебіг та результати етнологічної роботи в Товаристві можна дізнатися з постійної рубрики "Записок" "З Товариства". Так, в XIX-ому томі даного видання міститься інформація про рекомендацію до друку народних казок, зібраних В.Гнатюком, О.Роздольським та Л.Гнатишаком, а також інших етнологічних матеріалів, які зібрали Ф.Вовк, М.Кордуба, О.Гриша та ін.¹³. Крім того, інформація вміщена у цій рубриці дозволяє простежити перебіг формування та редагування етнографічних видань НТШ, зокрема "Записок" та "Матеріалів до українсько-руської етнології". При чому останній друкований орган Товариства кваліфікується як етнологічний, на відміну від попереднього (етнографічного), що також свідчить про відповідний рівень теоретичного розробки проблем, пов'язаних із визначенням таких категорій як "етнографія" та "етнологія" з наступним розмежуванням матеріалів вміщених у цих виданнях відповідно до предметного поля кожної науки¹⁴.

У розділі "Наукова хроніка" "Записок" члени Товариства рецензували останні етнографічні праці, а також дослідження, що побіжно торкалися етнологічної тематики як в Україні, так і за кордоном. Важливим є той факт, що в даній рубриці інколи зазнавали конструктивної критики етнографічні праці членів НТШ, які виходили в різних тогочасних виданнях. Так, зокрема, в XX-ому томі "Записок" була подана рецензія на статтю М.Дикарева "Толки народа в 1895 г.", що була вміщена у виданні "Этнографическое обозрение" 1896 р. Цю рецензію підготував колега М.Дикарева по НТШ В.Гнатюк¹⁵.

Аналізуючи працю М.Дикарева, рецензент розглянув авторське бачення різних питань, які обговорювалися в народі, а саме: про походження антихриста, про Страшний суд, про піймання чорта, про царські загадки і т.д., а також походження цих розмов в народі та аналогічні перекази інших народів. У результаті В.Гнатюк приходять до висновку, що автор статті в багатьох випадках, пояснюючи основні питання, які обговорювалися в народі в 1895 році, погоджується з поглядами О.Потебні, хоча інколи занадто критикує ті його твердження з якими він не згоден. Критичні зауваження рецензента торкнулися також невдалих висновків М.Дикарева по вказаній темі та відсутності достатньої кількості аналогій з літератури інших народів¹⁶.

Таким чином, науковій об'єктивності та виваженості етнографічних досліджень в Товаристві надавалася велика увага про що свідчить взаємна наукова критика етнологів цієї організації, яка сприяла ефективному вирішенню поставлених дослідницьких завдань. При чому ця критика, як свідчить наукова полеміка вчених, переважно сприймалася та використовувалася у якості рекомендацій для подальших етнологічних наукових пошуків.

Важливим напрямком діяльності членів Товариства був огляд тогочасних друкованих видань разом із коротким аналізом вміщених матеріалів. У даному контексті нас найбільше цікавить матеріал, який стосується етнографічної діяльності НТШ, що був вміщений в окремих часописах. Примітним було те, що зазначена інформація подекуди отримувала зворотній відгук з боку членів Товариства, які в даному випадку виступали рецензентами оглядів етнологічної роботи в НТШ.

Так, аналізуючи часопис "Зоря" за 1897 р. О.Маркевич надрукував коротку замітку про статтю О.Борковського "З нагоди виходу третього тому "Етнографічного збірника", виданого Науковим товариством ім. Шевченка", в якій міститься важлива інформація, що стосується оцінки етнографічної діяльності членів цієї організації. Автор говорить про велику потребу відповідних етнографічних збірок, створення яких було ініційовано Товариством шляхом відповідної відозви 22 грудня 1893 року¹⁷.

Від себе зазначимо, що відповідні відозви-заклики збирати етнографічний матеріал, це не авторський винахід членів НТШ, оскільки вони практикувалися і раніше як в інших країнах, так і в Україні в рамках Російської імперії, зокрема, членами як Російського географічного

товариства так і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, але системний підхід до відповідної роботи у даному напрямку в масштабах етнографічного дослідження всіх українських земель вперше спостерігається саме в НТШ.

Це пояснюється тим, що, по-перше, відповідні відозви друкувалися у багатьох тогочасних виданнях по всій території України, а, по-друге, зібрані відповідно до розроблених авторських методик етнографів Товариства (М.Дикарева, Ф.Вовка та ін.) та надіслані до Товариства етнографічні матеріали формували окремі етнографічні збірки. Це, у свою чергу, свідчить про високий рівень фахової роботи етнографів НТШ, які змогли з одного боку, розробити на високому теоретичному рівні методологічні прийоми етнологічних досліджень, а з іншого – налагодити в організаційному плані широкомасштабні етнографічні пошуки по всій території України.

Про розвиток етнології в НТШ свідчать організаційні заходи Товариства щодо впорядкування відповідних друкованих органів. Так, в ХХІ-ому томі "Записок" зазначається, що вийшов вже III-ій том "Етнографічного збірника" та планується до виходу окремий етнологічний збірник під редакцією Ф.Вовка¹⁸. Крім того, можна виділити окремі статті видатків Товариства на проведення етнографічних досліджень, а саме: в 1898 р. у переліку наукових заходів НТШ, що фінансуються за кошт цієї організації, зазначається наукова подорож В.Гнатюка "до руських осель в Банаті в цілях етнографічних студій"¹⁹.

Аналізуючи стан розвитку етнографічної науки в НТШ, М.Грушевський дійшов до важливих висновків щодо перспектив подальшого розвитку даного наукового напрямку з виробленням конкретних рекомендацій в плані організаційного оформлення відповідного підрозділу Товариства, який би займався етнологічними науковими пошуками. Вчений прийшов до думки, що "наплив етнографічних материялів і розвій роботи на тім полі ставить на чергу утворення осібної етнографічної комісії"²⁰.

Варто виділити погляди М. Грушевського і щодо діяльності окремих етнографічних видань у структурі НТШ: запланований збірник під редакцією Ф.Вовка (в подальшому відомий як "Матеріали до українсько-руської етнології") мав вміщувати лише етнологічні студії, тобто вже опрацьований етнографічний матеріал до рівня теоретичних узагальнень, а "Етнографічний збірник" мав виходити частіше та вміщати фольклорний матеріал. Етнологічні ж дослідження, які до цього друкувалися в "Етнографічному збірнику", планувалося в подальшому друкувати лише етнологічному збірнику за редакцією Ф.Вовка²¹.

У цьому контексті слід зазначити, що плани М.Грушевського щодо розвитку української етнології не обмежувалися суто теоретичним обґрунтуванням стану етнографічних пошуків вчених та виділенням перспективних напрямків досліджень у цьому напрямку. Голова НТШ активно долучився до створення відповідного підрозділу в межах Товариства – Етнографічної комісії та відповідних етнологічних друкованих органів, що фактично стали базою для подальших етнографічних досліджень у всеукраїнському масштабі.

Нова організаційна структура Товариства вирішила основну проблему, що заважала розширенню масштабів етнологічних досліджень та впорядкуванню етнографічних матеріалів – відсутність фахівців-етнографів. Системна робота у цьому напрямку принесла свої результати. Саме 1898 р. (рік створення Етнографічної комісії) став переломним у цьому плані, хоча ці успіхи були забезпечені попередньою етнографічною діяльністю НТШ. У 1898 р. М.Грушевський відзначив: "Ми-ж з особливою утіхою мусимо піднести, що наші жалі про брак сил для оброблення етнографічних материялів усовують ся: і тут виступають молоді сили підховані нашим Товариством"²².

Вихованню молодого покоління вчених-етнографів сприяла також практика виділення стипендій молодим талановитим науковцям, які робили перші кроки у напрямку етнографічних досліджень. Так, зокрема, в 1897 р. така стипендія була виділена молодому етнографу М.Кордубі²³, який після закінчення Віденського університету активно долучився до етнологічної роботи в Товаристві, а в 1903 р. був обраний дійсним членом цієї організації. Таким чином, саме діяльність відповідних етнографічних організаційних структур НТШ сформувала та в науковому плані виховала вчених-етнографів, які набагато років вперед визначили розвиток української етнології. Саме завдяки діяльності членів Етнографічної комісії НТШ було зібрано величезних масив етнографічних матеріалів, які стали на сьогодні "золотим фондом" української етнології.

Важливим було також інформування громадськості про перебіг справ у Товаристві як організаційного, так і наукового плану, що відбувалося на сторінках "Записок". Це дозволяло простежити всі перипетії налагодження етнографічної діяльності в НТШ. Читач міг з'ясувати для себе, зокрема, хто входить до Етнографічної комісії, які етнографічні праці готуються до друку, хто виступає їх рецензентом, які етнографічні дослідження плануються в майбутньому і т. ін. Ця інформація, як правило, містилася у вже згадуваному нами розділі "З Товариства" у вигляді відповідних протокольних рішень. Так, наприклад, в XXIII – XXIV-ому томі збірника був вміщений оновлений статут НТШ²⁴, наводились інформація щодо процедури розгляду та рекомендації до друку окремих етнографічних праць В.Гнатюка, В.Шухевича та ін.²⁵

Як видно зі сторінок "Записок", саме організаційна робота по впорядкуванню етнографічних видань та проведенню етнографічних досліджень в НТШ паралельно зі зміною статуту цієї інституції, на думку М.Грушевського, були найбільшими досягненнями української науки в цей період. Як зазначає вчений, Товариство стало головним вогнищем "в сфері національної культурної роботи на цілій етнографічній просторі нашого народу", відзначаючи при цьому як важливу подію створення окремого збірника для етнологічних матеріалів²⁶.

Таким чином, саме період реформування НТШ, починаючи з 1892 по 1898 р., був найбільш плідним у плані закладення основних підвалин етнологічної науково-дослідної та видавничої справи в цій організації, який ознаменувався створенням Етнографічної комісії, що підсилила, структурувала та організаційно оформила етнологічний науковий напрямок у межах Товариства. У даному контексті "Записки" є дуже важливим джерелом висвітлення цього аспекту наукових пошуків вчених НТШ, оскільки подають особливу позицію щодо розвитку української етнології в Товаристві, яку в цей період фактично формують члени цієї організації.

¹ Барвінський О. Про заснування і теперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1892. – Ч. 1 – С. 209 – 212.

² Там само. – С. 211.

³ Справозданне про діяльність і розвиток наукового товариства імені Шевченка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1893. – Ч. 2. – С. 173 – 189.

⁴ Там само. – С. 186.

⁵ З Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1895. – Т. VI. – Кн. II. – С. 2.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Львів, 1896. – Т. XI. – Кн. III. – С. 3 – 5.

⁹ Там само. – Львів, 1897. – Т. XVII. – Кн. III. – С. 1.

¹⁰ Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XVIII. – Кн. IV – С. 48.

¹¹ Там само. – С. 49.

¹² Там само.

¹³ З Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XIX. – Кн. V. – С. 3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XX. – Кн. VI. – С. 19 – 20.

¹⁶ Там само. – С. 20.

¹⁷ Там само. – Львів, 1898. – Т. XXI. – Кн. I. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 4, 16.

¹⁹ Там само. – С. 5.

²⁰ Там само. – С. 16

²¹ Там само. – С. 1.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ З Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXIII – XXIV. – Кн. III – IV. – С. 5 – 12.

²⁵ Там само. – Львів, 1898. – Т. XXII. – Кн. II. – С. 2 – 4.

²⁶ Там само. – С. 1.

В статье рассматривается вопрос освещения на страницах "Записок НТШ" (за 1892 – 1898 гг.) реформирования Научного общества им. Шевченко и развития украинской этнологии.

Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, этнология, этнография, историография, Общество, НТШ, "Записки".

Article deals with a problem of research on the pages of "Zapysky NTSh" (1892 – 1898) of reformation of Shevchenko Scientific Society and development of Ukrainian ethnology.

Keywords: Shevchenko Scientific Society, ethnology, ethnography, historiography, Society, NTSh, "Zapysky".

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕТНОТУРИЗМУ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

У статті висвітлено сутність та складові етнотуризму, досліджено зарубіжний досвід етнотуризму та визначено проблеми його розвитку в Україні.

Ключові слова: етнічний туризм, скансен, етнографічні музеї, історико-культурна спадщина.

Сучасний туризм стає глобальним чинником розвитку цивілізації, однією зі складових економіки, соціальної сфери, духовної культури. Процеси, що відбуваються в туристичній індустрії світу, позначилися і на розвитку туризму в Україні. В Законі України "Про туризм" держава визначає туризм як одну з пріоритетних сфер розвитку національної культури й економіки¹. Таке визначення стало досить актуальним після того, як набув популярності етнотуризм як один з напрямків культурно-пізнавального туризму. Світова практика доводить, що саме такий вид туризму здатний задовольнити цілий ряд духовних потреб людини. Найбільш важливим в організації етнічного туризму є ознайомлення учасників з традиціями та культурою різних етносів².

Теоретико-методологічні аспекти розвитку етнічного туризму протягом останніх років активно досліджують українські та зарубіжні фахівці. Це історики, політологи, культурологи, туризмознавці, соціологи: І.О.Бочан³, І.М.Кулаковська⁴, О.І.Кузьмук⁵, Л.Д.Божко⁶ та інші науковці. Попри це вивчення і розробка теоретико-методологічних основ етнотуризму ще не стали предметом спеціального комплексного дослідження в українській науці. Поза увагою науковців залишаються такі проблемні питання, як створення термінологічного апарату і підходів до класифікації етнотуризму як унікального історико-культурного та соціально-економічного явища⁷.

Метою статті є розкриття існуючих поглядів на зміст терміну "етнічний туризм"; проаналізувати наявний зарубіжний досвід організації етнічного туризму та з'ясувати стан і перспективи розвитку етнічного туризму в Україні.

Етнічний туризм іноді називають також етнографічним, оскільки етнографія ("народознавство") – це наука, що вивчає культурні та побутові особливості різних народів світу, а в даному випадку турист безпосередньо знайомиться з цими особливостями і, певною мірою, вивчає їх. Етнічний туризм виник як засіб, який використовується в багатьох країнах для підтримки економічного та культурного розвитку сільських регіонів і надання допомоги у збереженні культурної спадщини.

Вперше термін "етнічний туризм" було використано у 1977 р. В.Смітом, який визначив етнічний туризм як подорожі для вивчення культури та життя рідкісних чи екзотичних народностей. На прикладі тематичних досліджень індіанців о. Сан-Блас Панами і торайя – плем'я, що живе на півдні о. Сулавесі (Індонезія) – науковець виділив такі елементи етнотуризму як знайомство з умовами побуту та змістом культових церемоній⁸.

Аналізуючи погляд В.Сміта, Р.У.Макінтош та Ч.Р.Гоїлднер у 1990 році визначили етнічний туризм як поїздки з метою спостереження виражень культури і способу життя екзотичних народів. Такий висновок було зроблено на основі подорожей до Панами для вивчення індіанців на о. Сан-Блас або ізольованих гірських племен Ассам в Індії. Більшість існуючих досліджень етнічного туризму зосереджуються на відвіданні екзотичних і часто периферійних напрямків, які включають відображення повсякденного життя невеликих, часто ізольованих, етнічних груп

(В.Смит, 1989; Г.Москардо, П.Пірс, 1999). Інші вчені наголошують, що етнічний туризм повинен також включати подорожі до місць народження або проживання родичів (Б.Кінг, 1994; С.Р.Пітчфорд, 1995). На думку Б.Кінга (1994), до етнічного туризму відносяться подорожі, чия основна мотивація полягає у етнічному возз'єднанні. Мета етнічних возз'єднань активно простежується у країнах Північної Америки та Австралії, чия новітня історія була побудована на міграції, але це також стосується й частин світу, включаючи Африку, Європу та Азію⁹.

Етнічний туризм в Україні ще не набув значного поширення, є мало досліджений, тому декілька тлумачень терміну "етнічний туризм" надані в книзі М.П.Кляпа та в аналітичних статтях українських дослідників, таких як І.О.Бочан, І.А.Волкова, І.М.Кулаковська, М.Л.Орлова та інші.

З точки зору М.П.Кляпа та Ф.Ф.Шандора, етнічний туризм (ностальгійний, етнографічний туризм) – різновид туризму, який здійснюється туристами на місця свого історичного проживання. Етнічний туризм може бути як внутрішнім (наприклад, відвідування глибинки міськими жителями з метою ознайомлення з архаїчними говірками, фольклором, побутом, культурою і мовами автохтонних народів), так і зовнішнім, який пов'язаний з відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів. Останній різновид часто називається ностальгійним туризмом, який отримав досить широке поширення у ряді регіонів світу – Ізраїль, Вірменія, Греція, Україна, Італія. Учасники ностальгійного туризму – в основному люди похилого віку, що раніше проживали в цій місцевості. Основна частина програм і мета приїзду – індивідуальне (або невеликими сімейними групами) відвідування різних регіонів.

І.О.Бочан розглядає етнічний туризм як важливу складову людських цінностей, як специфічний вид людської діяльності, мотивацією якої є пізнання краєзнавчих та країнознавчих ресурсів, ознайомлення з цінностями етнографічних груп у місцях їх компактного проживання на території України. Мета етнотуризму полягає у відвіданні етнотуристичного регіону нашої держави для ознайомлення з культурою, побутом, традиціями, діалектами, кухнею, образотворчим мистецтвом місцевих жителів¹⁰. І.А.Волкова тлумачить термін "етнічний туризм" як поїздки, що організовуються до регіонів проживання нечисленних народів, які не мають власної державності або національно-адміністративної автономії у складі інших держав. Етнокультурний туризм сприяє більш тісним зв'язкам, обмінам представників цих народів, включенню їх культури у світову культурну спадщину¹¹.

На думку І.М.Кулаковської, етнічний туризм – це вид поїздок, під час яких туристи вивчають певну етнічну групу населення, їх життя, особливості культури, побутові моменти тощо. Етнотуризм має бути спрямований не лише на збагачення духовної культури, а й на виховання у молодого покоління національної самосвідомості, самоідентифікації. В рамках етнічного туризму можливе відвідування місць, де проживали предки або самі туристи, які в далекій молодості були виселені або виїхали з цих територій¹².

Причина того, що етнічний туризм часто розглядають як ностальгійний, пов'язана, напевне, з тим, що туристи, які зацікавлені звичаями та культурою певної нації, в першу чергу, хочуть дізнатися про ті народи, з якими в них є хоча б які-небудь генетичні зв'язки. Тому неправильно поєднувати етно- та ностальгійний туризм в один напрям діяльності.

Крім того, для з'ясування сутності етнотуризму доцільно дослідити етимологію самого поняття. Розпочнемо з того, що етнос (грец. *ethnos*) дослівно перекладається з давньогрецької мови як "не грек", "чужинець", "ідоловірець". Етимологічно воно означає стадо, група (натовп) людей, народ, плем'я, рід, іноземне плем'я і т.п. Сьогодні "етнос" вживається як наукове поняття та є еквівалентом давньогрецького слова "демос" (народ) у значенні специфічної міжпоколінної історико-культурної і природної, усвідомленої людьми спільноти. Тобто поняття "етнос" вживається як науковий термін для означення всіх історичних типів етнічних спільнот від племен до сучасних націй. Тому можна погодитися з думкою Л.М.Черчик і Н.В.Коленди, що етнотуризм – це вид туризму, який передбачає знайомство з історією та особливостями культури, побуту, життя окремого народу чи національної спільноти¹³.

Соціологічні дослідження демонструють, що одним із об'єднавчих чинників у суспільстві в регіональному вимірі є культурна та історична спадщина, поширення знань про особливості етнічних груп. Саме ці знання надають етнотуристичні подорожі, які не тільки розширюють уяву на національно-культурні самобутність населення різних регіонів, знайомлять з рівнем

сучасної культури, але й запобігають поширенню негативних стереотипів стосовно культурної й мовної ідентичності, щодо відмінностей жителів різних регіонів України. Учасники фокус-групового дослідження, проведеного у 2007 р. у різних регіонах України (м. Луганськ, м. Котовськ, м. Львів, м. Рівне, м. Черкаси, м. Дніпропетровськ, м. Тернопіль, м. Кіровоград, м. Миколаїв, м. Харків, м. Севастополь, м. Київ) відзначали низький рівень власної мобільності, вони не могли порівняти свої міста з іншими містами України, оскільки фактично з рідних міст не виїздили. Відповідно низький рівень внутрішньої географічної мобільності населення України є чинником поглиблення регіональних відмінностей ідентичності¹⁴. Водночас, респонденти наголосили, що отримати знання про громадян, які проживають у різних регіонах краще всього в ході поїздок та спілкування з місцевими жителями. Це дає більш повну інформацію про життя співгромадян в інших регіонах для подолання стереотипів та упереджень¹⁵.

Країни світу накопичили важливий та цікавий досвід розвитку етнотуризму, форми якого залежить від географічної та історико-культурної специфіки регіонів. Етнічний туризм може бути представлений двома основними видами. По-перше, це відвідування існуючих поселень, що зберегли особливості традиційної культури і побуту певних народів. Зазначені поселення можна назвати демонстраційними або показовими, і вони бувають як постійні, так і тимчасові (наприклад, стоянки кочівників-скотарів або мисливців і збирачів). Туристичні маршрути, що проходять через такі поселення, існують у багатьох країнах. Так, популярним видом відпочинку в Єгипті є сафарі по пустелі, під час якого туристи відвідують стоянки бедуїнів і знайомляться з їх кочовим укладом життя¹⁶.

Однією з цілей поїздки до Перу для багатьох туристів є бажання ознайомитися із традиційним побутом корінних жителів глибинних районів країни – зокрема джунглів басейну Амазонки. Аналогічні маршрути прокладені в горах Північної Індії і Північного Таїланду, у внутрішніх районах Австралії і на островах Океанії. Туристи відвідують традиційні свята та фестивалі, знайомляться з національною кухнею та ін.¹⁷.

По-друге, під час етнотуристичних подорожей відвідуються музеї, особливий інтерес серед яких викликають "скансени" – так звані "живі музеї" з насиченими анімаційними програмами відтворення історичного середовища, де туристів приваблюють не лише окремі споруди, предмети старовини, а й професійні працівники-аніматори, які своїми заняттями відтворюють побут, поведінку, матеріальну і духовну культуру попередніх епох. Вони знайомлять з традиційними ремеслами і видами діяльності, характерними для відповідної місцевості і часу, наприклад, з роботою мірошника, ткача, коваля, гончара, тесляра, винокура, пасічника та інших. Часто і самим відвідувачам музею пропонується спробувати свої сили під керівництвом фахівця. Кожен може відчути себе в ролі коваля чи гончара та ін. Скансени відрізняються від звичайних музеїв наявністю видовищного елементу. Їх специфіка полягає в тому, що в них існують широкі можливості безпосереднього неформального спілкування (під час організації змагань, обрядів, вистав, ярмарок, виступів фольклорних колективів), що становить одну з причин популярності цих музеїв серед різноманітних верств населення. У деяких музеях реконструюють і використовують транспортні засоби минулих років; невід'ємним елементом скансенів є традиційна кухня. Все готується "на очах" у відвідувачів, а іноді за їхньою участю, що надає туристам більших вражень.

Основна мета і завдання при створенні та функціонуванні музеїв під відкритим небом полягає у збереженні найцікавіших автентичних пам'яток архітектури; створенні умов для вільного доступу до цих будівель широких верств населення; у комплексній демонстрації народної культури і архітектури, предметів побуту, знарядь праці, ужиткового мистецтва, створенні моделі середовища і ландшафту. Такий тип музеїв сприяє відродженню народних ремесел і проведенню фольклорних свят; активізує індустрію туризму; сприяє вирішенню наукових проблем, пов'язаних з пошуком, збором, вивченням, реставрацією експонатів. Таким чином, скансени виконують низку функцій, а саме: компенсаторну, рекреативно-оздоровчу, культурно-просвітницьку, комунікативну, екологічну, соціальну, економічну тощо¹⁸.

Перший такий музей під відкритим небом був створений у 1891 р. у Швеції і отримав назву "Скансен" (музей просто неба). У ньому зібрані традиційні будівлі з усієї Швеції, проводяться фестивалі і демонструються національні танці¹⁹. Музеї під відкритим небом існують в даний час в різних країнах, у тому числі в Україні. Найбільш давніший з українських музеїв під

відкритим небом – Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав", створений у 1951 р. на основі краєзнавчого музею, що займав всього три кімнати в родовому будинку друга Тараса Шевченка – місцевого лікаря А.Козачковського. На сьогодні це один з найбільших історико-етнографічних заповідників України, його площа становить 3050 га. Заповідник зберігає визначні пам'ятки історії та культури, різноманітні музейні колекції, що мають велике історичне й художнє значення. До складу заповідника входять більше 400 об'єктів та пам'яток культурної спадщини. У його складі діють 24 тематичні музеї різних профілів, більшість з яких розміщується у пам'ятках архітектури (церкви, колишні міщанські та поміщицькі будинки, селянські хати та ін.). Основний фонд заповідника налічує більше 180 тис. одиниць зберігання²⁰.

У заповіднику щорічно складається "Календар проведення культурно-мистецьких заходів Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", проводяться численні культурно-мистецькі заходи: вистави, фольклорні свята, творчі та музичні вечори (наприклад, "Етнографічне свято Різдвяне дійство", "Етнографічне свято Масляна", "Етнографічне свято Зелена неділя", "Свято майстрів" та ін.)²¹.

Нове розуміння культури в суспільному розвитку й усвідомлення необхідності збереження історико-культурної спадщини та її різноманіття у світі розширюють перспективи етнічного туризму як ресурсу регіонального розвитку, а також впливу на соціальну й культурну сферу, екологію, зовнішньоекономічну діяльність і міжнародні відносини. Це пов'язано з тим, що в сучасному світі туризм із переважно економічного явища перетворюється на соціальний й культурний феномен.

За кордоном велику увагу приділяють збереженню історико-культурної спадщини і організації етнічного туризму. Накопичений значний досвід в організації етнічного туризму, вивчення якого видається особливо важливим для України, сприяє пошуку альтернативних рішень в організації даного виду туризму. Серед країн, що розвиваються в даному туристичному напрямку можна виділити Росію, Австралію, Канаду, Еквадор. Розглянемо деякі приклади зарубіжного досвіду організації етнічного туризму.

Росія володіє унікальними ресурсами для розвитку етнічного туризму. На території держави проживає близько 180 народів – представників різних культурно-мовних та етноконфесійних спільнот. Росія традиційно сприймається як країна з величезною культурно-історичною спадщиною та етнокультурним потенціалом²².

В даний час в Росії розробляються проекти, метою яких є стимулювання економічного розвитку громад корінного населення за допомогою етно-екологічного туризму як виду економічної діяльності корінних народів, здійснюваної ними на територіях їхнього традиційного природокористування. Подібні інноваційні проекти спрямовані на розвиток сталого етнічного туризму силами місцевого та корінного населення. Представникам громад корінних нечисленних народів Півночі була надана можливість навчатися основам організації і розвитку етнічного туризму як стійкого бізнесу на власних територіях²³.

Приклади успішної реалізації таких проектів вже є на Камчатці, Алтаї, в Бурятії, на Уралі, в Карелії, Комі, на Кавказі, в Удмуртії та ін.²⁴. У Хабаровському, Приморському краях, а також в Республіці Саха та Томській області від 2006 року реалізуються проекти "Інноваційна модель розвитку аборигенного туризму". В рамках проекту вивчаються регіональні можливості організації етнічного туризму, проводяться зустрічі та круглі столи з адміністраціями, туристичними фірмами, вченими, з керівництвом охоронних природних територій, громадськими організаціями корінних народів Півночі, Сибіру і Далекого Сходу, здійснюється збір інформації та створення бази даних, вийшли друком путівники з аборигенному туризму²⁵. Так, в м. Якутськ (Республіка Саха) в рамках проекту "Інноваційна модель розвитку аборигенного туризму в Росії", що фінансувався Європейською Комісією, були організовані курси для представників корінних нечисленних народів Півночі з основ екологічного та етнографічного туризму.

Стажери вивчали основи екологічного та етнографічного туризму, знайомилися з історією, світовою практикою і російським досвідом організації екологічного туризму, правилами поведінки в екотуризмі, психологічними особливостями туристів з різних країн, маркетингом та розробкою турпродукту, ціноутворенням, просуванням на туристському ринку. Крім того, стажери презентували свої проекти розвитку туризму на територіях їхнього компактного

проживання, працювали в інтерактивних групах, виявляли найбільш перспективні напрямки розвитку, ділилися своїм досвідом. У ході роботи семінару стажери не тільки вчилися, але й самі розробляли турпродукт, який в майбутньому можна буде пропонувати на туристичному ринку. На думку учасників семінару, розвиток етнотуризму на територіях їх споконвічного проживання є одним з видів підвищення соціально-економічної активності корінних народів, джерелом додаткового заробітку і пропаганди культури²⁶.

У Ленінградській області на регіональному рівні йде розробка відомчої цільової програми підтримки корінних нечисленних народів Ленінградської області. Її мета – зберегти і відродити національну самобутність корінних фіно-угорських народів.

В Удмуртській республіці розробляється "Проект "ВОРШУД" ("Святиня роду"), спрямований на створення етнографічного центру на базі шкільного музею в с. Шабердіно Зав'яловського району Удмуртської Республіки. Запорукою успіху даного проекту є прагнення жителів села зберегти еко-культурне середовище, зробити його привабливим для туристів, для цього максимально використовувати позитивні можливості національної культури і переваг сільської місцевості. Удмуртське відділення Союзу туріндустрії систематично проводить "круглі столи", на яких обговорюються проблеми розвитку етнотуризму в краю.

У Ненецькому Автономному Окрузі тісно переплетені культури відразу кількох народів: росіян, ненців і комі. Саме ця спільність і змусила представників Республіки Комі і НАО активно підтримати новий етнопроект з робочою назвою "Лапландія – Ненець – Комі", мета якого популяризувати культуру оленярів та привабити туристів у екзотичний округ, що поки що є "білою плямою" на туристичній карті Російської Федерації²⁷.

Головне завдання проектів з розвитку етнічного туризму спрямоване на те, щоб уберегти процес розвитку екологічного та етнічного туризму від непередбачених, однохвилинних тенденцій, надати йому стійкість, перш за все, за допомогою активного залучення корінних нечисленних народів у сферу туристського бізнесу. Гарантією стабільності та ефективності проектів розвитку туристського бізнесу та сталого розвитку у більш широкому сенсі, стане самостійне керівництво реалізації проектів представниками корінних нечисленних народів²⁸.

Еквадор розташувався на двох півкулях Землі, ізольованість від зовнішнього світу створила унікальну основу для розвитку в країні етнічного туризму. Путівник по Еквадору містить інформацію про більш ніж 40 туристичних фірм, що пропонують етнічні тури з розміщенням в родинних місцевих жителів, походи по тропічних лісах і знайомство з культурою місцевого населення. Ці общинні підприємства створюються за підтримки аборигенних організацій, місцевих природоохоронних фондів та ряду туристичних фірм. Управляють фірмами групи місцевих жителів, які контролюють полювання та беруть участь у створенні охорони природних територій на землях індіанців, де полювання та сільське господарство заборонені.

На початку 80-х рр. XX ст. економічна криза змусила місцеву громаду почати пошук додаткових видів діяльності, щоб забезпечити засоби до існування: збір і продаж лікарських рослин, недеревних продуктів лісу та ін. Але всі ці варіанти не відповідали критеріям екологічної стійкості, і від них довелося відмовитися. Єдиною перспективною ініціативою був розвиток етнічного туризму. Місцеві жителі стали пропонувати тури на каное самодіяльним туристам, які подорожують в цих краях. З самого початку стало очевидно, що культурні особливості цікавлять відвідувачів не менше, ніж природні, тому при плануванні турів особлива увага приділялася етнічним аспектам. Поступово обсяги туризму збільшувалися, розвивалася інфраструктура: були побудовані прості житла для туристів, а також невеликий етнографічний музей. При плануванні розвитку туризму широко використовувався принцип зонування: виділені території з мережею туристських природних стежок (екскурсії по яким проводять місцеві гіді), а також зони суворої охорони і місця традиційного полювання (тільки для корінних жителів)²⁹.

Канада. Найбільш яскрава і специфічна риса канадського суспільства – це його етнічна мозаїчність. За переписом населення 2006 року визнали себе корінним населенням 1172790 осіб, що становить близько 4 % всього населення, з цього числа 54 % є статусними індіанцями, 31 % – метиси, 10 % нестатусні індіанці і 5 % – інуїти.

Конституція Канади визнає три групи корінних народів (яких називають "Першими націями"): 1) індіанці (в даний час індіанців називають "амеріндейцями", або по самоназві окремих народів і племен); 2) метиси (нащадки від шлюбів французів і англійців з індіанськими жінками в період

початкового освоєння Канади); 3) ескімоси-інуїти, які заселяють узбережжя й острови Льодовитого океану (в даний час ескімосів прийнято називати по їх самоназві "інуїтами").

Слід зазначити, що в Канаді індіанці підрозділяються на статусних та нестатусних. Це поділ має велике значення для самих індіанців, тому статусні індіанці мають в повному обсязі всі пільги і права, надані "Законом про індіанців", в той час як нестатусні індіанці, не мають можливості підтвердити свій статус, такими правами і пільгами не володіють.

Статусні індіанці по федеральним і місцевим законам звільнені від податків, забезпечені медичною страховкою і медичними послугами, вони отримують субсидії на будівництво і стипендії на освіту. Нестатусні індіанці – це вже асимільована частина корінного населення, вони не належать ні до якого конкретного племені і живуть переважно в містах.

Статусні індіанці живуть в громадах, яким виділяються землі і фінансування. Всього в Канаді налічується близько 600 громад, більша частина яких знаходиться в резерваціях. Статус резервацій, як спеціальна територіальна одиниці, має ряд особливостей:

1) на території резервацій відсутні звичайні для даної держави органи місцевого управління та одиниці адміністративно-територіального поділу;

2) живучи у резервації громади зберігають традиційні форми управління, що склалися на основі давніх традицій. Однак, якщо до недавнього часу в країні проводилося адміністративне злиття громад різних народів на основі економічних та адміністративних критеріїв і при цьому етнічний аспект ігнорувався, то з 1985 р. громадам законодавчо надано право самостійно формувати свій склад;

3) незалежно від того, хто є в резервації власником землі, держава або відповідна община, вирішення питань поселення на території резервації, розробки природних копалин та іншого використання території здійснюється за наявності згоди ради громади. Формально в Канаді налічується 2370 резервацій, що займають площу в 27,5 тис. кв км. Реально заселено менше 900 резервацій.

Дані останнього перепису (2006 р.) населення Канади показують, що з 1172790 представників корінних народів в резерваціях живе всього 308 490 осіб, поза резервацій проживає 864295 осіб, з них у сільській місцевості 240 825 чол. і 623 470 осіб в містах. Чисельність північноамериканських індіанців – 698025 осіб, з них у резерваціях проживають 300755 осіб. Інуїти налічують 50 480 осіб, з них у резерваціях проживає 435 осіб, метисів – 389 780 осіб, з них у резерваціях живе 4320 осіб³⁰.

Біля м. Хезелтон в північно-західній частині провінції Британська Колумбія, Канади розташоване "Історичне поселення та живий музей Ксан" корінного народу — "джитксан" (Gitxsan). Територія проживання цього народу охоплює більшу частину області, відомої як Країна Скіна (Skeena Country), а назва народу походить від: "Git", що означає "people of" – "народ", а "Xsan" означає "the River of Mist" – "ріка туману". "Історичне поселення та живий музей Ксан" відкриті для відвідин цілий рік. Тут можна за своїм бажанням обрати одне або кілька занять (екскурсій), оглянути різні типи жител, познайомитися зі стародавніми технологіями і знаряддями праці, які використовувалися для виготовлення каное, з технологією обробки хутра, виробництва кошиків. Відвідати музей, колекції якого складається з приблизно 600 найменувань. Елементи матеріальної культури включають: вигнуті коробки, церемоніальні маски, ковдри, вбрання, рибальські снасті, мисливське приладдя та ін. Щорічно в етнічному поселенні готується нова театральна постановка на сюжет стародавніх легенд. У національному кафе на території села пропонується меню з традиційних страв аборигенів³¹.

Досить цікавою є співпраця корінного населення Канади з адміністрацією національних парків. З недавнього часу став спостерігатися деякий прогрес до включення корінних народів у процес організації та управління парками і охоронними територіями. Так як понад 95 % національних і провінційних парків в Канаді розташовані поблизу аборигенних селищ і громад, або всередині їх традиційних земель, залучення корінних співтовариств до організації та управління цими територіями досить істотна для їх благополуччя. Близько третини таких парків Канади мають Ради з управління, до складу яких входять представники аборигенних народів. Спільноти корінних народів беруть активну участь в організації та наданні туристсько-екскурсійних послуг відвідувачам охоронних територій³².

Австралія – континент, ізольованість якого дозволила зберегти самобутній етнос. Етнічний туризм в Австралії включає тури на човнах, культурні та екологічні. Ці тури проводяться на землях корінного населення, в національних парках і традиційно племінних землях. Перебуваючи у володінні корінного населення, туристські підприємства мають можливість для збереження культурної та природної різноманітності, а також дають роботу місцевому корінному населенню. Такий етнографічний туризм відповідає всім вимогам, забезпечує стале використання ресурсів і виконує просвітницьку функцію. У ньому беруть участь і великі землевласники, і місцеве населення. Важливу роль у розвитку етнічного туризму відіграє держава. Наприклад, у травні 2012 р. Австралійське державне управління з туризму розробило сайт Aboriginaltourism.australia.com, присвячений виключно етнічному туризму. Сайт покликаний представити всьому світу різноманітні туристські програми за участю корінних жителів³³.

Як наслідок, розвиток етнічного туризму стає популярним напрямком у світовому туризмі. Враховуючи, що етнічне розмаїття стрімко скорочується, даний вид туризму буде затребуваний у зв'язку з його унікальністю і неповторністю.

Україна має значний потенціал для розвитку етнічного туризму. На державному обліку в Україні перебуває понад 130 тис. пам'яток, з них: 57 206 – пам'ятки археології (418 з яких національного значення), 51 364 – пам'ятки історії (147), 5926 – пам'ятки монументального мистецтва (45), 16 293 – пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні (3 541). Функціонує 61 історико-культурний заповідник, в тому числі 13 національних³⁴.

Значно поширені в Україні етнографічні музеї які збирають, зберігають, вивчають та експонують етнографічні колекції, які знайомлять сучасників із процесами етногенезу, побутом і культурою різних етнічних спільнот та історичних періодів³⁵. Більшість сучасних етнографічних музеїв країни репрезентують відвідувачам тематичні експозиції традиційної культури українського народу (ужитково-побутові й мистецькі предмети XVIII – початку XX ст.) та її локальних варіантів, зібраних з усіх етнографічних земель України (Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Буковина, низинне Закарпаття, Західне і Східне Поділля, Волинь і Центральнo-Східне Полісся, Середня Наддніпрянина, Слобожанщина, Донеччина, Надчорномор'я). Серед них: Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й.Кобринського і Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини на Івано-Франківщині, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАНУ у Львові, Печенізький краєзнавчий музей та Етнографічний музей "Українська слобода" у Харківській області, Музей культури та побуту Уманщини, Національний музей народної архітектури та побуту України у с. Пирогові, Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" та ін.³⁶.

За роки незалежності України виникло багато приватних музеїв, серед яких важливе місце займають історико-культурні та етнографічні музеї. Зокрема, приватний Музей Довбуша в с. Космачі³⁷, Харківський приватний музей міської садиби³⁸, Регіональний музей етнографії сіл пониззя ріки Тересля³⁹, Музей української домашньої ікони в м. Радомишль⁴⁰, Музей гуцульського побуту, етнографії та музичних інструментів Романа Кумлика (сmt. Верховина)⁴¹ та інші.

На базі державних та приватних етнографічних музеїв України формуються сучасні етнічні тури. Сьогодні туристичні фірми пропонують такі етнічні тури, як "Гуцульські коломийки" – ознайомлення з побутом та традиціями гуцулів і відвідування Музею гуцульського побуту, етнографії та музичних інструментів Романа Кумлика (сmt. Верховина, Івано-Франківська обл.), музею "Гуцульська Гроща" (с. Криворівня, Івано-Франківська обл.), музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття "Гуцульщина" (м. Коломия, Івано-Франківська обл.), музею "Писанки"⁴²; етнічний тур "Полтавський колорит" – занурення в загадковий і гостинний Полтавський край з відвідуванням Полтавського Краєзнавчого музею (м. Полтава), Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (сmt. Опішне, Полтавська обл.)⁴³; етнічний тур "Трипільська Україна" – з метою долучення до історії та культури Трипільської цивілізації на базі відвідування Київського обласного археологічного музею (с. Трипілля, Київська обл.), приватного історико-археологічного музею "Прадавня Аратта – Україна" (с. Трипілля, Київська обл.) та "Трипільського скверу" (м. Ржищів, Київська обл.)⁴⁴.

Однією з активних форм безпосереднього залучення іноземних та вітчизняних туристів до української етнічної культури є організація фестивальних дійств, фольклорних свят, які проводяться щорічно у зв'язку зі вступом України до Міжнародної Ради з організації фестивалів фольклору й народного мистецтва (CIOFF) відповідно до Положення про Міністерство культури і мистецтв України, затвердженого Указом Президента України від 9 грудня 1995 року № 1136/95. У цьому документі передбачено визначення порядку організації і проведення в Україні Міжнародних фестивалів народної творчості. Згідно наказу Міністерства культури і мистецтв України від 06.08.98 № 363 "Про затвердження порядку організації і проведення в Україні Міжнародних фестивалів народної творчості" завдання Міжнародного фестивалю полягає у "розвитку культури й культурних традицій народів різних країн; пропаганді народного мистецтва, звичаєвої та традиційної культури, фольклорних скарбів; ознайомлення зарубіжних колективів країн – учасниць фестивалю з українською культурою, фольклорною спадщиною українського народу; обміні досвідом роботи колективів, налагодження творчих та наукових контактів на взаємовигідних умовах; пропаганда культурних набутків української діаспори, зміцнення культурних зв'язків з українцями зарубіжних країн"⁴⁵.

До списку міжнародних фестивалів, що проводяться в Україні входять: Міжнародний фестиваль "Поліське літо з фольклором", Міжнародний фестиваль "Калинове літо на Дніпрі", Міжнародний фестиваль "Етновир", Міжнародний фольклорний молодіжний фестиваль традиційної культури "Древлянські джерела" та ін.⁴⁶.

Поштовхом до розвитку етнічного туризму і формування загальнонаціональної ідентичності стали державні програми: Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року (затверджена Постановою КМУ від 10 червня 2002 р. № 389), Державна програма розвитку туризму на 2002 – 2010 роки (затверджена Постановою КМУ від 29 квітня 2002 р. № 583). У "Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року" (затверджена Постановою КМУ від 21 липня 2006 р. № 1001) згадується значна кількість пам'яток історії та культури, які можуть привабити іноземних та вітчизняних туристів, наголошується на низькому рівні інформаційно-рекламного забезпечення на внутрішньому і зовнішньому ринках. На сьогодні в Україні не ведуться системні дослідження можливостей етнічного туризму для розвитку малих міст і сільських населених пунктів, не ведеться статистичний облік етнічного туризму. Культурна спадщина не рекламується достатньою мірою на внутрішньому і зовнішньому ринках. Наприклад, з 437 українських музеїв тільки 97 мають власні сайти (23 – київські музеї, 74 – регіональні музеї). Більшість сайтів музеїв мають лише українську та російську версії⁴⁷.

Однак, головними перспективами розвитку етнічного туризму можуть стати наступні кроки: вивчення та застосування міжнародного досвіду державної підтримки етнічного туризму; створення та розроблення кільцевих, лінійних, спеціальних маршрутів на основі етнографічних пам'яток та етнокультурних об'єктів. Дані маршрути на початковому етапі їх впровадження повинні бути спрямовані на специфічний сегмент споживачів, а саме на тих, хто цікавиться етнокультурною спадщиною, в першу чергу – це громадяни України, учнівська та студентська молодь, а також іноземні туристи, українці з діаспори. Важливе місце в цьому процесі належить численним громадським організаціям України.

Отже, етнічний туризм є одним з основних засобів пізнання власної країни, формуванню гордості за її культурні надбання. Мета етнічного туризму полягає у відвіданні будь-якого етнотуристичного регіону нашої держави для ознайомлення з культурою, побутом, традиціями, діалектами, кухнею, образотворчим мистецтвом місцевих жителів. Розвиток цього виду туризму в Україні стає новим і провідним напрямом діяльності. За кордоном велику увагу приділяють збереженню історико-культурної спадщини і організації етнічного туризму. Розглянувши приклади зарубіжного досвіду організації етнічного туризму Австралії, Канаді, Непалі, Еквадорі можна стверджувати, що основою зародження, стабільності і розвитку є співпраця місцевого населення з державною владою для розвитку не лише матеріально-технічної бази та маршрутів за напрямками, а й іміджевих брендів та реклами.

Незважаючи на всі труднощі, наш час є періодом розвитку нових тенденцій у культурному житті, для більшості регіонів України і орієнтація на етнічний туризм стає однією з реальних можливостей економічного, соціального й культурного піднесення.

- ¹ Про туризм: Закон України // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. – К., 2002. – С. 5.
- ² Кононенко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии. – М., 2003. – С. 426.
- ³ Бочан І.О. Вступне слово про етнотуризм // Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Львів, 2 – 3 березня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Львівський інститут економіки і туризму. – Львів, 2001. – С. 1.
- ⁴ Кулаковська І.М. Розвиток етнічного туризму на Житомирщині в часи становлення державності України / Київський національний університету культури і мистецтв // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2012_3/26.pdf
- ⁵ Кузьмук О.І. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/23.htm>.
- ⁶ Божко Л.Д. Культурний туризм як важливий чинник соціально-культурного розвитку регіонів України / Теорія та історія культури (філософські й культурологічні виміри) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ku/2011_32/32-1-19.pdf.
- ⁷ Шикеринець В.В. Передумови розвитку етнотуризму в Карпатському регіоні / Інститут туризму Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpdduu/du/2012_221/html/28.html.
- ⁸ Yang Li. Planning for Ethnic Tourism: Case Studies from Xishuangbanna, Yunnan, China. – Waterloo, Ontario, 2007. – Pp.1 – 2 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libdspace.uwaterloo.ca/bitstream/10012/3123/1/Thesis_Li.pdf
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Бочан І.О. Вступне слово про етнотуризм // Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Львів, 2 – 3 березня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Львівський інститут економіки і туризму. – Львів, 2001. – С. 1.
- ¹¹ Волков И.А. Этнокультурный туризм в Крыму: сущность и факторы развития // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Сер. "Экономика и управление". Т. 22 (61). – № 2. – 2009. – С. 113.
- ¹² Кулаковська І.М. Вказ. праця.
- ¹³ Черчик Л.М., Коленда Н.В. Культурна спадщина як складова туристично-економічного співробітництва // Науковий вісник Ужгородського університету. – Сер. "Економіка". – Спецвип. 33. – Ч. 3. – 2011. – С. 210.
- ¹⁴ Кузьмук О.І. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/23.htm>.
- ¹⁵ Спільна ідентичність громадян України: підґрунтя, виклики, шляхи формування // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9 (93). – С. 26.
- ¹⁶ Воскресенский Ю.В. Международный туризм: учеб. пособие. – М., 2006. – С. 137.
- ¹⁷ Ресурсы этнического туризма в Самарской области: учеб. пособие / Сост.: С.Э.Зубов, М.В.Кржижевский. – Самара, 2007. – С. 5.
- ¹⁸ Кулаковська І.М. Вказ. праця.
- ¹⁹ Ресурсы этнического туризма в Самарской области. – С. 6.
- ²⁰ Офіційний сайт Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://niez-pereyaslav.com.ua/ua/2011-11-17-12-31-22>.
- ²¹ Там само.
- ²² Тихонова Т. Ю. Этнический туризм в развитии регионов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/17_AVSN_2012/Geographia/1_112134.doc.htm.
- ²³ Чумаков К.А. Этно-экологический туризм в сохранении природного и культурного наследия // Новая жизнь. – 2006. – № 5. – С. 15 – 16.
- ²⁴ Семкина Н.С., Прокопьева Т.А. Перспективы развития этнографического туризма в России // Вестник Сочинского государственного университета туризма и курортного дела. – 2010. – № 3. – С. 107.
- ²⁵ Тихонова Т.Ю. Вказ. праця.
- ²⁶ Семкина Н.С., Прокопьева Т.А. Вказ. праця. – С. 107.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Чумаков К.А. Вказ. праця. – С.15 – 16.

- ²⁹ Ковынева Л.В. Зарубежный опыт организации этнографического туризма // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/konfer27/516.pdf>.
- ³⁰ Кожемякина В.А. Коренные народы Канады: этноязыковые и культурно-языковые проблемы // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iling-ran.ru/library/sborniki/for_lang/2009_01/3.pdf.
- ³¹ Офіційний сайт "Ksan historical village" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ksan.org/index.htm>.
- ³² Ковынева Л.В. Вказ. праця.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Кузьмук О.І. Вказ. праця.
- ³⁵ Кулаковська І.М. Вказ. праця.
- ³⁶ Рутинський М.Й, Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навч. посіб. – К., 2008. – С. 25 – 26.
- ³⁷ Музей Довбуша в с. Космачі // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpaty.info/ua/uk/if/ks/kosmach/museums/dovbusha/>.
- ³⁸ Офіційний сайт Харківського приватного музею міської садиби // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ysadba.rider.com.ua/>.
- ³⁹ Офіційний сайт Регіонального музею етнографії сіл пониззя ріки Теребля // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tozak.org.ua/muzeum.html>.
- ⁴⁰ Офіційний сайт Музею української домашньої ікони в м. Радомишль // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radozamok.com.ua/dusha-ukrainy-krupneishiy-muzei-ikon-v-vostochnoi-evrope.html>.
- ⁴¹ Офіційний сайт Музею гуцульського побуту, етнографії та музичних інструментів Романа Кумлика // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpaty.info/ua/uk/if/vh/verkhovyna/museums/kumlyk/>.
- ⁴² Офіційний сайт туристичного агентства "Клуб мандрівників" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://travellers-club.lviv.ua/carpathian/carpaty/01.htm>.
- ⁴³ Офіційний сайт туристичної компанії "Унікальна Україна" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uu-travel.com/lang/ua/tour/id/poltavaopishne-051/>.
- ⁴⁴ Офіційний сайт туристичної компанії "Унікальна Україна" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uu-travel.com/lang/ua/tour/id/trypilskaukraina-160/>.
- ⁴⁵ Про затвердження Порядку організації і проведення в Україні Міжнародних фестивалів народної творчості. Наказ Міністерства культури і освіти від 06.08.98 № 363 // [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0629-98>.
- ⁴⁶ Офіційний сайт CIOFF (Міжнародної ради організацій фольклорних фестивалів і народних мистецтв) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cioff.org/contact-section.cfm?id=72>.
- ⁴⁷ Кузьмук О.І. Вказ. праця.

В статье рассматриваются сущность и составляющие этнотуризма, исследован зарубежный опыт развития этнотуризма и определены его проблемы в Украине.

Ключевые слова: этнический туризм, скансен, этнографические музеи, историко-культурное наследие.

The article deals with the nature and components of ethnic tourism, the analysis of the mechanism of state regulation and the resource base of ethnic tourism in Ukraine. Studied international experience of ethnic tourism and identified its problems in Ukraine.

Keywords: ethnic tourism, skansen, ethnographic museums, historical and cultural heritage.

"УКРАЇНСЬКА" ТА "РОСІЙСЬКА" СЛОБОЖАНЩИНА: ПОЛІТИЧНІ КОРДОНИ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО РЕГІОНУ

У статті розглядаються підходи і концепції сучасних українських дослідників, які застосовуються щодо дослідження Слобожанщини як історико-етнографічного регіону. Зазначається, що побудова дослідження в межах політичного поділу регіону порушує принцип історизму й негативно впливає на комплексне вивчення етнографічних особливостей краю.

Ключові слова: Слобожанщина, історико-етнографічний регіон, територіальні межі.

Проблема співвіднесення політичних, історичних назв і назв історико-етнографічних регіонів у сучасних українознавчих дослідженнях стоїть дуже гостро, оскільки до цих пір дослідники намагаються звертатися до надбань радянської історіографії й оперують у своїх дослідженнях здебільшого імперськими адміністративними визначеннями. Вперше проблему відмінних підходів до визначення історико-політичних і етнографічних регіонів підняв Степан Макарчук, він намагався критично поглянути на тенденції в сучасних дослідженнях, за якими деякі території історико-етнографічних регіонів вводяться до наукового обігу виключно за офіційним адміністративним поділом. Політичний статус різних частин одного і того ж історико-етнографічного регіону завжди наштовхує окремих дослідників на ототожнення політичних реалій із етнографічними особливостями.

Зазначимо, що на відміну від інших етнічних земель, Слобожанщина колонізовувалася українцями в доволі короткий історичний термін. Виходячи з цього, С.Макарчук пропонує розглядати географічні межі історико-політичного та історико-етнографічного регіону Слобожанщина як тотожні¹, але, на жаль, не конкретизує їх просторові кордони.

Українські державні кордони зовсім не співпадають з межами етнічних земель українців, східні масиви є найбільші за площею, з тих, які відійшли до земель сусідніх держав². Невідповідність адміністративного поділу з етнічним розселенням особливо негативно вплинула на вивчення етнографічних особливостей Слобожанщини як єдиного історико-етнографічного регіону.

Таким чином, метою нашого дослідження є критика підходів до розгляду етнографічних особливостей Слобожанщини крізь призму політичного районування. Предметом нашої статті є дослідження конструювання "сталих етнографічних особливостей", які утворилися завдяки перебуванню історико-етнографічного регіону Слобожанщина в політичних межах двох країн. Маємо визначити роль, яку відіграв адміністративний поділ регіону впродовж трьох століть на етнографічне вивчення Слобожанщини як історико-етнографічного регіону і окреслити фактори, що вповільнюють науковий пошук у питання комплексного дослідження східних етнічних земель українців.

Виходячи з цього, проблематикою нашого дослідження є відсутність сталих уявлень про межі Слобожанщини. Побічною проблемою постає намагання ототожнити її межі з історико-політичним утворенням Слобідська Україна, яка першопочатково стала основою для утворення Слобожанщини³. У сучасних етнічних дослідженнях загострюється тенденція синонімізації назв Слобожанщина та Слобідська Україна в якості назви історико-етнографічного регіону⁴.

Зауважимо, що така плутанина спричинена тим, що більшість дослідників з радянського часу, користуючись історико-політичним підходом розглядають карту слобідських полків XVII ст., що була створена Дмитром Багалієм, в якості території історико-етнографічного регіону Слобожанщина, хоча історико-етнографічний регіон остаточно сформувався лише у XIX ст. Маємо визнати, що географічні рамки цього найсхіднішого регіону українства не були

зафіксовані у жодному з дореволюційних досліджень. Це питання не піднімається навіть у канонічній роботі Миколи Сумцова "Слобожани". Першою спробою конкретизувати цю межу стала невелика замітка Дмитра Багалія⁵. Північний кордон регіону потому ще неодноразово ставав предметом дослідження в етнографічних роботах⁶, що свідчить про актуальність цієї проблеми в сучасній етнографії. За останнє десятиріччя з'явилися теоретичні роботи, в яких були більш-менш уточнені просторові рамки Слобожанщини, як історико-етнографічного регіону⁷. Неоціненними стали матеріали польової роботи, що були отримані на території південних районів Белгородщини. Вони не розділяються в етнографічному плані від сіл північної Харківщини (Вовчанського, Золочівського, Харківського районів). Виходячи з цього, Валентиною Сушко піднімається проблема створення загальної бази даних щодо етнографічної спадщини Слобожанщини навіть у реаліях ХХІ ст., оскільки сучасні етнографічні дослідження фіксують відсутність культурної межі між українцями, що живуть по різні боки державного кордону⁸.

Надбання науковців, що комплексно досліджували історико-етнографічний регіон, начебто, мали заповнити білу пляму в уявленнях щодо територіальної цілісності регіону в умовах штучних адміністративних розділень. Але в сучасній українознавчій науці не тільки відсутні монографічні роботи, щоб характеризували етнічні особливості регіону, але, як виняток, постають роботи, що досліджують історико-етнографічний регіон Слобожанщина в межах певного предмету дослідження. Тільки за такими дослідженнями ми можемо скласти комплексне уявлення про побутування певного явища на усій території регіону, дослідити його еволюцію⁹.

Усе частіше стикаємося з конструюванням усвідомлення окремішності й неможливості з'єднання в етнографічному описі тих частин Слобожанщини, які зазнали адміністративного від'єднання: в якості історико-етнографічного регіону Слобожанщина розглядається лише та територія, що адміністративно належить сучасній державі Україна. Здебільшого ці територіальні межі інколи корегуються і визначаються дослідниками, виходячи із власних потреб, найчастіше застосовується огляд слобожанських земель як таких, що обмежуються певною адміністративною областю – Сумщиною, Харківщиною, Луганщиною, зрідка частинами Белгородщини, Курщини чи Воронежчини. Здебільшого дослідники вдаються до просторового означення терміном "слобожанська" території, яка більш-менш дотична до Харкова, зазвичай в сучасних межах області. Але варіацій щодо трактування територіальних меж історико-етнографічного регіону маємо безліч. Наприклад, у роботі Олени Титар під слобожанською ідентичністю розуміється комплекс практик *"населення Слобідської України, Слобожанщини, Харківщини, Сумщини ХVІІ – ХХІ ст."*¹⁰.

У сучасних студіях з фольклору простежується тенденція, за якою дослідники намагаються користуватися штучним, як на наш погляд, терміном "центральна Слобожанщина", який самими дослідниками ототожнюється із територією Харківщини і ніякими діалектологічними особливостями, окрім кордону області, не пояснюються¹¹.

Поміж іншим, потрібно зауважити, що деякі сучасні науковці починають впевнено сумніватися в українській приналежності Слобожанщини. Наприклад, розповсюджена теза про те, що навіть "центральна Слобожанщина" не є етнічною територією українців, а всього тільки *"українсько-російське пограниччя, тобто колишні землі гетьмана Мазепи, які після його поразки були густо заселені росіянами"*¹². Таким чином, наявна ще одна проблема щодо вивчення історико-етнографічного регіону – українські дослідники не вважають ці землі етнічними територіями українців, стало пропонують говорити про Слобожанщину як про суцільну етнічне черезсмужжя, перебільшуючи кількісний і якісний вплив росіян-переселенців у житті регіону.

Як продовження тенденції політичного районування в науковій літературі з'явився тавтологічний термін *"Українська Слобожанщина"*, введений до науково обігу Сергієм Швидким¹³. З огляду на це, не зрозуміло, чи сумнівається дослідник в тому, що Слобожанщина є етнічними українськими землями, чи наполягає на тому, що ми маємо територіально обмежити регіон межами сучасних державних кордонів і виокремити вивчення "російської" Слобожанщини в українознавчих студіях.

Наполягають на окремішньому вирішенні проблем дослідження різних районів Слобожанщини ще низка дослідників, але вони поділяють її не так категорично як "російську" та "українську" частину, а визначають як "південну" та "північну" частини Слобожанщини¹⁴, хоча такий поділ за сторонами світу суто умовний – більшість східних територій відійшли до сусідньої держави.

У сучасній українській науці все ширше розгортається тенденція розгляду цих земель, що відійшли за адміністративним поділом до РФ як окремих і з того таких, що мають відмінності від інших територій Слобожанщини. Такий приклад подає нам дисертаційне дослідження "Етнокультура українців Північно-Східної Слобожанщини в другій половині ХХ – на початку ХХІ століть"¹⁵. Спираючись на визначення І.Мацієвського щодо маргіналізації земель, що опиняються в зарубіжжі¹⁶, дослідниця намагається вивчати етнічні особливості в розрізі національних. Таким чином, в цьому дослідженні нехтується співставленням отриманого етнографічного матеріалу з іншими частинами Слобожанщини. Робота позбавлена комплексного підходу і не спрямована на порівняння матеріалів, за допомогою яких можна довести окремішність/єдність цієї гілки етносу від інших районів Слобожанщини другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

До подібних спроб потрібно віднести і статтю Олени Піскун, яка нарізно від колонізації регіону загалом розглядає етапи заселення "північної" Слобожанщини. Вона навіть визначає "унікальність" і "окремішність" цього процесу на означених територіях¹⁷.

Такий стан речей не тільки вповільнює процес дослідження краю, а й впливає на затвердження концепцій превалювання політичного чинника над етнічним, а також першопочаткової окремішності земель, які зазнали в 1917 р. адміністративного поділу. У наукових роботах закріплюється думка щодо необхідності різних підходів у вивченні етнографічної спадщини населення історико-етнографічного регіону Слобожанщина, умовно розділеного лінією державного кордону. Використання політичних маркерів у етнографічних дослідженнях призводить не тільки до термінологічної плутанини, але якісно знижує їхній науковий рівень – оскільки дослідники не розуміють відмінності між термінами "етнос" і "нація". Таким чином, сучасна історіографія все частіше розділяє межі політичного й історико-етнографічного регіону "Слобожанщина", штучно звужуючи територію останнього. Але маємо нагадати, що підтримування цієї концепції порушує принцип історизму, адже регіон з XVII до початку XIX ст. сформувався як цілісний масив українських етнічних земель.

¹ Макачук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесення // Народознавчі зошити. – 2001. – Вип. 3. – С. 388 – 393.

² Сергійчук В. Слобожанщина в етнодержавних змаганнях українців XVII – XX століть // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С. 25 – 32; Капелюшний В. Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 5 – 11.

³ Доклад. див.: Аксьонова Н.В. До питання про вживання термінів "Слобожанщина" і "Слобідська Україна" // Проблеми історії та археології України. Матеріали V Міжнародної наукової конференції, присвяченої 350-річчю м. Харкова і 200-річчю Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2004. – С. 94 – 95.

⁴ Ятищук О.В. Етнографічне дослідження Слобідської України в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. – 2008. – Вип. 1. – С. 245 – 247; Парщик В.В. Ідентичність в умовах мультикультуралізму (на прикладі культури Слобідської України) // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2010. – № 900 – II. Сер.: Теорія культури і філософія науки. – Вип. 41. – С. 86 – 92; Ятищук О. Розвиток етнографічних знань Слобідської України в XIX ст. / О. Ятищук // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2010. – Вип. 2. – С. 292 – 296; Сушко В.А. Міжнаціональні етнічні стереотипи (за матеріалами Слобідської України) // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – 2011. – Вип. 42. – С. 121 – 123.

⁵ Багалій Д. І. Історико-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УСРР з РСФРР // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. – 1930. – Т. IX. – Вип. 2. – С. 121 – 123.

⁶ Бережная С. В. К вопросу об определении северной границы Слобожанщины // Проблемы исторической демографии и исторической географии Центрального Черноземья и запада России. Материалы VI научной конференции. – Липецк, 1998. – С. 27 – 30; Аксьонова Н.В. Північна межа Слобожанщини: факти і зауваження // Багаліївські читання. Матеріали регіональної наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка Д.І.Багалія. 6 листопада 2007 року. – Харків, 2007. – С. 16 – 17.

⁷ Аксьонова Н.В. О территории историко-этнографического региона "Слобожанщина": проблема

исторического становления и формирования границ // Белгородский историко-археологический сборник. – Белгород, 2004. – С. 98 – 111; Сушко В. До питання про визначення територіальних меж Слобідської України // Десяті Сумцовські читання. – Харків, 2005. – С. 15 – 16.

⁸ Сушко В.А. Етнографічні дослідження Слобожанщини на початку ХХІ ст. // Українська культура: проблеми і перспективи: матеріали науково-практичної конференції присвяченої Року культури в Україні 28 жовтня 2003 р. – Харків, 2004. – С. 32

⁹ Метка Л.О. Гончарство Слобожанщини в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія. – К., 2006. – 16 с.; Сушко В.А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ – ХХІ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія. – К., 2006. – 19 с.; Аксьонова Н.В. Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця ХІХ – початку ХХ століття): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія. – К., 2007. – 20 с.

¹⁰ Титар О.В. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності. – Харків, 2006. – 240 с. – табл. С. 7

¹¹ Плетнева О.Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. – Харків, 2004. – 20 с.; Сердега Р.Л. Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини (Харківщини): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. – Харків, 2005. – 20 с.; його ж. Програма для збирання етнолінгвістичних матеріалів у говірках Центральної Слобожанщини (Вірування, забобони, повір'я, прикмети). Ч.1: навчально-методичні матеріали для вузів. – Харків, 2008. – 47 с.; Сагаровський А.А. Антропогностеми у "Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)" // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2009. – № 854. Сер.: Філологія. – Вип. 57. – С. 169 – 174; Асаула М.М. Лексика "дитячого спілкування" у говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. – Харків, 2011. – 20 с.

¹² Неїло І.В. Народна проза Куп'янщини у записах Петра Іванова: сюжет, мотиви, образ: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 – фольклористика. – К., 2005. – 18 с.

¹³ Швидкий С. Фактори формування та розвитку духовної культури населення української Слобожанщини // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 31 – 40; його ж. Місце та роль народних лікарів у формуванні медичної культури Української Слобожанщини у ХІХ – початку ХХ ст. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 51. – С. 36 – 40.

¹⁴ Швидкий С.М. Традиційна народна медицина українців південної Слобожанщини: історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія. – К., 2001. – 18 с.; Бердута М.З. Еволюція головних уборів у російських і українських селах північних районів Слобожанщини ХVІІ – ХVІІІ ст. // Краєзнавство. – 2003. – С. 111 – 114; Сушко В.А. Південна Слобожанщина як об'єкт етнографічного дослідження наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К., 2012. – С. 44 – 45.

¹⁵ Воропай М.В. Етнокультура українців Північно-Східної Слобожанщини в другій половині ХХ – на початку ХХІ століть: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія. – К., 2009. – 18 с.

¹⁶ Мацієвський І. Наукова та культурницька проблематика маргінальних українських етноісторичних масивів сучасного зарубіжжя // Матеріали до української етнології. – 2002. – Вип. 2 (5). – С. 153 – 157.

¹⁷ Піскун О.О. Північна Слобожанщина: на межі двох етносів. Особливості заселення регіону // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Випуск 2. – К., 2012. – С. 167 – 176.

В статье рассматриваются подходы и концепции современных украинских исследователей, применяемые для изучения Слобожанщины как историко-этнографического региона. Отмечается, что построение исследования в рамках политического разделения региона нарушает принцип историзма и негативно влияет на комплексное изучение этнографических особенностей края.

Ключевые слова: Слобожанщина, историко-этнографический регион, территориальные рамки.

The article examines the approaches and concepts of modern Ukrainian researchers which are used to study Slobozhanshchyna as a historical and ethnographic region. It is noted that the construction of research within the political division of the region violates the principle of historicism and the negatively impact on the comprehensive study of ethnographic features of the region.

Keywords: Slobozhanshchyna, historical and ethnographic region, territorial limits.

"ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ" ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (50-ті – початок 60-х років ХХ століття)

Розкривається суперечливий характер впливу періоду лібералізації на духовне життя подільського селянства, на основі польових етнографічних матеріалів, зібраних на території Вінницької області.

Ключові слова: десталінізація, Поділля, церква, комуністичне виховання, школа, вчитель.

Період лібералізації, іншими словами – десталінізації, був досить суперечливим часом у розвитку України. З одного боку, під впливом рішень XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Сталіна, йшов процес демократизації державно-правового життя, намітилась тенденція до поліпшення життя людей, розширення їх прав, а з другого – консервативні уявлення, які тривалий час зберігались у керівництві країни, а також волюнтаризм у прийнятті рішень неминуче призводили до хиб і прорахунків.

Актуальність дослідження зумовлена також тією обставиною, що в останні роки значно зросла роль регіонів України в суспільно-політичному житті. Аналіз особливостей духовного життя подільського селянства в неоднозначний період історії дозволяє наблизитись до розуміння своєрідності українського соціуму.

У вивченні духовної культури українців Поділля значна увага у радянській історіографії приділялась висвітленню питання сімейно-шлюбної сфери населення. Наприклад, у розвідці О.М.Кравець чимале місце відведено кращим сімейно-побутовим звичаям і традиціям, їх використанню для утворення радянської святковості, боротьбі з "релігійними пережитками" і становленню морально-етичних якостей і духовної культури¹.

Аналіз релігійного чинника в житті колгоспного селянства України подано в працях В.Ю.Келембетової. Дослідниця розглядає характер і причини живучості релігійності, конкретні її прояви серед молоді²; позитивно характеризує заходи уряду щодо нової радянської побутово-святкової буденності селян, що є досить тенденційним³.

Після здобуття Україною незалежності у ряді наукових праць досліджувались певні аспекти історії України 1950-х – початку 1960-х років⁴. Зокрема, в працях В.Барана на основі широкої джерельної бази проаналізовано хід десталінізації, розкрито процеси суспільно-політичного та національно-культурного розвитку УРСР, історію державно-церковних відносин⁵. Характеристику українського села періоду реформ М.Хрущова подано в праці В.Даниленка та І.Романюка, в якій розглянуто зміни у життєвому рівні селян, антирелігійну політику радянської влади⁶.

Після смерті Сталіна деякою мірою пом'якшилося ставлення радянської держави до церкви. В 1954 – 1955 рр. приймається кілька постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів, якими обмежувалося втручання державних органів у справи духовенства. У 1956 р. повертаються репресовані священики, у тому числі ліквідованої в 1946 – 1949 рр. Української греко-католицької церкви. Однак, на початку 60-х років посилюється адміністративне втручання в справи церкви, створюється законодавча база для спрощення процедури її закриття. Місцеві органи влади, діставши відповідні права, встановлюють жорсткий контроль за священиками, релігійними громадами та їх фінансовою діяльністю. У 1958 р. Рада Міністрів СРСР прийняла низку постанов, спрямованих на ліквідацію монастирів. Обмежується і господарська діяльність, відчужується і та невелика кількість землі, що була в їх користуванні.

Посилюється переслідування представників незареєстрованих сект, насамперед п'ятидесятників та єговістів. Ця непослідовність призвела до загострення стосунків влади з частиною віруючих. "Відлига" дещо розкріпачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню самосвідомості, примноженню його культурних цінностей.

На фоні підвищення рівня життя селян та забезпечення їх освітніх та культурних інтересів і смаків, великою проблемою все ж залишалось задоволення духовних потреб мешканців. Справа у тому, що започаткована сталінським керівництвом антирелігійна кампанія у 1953 – 1964 рр. велася ще з більшою силою.

Як згадують очевидці, "... у 34 році, ще до війни, церкву закрили, і часті церкви розвалили, тоїсть, знесли притвор церкви і стали строїти школу. А з остального костяка церкви зробили клуб, і там був кінотеатр, клуб"⁷. Інформатори наголошують, що зважаючи на подібну ситуацію, селяни мусили ходити у церкву в інший населений пункт: "у сусідньому селі була церква, і це туди ходили. До війни вона була закрита, але її не розвалили. Там і батюшка появився, то це й ходили"⁸.

На території Вінницької області за два повоєнні десятиріччя від сану "добровільно" відмовились 6 священників. Пошуком причини для закриття храмів місцеві органи влади, не сильно себе утруднювали. Наприклад, "невдале розташування храму", щодо приміщення клубу, відвідувачам котрого могли заважати церковні дзвони⁹.

У 1962 році виконком Вінницької обласної Ради депутатів трудящих прийняв рішення "Про вилучення приміщень церков, які використовувались у довоєнний час під сільські клуби, під склади зерна, а також про знесення аварійних молитовних будинків". Цією постановою зразу в одинадцяти районах області – Барському, Бершадському, Брацлавському, Вінницькому, Жмеринському, Крижопільському, Літинському, Муровано-Куриловецькому, Тульчинському, Чернівецькому та Ямпільському – закривались або передавались під інші установи цілі храми Російської православної церкви, які були відновлені для молитов під час війни. У 12 селах області приміщення церков знову віддавались під сільські клуби. Велику церкву в с. Городівка Крижопільського району передали під кінотеатр, а релігійну громаду з реєстрації зняли. В с. Мальцівці Барського району приміщення церкви як і раніше використовували під зерносховище, а в с. Киянівка того ж району виконком вирішив знести будівлю як аварійну. В окремих селах Вінницької області церковні будівлі, передавались під навчальні класи, шкільні майстерні, під дитячі ясла, спортзали¹⁰.

В цей час у Вінницькій області існували нелегальні секти п'ятидесятників. Наприклад, в с. Джулінка, Бершадського району, була організована секта пресвітером Овксентієм Корчинським, про що дізнаємося із заміток районної преси. Цікавою з цієї точки зору видається позиція місцевої влади до зазначеної релігійної громади. Спецкор газети Т.Сторожук називає її "гадючим кублом", об'єднанням "мракобісів", що "запаморочують розум релігійним чадом" і закликає громадськість села вжити відповідних заходів¹¹. А заходи не забарилися. За подібну діяльність керівник секти отримав 3 роки ув'язнення за вироком народного суду¹².

У повоєнні десятиліття ще більшою виявилась започаткована колективізацією руйнація традиційної звичаєво-обрядової сфери українського населення. Поява громадянського, комсомольського весілля, нових ритуалів дуже гостро відбилися на обряді вінчання, фактично заборонивши його. Зі слів реципієнтів, "ніхто не вінчався, бо при совєцькій власті геть забороняно було. Оце церкви закрили і не вінчалися, розписалися в ЗАГСі і всьо"¹³. Населенню було заборонено відзначати народні та релігійні свята, окрім державних. Серед останніх особлива увага зверталась на трудове свято 1 травня, під час якого громадськість села проводила мітинги, демонстрації та інші заходи. Протягом 1950-х рр. поступово у святкову буденність села запроваджувалися такі професійні свята, як Дні тваринника, механізатора, виноградаря, Свято Трудової слави та інші, які теж вшановували передовиків сільського господарства. Наприклад, на заміну вінчання в суспільстві з'явилося комсомольське весілля. Щоправда, більш-менш розповсюдженою такою громадською формою реєстрації шлюбу стає вже у 1960-х роках. Обряд хрещення замінювали урочистою реєстрацією народження, так званими зірчинами. Релігійний обряд конфірмації підлітків був замінений святом повноліття і урочистим врученням паспорту. Однак це свято в умовах сільського способу життя навіть у 1964 р. не стало масовим і традиційним. Замість Хрещення впроваджували свято Зими. Свято Весни

приурочували до завершення весняних польових робіт, воно поступово мало замінити традиційну релігійну Трійцю¹⁴.

Враховуючи те, що релігія одна з найголовніших складових духовності народу, то період другої половини 50-х років XX століття був найбільш кризовим для церкви: відступ перед тиском атеїстичної пропаганди, масовий добровільний відхід віруючих від релігії та церкви, поширення переконань, що релігія в недалекому майбутньому зникне і доживає останні дні, закриття культових споруд, тиск на керівні органи релігійних об'єднань¹⁵.

Всі заходи влади в галузі релігії мали одну характерну рису: червоною ниткою через них проходило прагнення до уніфікації суспільного життя, ідеологічної монополії, викорінення будь-яких виявів вільнодумства й опозиційності. Школа, будучи головним знаряддям комуністичного виховання молоді, перебувала під особливою опікою влади, а вчитель, як основна дійова особа, що виховує – під жорстким контролем та політичним впливом. Саме вчитель зобов'язаний був проводити нещадну боротьбу з "релігійними" пережитками у навчально-виховному процесі та у роботі з батьками. Завдання педагогів було не всебічно розвивати людську особистість, а наповнювати її знаннями та вміннями, не підкріпленими іншими можливими складовими духовного та фізичного розвитку людини¹⁶.

Вчитель, будучи під жорстким ідеологічним пресом, змушений був брати участь у ганебних акціях закриття церков, перешкоджати віруючим відправляти релігійні культи, забороняти водити дітей на молитовні зібрання. Звичайним явищем було "чергування" вчителів біля храмів у великі релігійні свята, щоб не допустити їх відвідування учнями. Навчально-виховний процес був спеціально спланований так, щоб заняття або громадсько-корисна робота співпадала з релігійними святами і дитина не змогла відлучитися від школи¹⁷. Директори, завучі, класні керівники, які не відслідковували та не вживали необхідних заходів у викорененні релігійного світогляду у дітей, звільнялися з роботи.

Вчителі-віруючі, були під постійним контролем, зазнавали адміністративного тиску, часом взагалі звільнялися з роботи. Наприклад, вчителька однієї зі шкіл, отримала сувору догану лише за те, що освятила свій шлюб у церкві¹⁸, а вчителька іншої школи Вінницької області за те, що на запитання учня: "Чи існує Бог?" вчителька відповіла, що ще "не дочиталась" – була звільнена з роботи, як така, що мала низьку ідейно-методичну підготовку¹⁹.

Для підвищення свого ідейного рівня вчителі зобов'язані були в обов'язковому порядку вивчати марксистсько-ленінську теорію і в процесі пропагандистської роботи доносити ці знання до мас. Вчитель, який не виступав з політичними доповідями серед населення, не брав активної участі, не цікавився радянською пресою, наражався автоматично на небезпеку бути звільненим зі школи, як "неблагонадійний елемент".

Таким чином, в повсякденне життя народу звідусіль йшла ідеологічна "хвиля", мовляв, радянська людина мала жити простим, здоровим життям, дивитися правильні кінофільми, милуватися картинами соціалістичного реалізму й вірити в перемогу комунізму, а релігія називалась дурманом, що отрує життя мас, тому намагалися боротися з усією "нещадністю" проти подібних "відхилень"²⁰.

Хоча протягом 50-х років було прийнято чимало постанов партійних комітетів різного рівня, спрямованих на поліпшення атеїстичного виховання населення, але це все не дало очікуваного результату, особливо в селах, де люди продовжували жити за канонами, що їх диктувала совість і серце. Корені української ментальності, щира віра українців в Єдиного Бога і Спасителя не виправлялась ніякою "агітацією", а "замінники" та "нові ідеали" не могли збагатити душу. Непоодинокими були випадки таємного хрещення дітей, а відвідування церкви перетворились на таємні зібрання віруючих.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що основою духовного життя подільського селянства в 50-х – 60-х рр. XX ст. залишалась традиційна народна культура минулих поколінь, не зважаючи на значний ідеологічний вплив держави, спрямований на формування радянської людини.

¹ Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966. – 199 с.

² Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки (етнографічно-соціологічне дослідження). – К., 1974. – 191 с.

- ³ Келембетова В.Ю. Про релігійні пережитки в побуті та боротьбу з ними // Народна творчість та етнографія. – 1961. – С. 27 – 34.
- ⁴ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. В.А.Смолій (відп. ред.) – Т. 2. – К., 2006. – 652 с.; Єленський В. Суворі "відлиги". Замітки про антицерковну кампанію кінця 50 – початку 60-х рр. // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 24 – 28.
- ⁵ Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 448 с.
- ⁶ Даниленко В.М., Романюк І.М. Ставлення держави до православної церкви на селі в 1950-ті – першій половині 60-х років (на матеріалах Вінницької області) / Матеріали до науково-теоретичної конференції. – Вінниця. 18 листопада 2008. – С. 145 – 151.
- ⁷ Записано автором 21.04.2012 р. від Горобець В.А., 1926 р. н., жителя с. Калинівка, Шаргородського р-ну, Вінницької обл.
- ⁸ Записано автором 22.04.2012 р. від Приймак О.І., 1928 р. н., жителя с. Калинівка, Шаргородського р-ну, Вінницької обл.
- ⁹ Бондарчук П. Релігійність населення України (середини 40 – середини 1980-х рр.): Теоретичні проблеми та загальна характеристика // Збірник статей. – Вип. 8. – К., 2005. – 381 с.
- ¹⁰ Романюк І.М. Державна політика руйнування церков на селі у 1950 – 60-ті рр. в Україні // Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". – 2001. – № 11. – С. 119.
- ¹¹ Сторожук Т. Губителі людських душ // Вогні комунізму. – 1963. – 18 січня. – С. 2.
- ¹² Береза О. На лаві підсудних – сектант // Вогні комунізму. – 1963. – 25 травня. – С. 4.
- ¹³ Записано автором 22.10.2011 р. від Головка Д.І., 1931 р. н., жителя с. Джулинка, Бершадського р-ну, Вінницької обл.
- ¹⁴ Березовський О. Демонстрація трудових перемог // Соціалістичний шлях. – 1960. – 5 травня. – С. 4.
- ¹⁵ Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50 – 60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 70 – 75.
- ¹⁶ Луговий В. Педагогічна освіта в Україні. – К., 1994. – С. 241.
- ¹⁷ Романич Л.М. Вплив Православної церкви на самосвідомість вчительства в 40 – 50-х рр. ХХ ст. / Матеріали до науково-теоретичної конференції. – Вінниця. 18 листопада 2008. – С. 46 – 48.
- ¹⁸ Записано автором 12.08.2012. від Кушнір Н.Д., 1935 р.н., жительки с. Іванівці, Барського р-ну, Вінницької обл.
- ¹⁹ Державний архів Вінницької області. – Ф. Р. – 4897. – Оп.1. – Спр. 1209. – Арк. 22.
- ²⁰ Там само. – Ф. Р. – 4897. – Оп.1. – Спр. 639. – Арк. 13.

На основе полевых этнографических материалов, собранных на территории Винницкой области, раскрывается противоречивый характер влияния периода либерализации на духовную жизнь подольского крестьянства.

Ключевые слова: десталинизация, Подолье, церковь, коммунистическое воспитание, школа, учитель.

Contradictory effects of liberalization period on the spiritual life of the Podilsk region peasantry is revealed, based on field ethnographic materials collected in the Vinnytsia region.

Keywords: de-Stalinization, Podillia, church, communist education, school, teacher.

ОСНОВНІ ЦІННОСТІ POPULUS ROMANUS РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ПЕРІОДУ ЗА ПОЕМОЮ ВЕРГІЛІЯ "ЕНЕЇДА"

У статті досліджено важливість творчості поета I ст. до н.е. Публія Вергілія Марона для вивчення головних цінностей Римської республіки – pietas, virtus, fides. Крім того, розглянуто значення римської старовини у епоху Августа, проаналізовано поняття "золотого віку" після завершення громадянських воєн.

Ключові слова: Рим, республіка, Публій Вергілій Марон, Октавіан Август, "Енеїда", римська старовина, virtus, pietas, fides, "золотий вік".

16 січня 27 р. до н.е. Сенат урочисто надав Октавіану почесний титул Августа довічно. Це означало концентрацію всієї повноти влади у одних руках та встановлення принципату. У той же час Августом було здійснено вагомий символічний акт – зачинення дверей храму Януса, що означало завершення громадянських воєн та проголошення миру¹. Разом з тим у період правління Октавіана Августа виняткової актуальності набуває рух за відновлення звичаїв предків – mores maiorum, які вважалися запорукою римської могутності і величі. За цих умов надзвичайне місце належить творчості відомого поета Публія Вергілія Марона (70 – 19 рр. до н.е.), автора епічної поеми "Енеїда", яка є важливим джерелом для вивчення релігійного життя Римської республіки як раннього, так і більш пізнього періоду.

Творчість Вергілія – одного з найвидатніших поетів античного Риму – завжди була у центрі уваги науковців і породжувала різноманітні дискусії. Впродовж тривалого часу у науці розроблялися дві головні проблеми, пов'язані з постаттю Вергілія. Перша проблема стосується, головним чином, взаємовідносин між автором "Енеїди" та принцепсом Августом. Тривалий час у науці панувала точка зору, згідно з якою Вергілій розглядався як співець епохи Августа, що закликав римлян до визнання влади принцепса. Проте сьогодні це твердження потребує суттєвого перегляду, оскільки з'явилися дослідження, автори яких наголошують на ворожості поета до тиранічного режиму Августа². Ставлення Вергілія до влади Октавіана вивчав Н.Ф.Дератані. Проаналізувавши джерела, він зробив висновок про те, що Вергілій як справжній патріот вітав прихід Августа до влади і встановлення миру. Дослідник наголошував, що у "Енеїді" Вергілій змальовує швидше свій власний політичний ідеал і було б помилкою вважати поета лише виконавцем "замовлення" Августа³. Друга проблема, яка є центральною у вергілієзнавстві, стосується поняття "золотого віку" ("aurea saecula") у творчості поета. У вивченні цієї проблеми значний внесок зробили М.Драгоманов, Г.Забуліс.

Незважаючи на те, що творчості Вергілія присвячена величезна кількість праць, низка проблем залишаються маловивченими у сучасній науці. Серед них – питання основних цінностей populus Romanus у поемах Вергілія. Метою даної статті є розгляд понять fides, pietas, virtus, які мали важливе значення для римлян епохи республіки, за матеріалами "Енеїди".

Певною мірою принципат Августа можна розглядати як спробу звернення до республіканського минулого, оскільки саме у ньому вбачалися першопричини щасливого життя громадян Римської civitas. Одним із виявів цього звернення може вважатися те, що Октавіан Август прикрасив форум бюстами найвидатніших полководців і державних діячів республіканського періоду⁴.

Крім того, Август провів низку реформ у різних галузях суспільного життя з метою відновлення стародавніх моральних цінностей, властивих Риму періоду ранньої республіки, обмеження розкошів, підвищення авторитету інституту сім'ї. З цією метою були видані закони de sumptu, de vi, de maiestate, de adulteriis, de maritandis, de ambitu⁵.

Цей феномен в історико-суспільному житті римлян доби Імперії був дуже влучно названий М. Драгомановим "стародумством". Суть цього явища полягала в ідеалізації минулого та відстороненій критиці сучасного авторам стану суспільства⁶. Водночас стародавніми авторами майже повністю ігнорувалася ідея прогресу, соціально-політичні причини змін історичних епох. Дослідник виділяв три основні підходи античних авторів до суспільного ідеалу, яким визначалося їхнє ставлення до оточуючої дійсності. По-перше, стверджувалося, що ідеальний лад існував за часів далеких пращурів і є недоступним для теперішніх поколінь, або ж він існує на недосяжних для людей територіях – у Гіпербореї чи Атлантиді. По-друге, деякі мислителі доводили, що досягнення справедливого устрою неможливе у реальному людському житті, а лише в ідеальному світі, де будуть зібрані ідеальні душі. Третя точка зору полягала у тому, що побудова справедливого суспільства все ж таки можлива у реальному світі. Прагнення до ідеалу не повинне призводити до нехтування подіями сучасного життя⁷. Для античних авторів були властиві в основному пошуки суспільного і морального ідеалу у давноминутих часах.

Традиція "стародумства" мала глибокі корені у латинській літературі. Наприклад, уродженець Кампанії Гней Невій (III ст. до н.е.), учасник I Пунічної війни, був автором поеми "Bellum Punicum", у якій розпочинав розповідь з напівлегендарних царських часів і доводив до свого часу. Поему зі схожою назвою написав його молодший сучасник Енній. Перші прозові твори з історії Риму з'явилися пізніше і були написані грецькою мовою з пропагандистською метою. Ці праці виконували дипломатичну місію поширення знань про Рим серед елліністичних держав Середземномор'я. Йдеться, насамперед, про твори Фабія Піктора та Цінція Алімента, які до нашого часу, на жаль, не дійшли. Головними сюжетами творів анналістів було виникнення Риму, епоха царів, заснування італійських міст і події сучасної їм історії⁸.

Традицію поетичного викладу історії, заснованого на поемах не лише Невія та Еннія, але й Гомера, продовжив Вергілій. Ще у своїх ранніх творах "Георгіках" і "Буколіках" він протестував проти громадянських воєн і утверджував свій ідеал, суть якого полягала у мирній праці землероба. Патріот обробляє землю плугом і вшановує духів предків – ларів і пенатів. У "Георгіках" Вергілій прославляв римську героїчну старовину і саме у ці часи він переносить свій патріотизм. Героями для Вергілія були славні роди Деціїв, Маріїв, Каміллів, Сципіонів⁹. Проте виняткове місце серед творів Вергілія займала епічна поема "Енеїда", яка складається з 12 пісень. У ній йдеться про пригоди троянця Енея, який покинувши палаючу Трою, під час своєї тривалої мандрівки відвідав країни Середземномор'я. Врешті-решт, він прибув до Італії, де переміг у боротьбі за владу над Лацієм. Вважається, що в основу цих легенд були покладені реальні факти, що підтверджується і даними археологічних розкопок¹⁰.

Вергілій в "Енеїді" переказує легенди, ретельно описує ритуали і церемонії, а також прославляє головні цінності республіканського Риму – *pietas*, *virtus*, *fides*, які варто розглянути детальніше, бо вони мають ключове значення для нашого дослідження.

Однією з фундаментальних цінностей римського суспільства була *virtus* (мужність, доблесть). Цим поняттям визначалася здатність діяти мужньо і справедливо, відповідно до правил честі. Наявність *virtus* свідчила не лише про мужність, а й про здатність людини відрізнити істинне від хибного, хороше від поганого¹¹. Тому *virtus* посідає головне місце у поемі Вергілія. Доблесть Енея, одного з легендарних предків Риму, та його супутників-троянців він неодноразово оспівує в "Енеїді":

Ecquid in antiquam virtutem animosque virilis
Et pater Aeneas et auunculus excitat Hector?
[Aen, III, 342 – 343]
Hectorei socii, Troiae quos sorte suprema
Delegi comites; nunc illas promite viris,
Nunc animos, quibus in Gaetulis Syrtibus usi
Ionioque mari Maleaeque sequacibus undis.
[Aen, V, 190 – 193]

Крім того, мужністю наділений не лише Еней, а й його суперник – Турн:

Vobis animam hanc soceroque Latino
Turnus ego, haud ulli ueterum virtute secundus,
Deuoui. [Aen, XI, 440 – 442]

Сама лише мужність, на думку римлян, не могла бути запорукою успіху. Справжній громадянин Римської республіки мав бути ще й благочестивим, тобто покірним волі богів. З цієї причини значну увагу у поемі присвячено стародавнім віруванням римлян. Як відомо, релігія у Римі була покликана підтримувати встановлений порядок виконання обрядів і церемоній, без яких рівновага між людиною і божеством могла б бути порушеною. Поняттям *pietas* (благочестя) позначали чітке дотримання обрядів, а також відносини між різними елементами всесвіту. Це поняття стосувалося як богів, так і людських спільнот (народів, міст), а також індивідів¹². За доби Августа стверджували, що причиною чвар і громадянських воєн було нехтування *pietas* батьків, недотримання необхідних обрядів і церемоній, що призвело до порушення рівноваги. Курс на збереження віри батьків знайшов своє відображення на сторінках поеми Вергілія.

Troius Aeneas, pietate insignis et armis,
Ad genitorem imas Erebi descendit ad umbras.
Si te nulla mouet tantae pietatis imago,
At ramum hunc' (aperit ramum qui ueste latebat)
"Agnoscas." tumida ex ira tum corda residunt;
Nec plura his.
[Aen., VI, 403 – 408]

"Arma citi properate viro! quid statis?" Iapyx
Conclamat primusque animos accendit in hostem.
"Non haec humanis opibus, non arte magistra
Proueniunt, neque te, Aenea, mea dextera seruat:
Maior agit deus atque opera ad maiora remittit.
[Aen, XII, 425 – 429]

Своєрідне місце у системі цінностей давнього Риму мало поняття *fides*, тобто персоніфіковане божество обов'язку. Храм *Fides* знаходився на Капітолії поруч з храмом Юпітера. Храм мав слугувати гарантом вірності та взаємної солідарності громадян у суспільному і приватному житті. Офіційний титул *Fides populi Romani* (вірність римського народу), як і сусідній бог Термін, запевняв у непорушності кордонів міста, полів, а також існуючого порядку. Крім того, поняттям *Fides* визначалися відносини між людьми за контрактами і договорами, у більш глобальному сенсі – між божеством і людьми через виконання обрядів. *Fides* розглядається також як вияв лояльності до оточуючих, взаємної довіри, вірності слову, милосердя до переможеного ворога¹³.

Hoc ipsum ut strueret Troiamque aperiret Achiuis,
Obtulerat, fidens animi atque in utrumque paratus,
Seu uersare dolos seu certae occumbere morti.
[Aen, I, 60 – 62]

Не забув Вергілій про ще одну чесноту, яка вважалася неодмінним атрибутом *populus Romanus*. Це була простота у побуті і стриманість на відміну спокус і пишнот Риму періоду I ст. до н.е. Згідно з поемою Евандр навчає троянця Енея скромності і стриманості, властиві італікам:

Aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
Finge deo, rebusque ueni non asper egenis.[Aen, VIII, 364 – 365]

У VI книзі "Енеїди" у міфологічну канву Вергілій вплітає видатних діячів періоду Ранняї республіки, які мали бути взірцем для нащадків як носії *virtus, pietas, fides*. У поемі згадуються імена Марка Фурія Камілла, Манлія Торквата, Сципіонів, Квінта Фабія Максима Кунктатора. Вергілій ставить акценти таким чином, що безпосереднім продовженням моральних ідеалів міфологічної епохи є період Ранняї республіки¹⁴.

Однак вивчаючи "Енеїду" як джерело з давньої історії Риму, треба мати на увазі, що Вергілій був вихідцем з Мантуї і римське громадянство отримав досить пізно. Навчаючись у Римі, він був знайомий з республіканськими настроями, які панували серед римської верхівки. Не поділяючи повністю усіх поглядів аристократії, Вергілій симпатизував їхньому захопленню старовиною. Республіканські ідеали, які оспівав Вергілій, мали відношення не лише до римлян, а й до італіків загалом¹⁵:

Sit Latium, sint Albani per saecula reges,
Sit Roman potens Itala Virtute propago.
[Aen, XII, 8256 – 827]

Як уже зазначалося вище, ідея прогресу була невідомою для римських авторів, однак у період Августа поети і письменники близько підійшли до визнання того, що епоха, у якій вони живуть, має свої позитивні риси порівняно з недавнім минулим. Імовірно, із завершенням громадянських війн і закриттям дверей храму Януса Вергілій пов'язував вороття "золотого віку" людської історії, відомого нам з поем Гесіода:

Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, diui genus, aurea condet
Saecula qui rursus Latio regnata per arua
Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
Proferet imperium; iacet extra sidera tellus,
Extra anni solisque uias, ubi caelifer Atlas
Axem umero torquet stellis ardentibus aptum.
[Aen, 791 – 797]

Припинення війни, проголошення згоди (*concordia*) між різними суспільними станами були головними досягненнями Августа, які оспівував Вергілій. Римлянам того часу здавалося, що Республіка не припинила свого існування, а лише оздоровилася ззовні і зсередини. Ключова роль у державі, як і раніше, належала сенату, а у суспільство знову повернулася релігія і мораль предків. За таких умов Август розглядався, насамперед, як рятівник республіки. Подібними поглядами пронизана уся "Енеїда" Вергілія¹⁶. М.Драгоманов, проаналізувавши тексти Вергілія, стверджував, що поет вбачав повернення "золотого віку" у сучасну автору епоху і пов'язував настання цих блаженних часів з народженням хлопчика у сім'ї консула Полліона¹⁷. Американський дослідник А.Т.Занкер твердження Вергілія про "*aurea saecula*" трактував як необачність, а припущення про прихід "золотого віку" у епоху Августа як таке, що не має під собою жодних підстав¹⁸. Слушну думку у статті "*Saturnia Tellus Вергилия*" висловлював Г.Забуліс. Він писав, що хоча в поемі Вергілія і оспівуються ідеали епохи Августа, проте загалом "Енеїда" у Римі розглядалася як загальнонаціональна поема і увійшла до шкільної програми ще у античні часи¹⁹.

Отже, творчість Вергілія відповідала вимогам свого часу, оскільки у I ст. до н.е., після завершення громадянських воєн, на перше місце вийшла необхідність наведення ладу у державі. Принцепс Август здійснив спробу зробити це через повернення до римської старовини та головних цінностей епохи ранняї республіки – *virtus, pietas, fides*, які були оспівані у поемі Вергілія "Енеїда". Значення "Енеїди" як джерела для вивчення римської республіки незаперечне, оскільки Вергілій жив у час, коли у людській пам'яті були ще живі перекази про римську старовину. У той же час не варто забувати, що події, зображені у поемі, не уникли модернізації, оскільки автор на своїх героїв та їхні вчинки переносив уявлення і стереотипи своєї епохи.

- ¹ История Древнего Рима /В.И.Кузищин, И.Л.Маяк, И.А.Гвоздева и др. Под ред. В.И.Кузищина – М., 1982. – С. 50 – 51.
- ² Вулих Н.В. Поэзия и политика в "Энеиде" Вергилия // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1981. – № 3. – С. 147.
- ³ Дератани Н.Ф. Вергилий и Август // ВДИ. – 1946. – №4. – С. 75.
- ⁴ Вулих Н.В. Вказ. праця. – С. 152.
- ⁵ Забулис Г.К. Saturnia tellus Вергилия (к вопросу о формировании идеологии эпохи Августа) // ВДИ. – 1960 – № 2. – С. 121.
- ⁶ Ставнюк В.В. Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998.– № 6.– С. 46 – 54.
- ⁷ Драгоманов М.П. Вопрос о историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – С. 36 – 37.
- ⁸ Дуров В.С. Художественная историография Древнего Рима. – СПб., 1993. – С. 19.
- ⁹ Дератани Н.Ф. Вказ. праця. – С. 67.
- ¹⁰ Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима [Текст]: учебное пособие для студ. ист. ф-тов пед. ин-тов – М., 1981. – С. 31.
- ¹¹ Робер Ж.-Н. Рим. – М., 2006. – С. 27.
- ¹² Грималь П. Цивилизация Древнего Рима. Пер. с франц. И.Эльфонд. – Екатеринбург - М., 2008. – С. 101 – 102.
- ¹³ Робер Ж.-Н. Вказ. праця. – С. 27.
- ¹⁴ Вулих Н.В. Вказ. праця. – С.152.
- ¹⁵ Забулис Г.К. Вказ. праця. – С. 112.
- ¹⁶ Дератани Н.Ф. Вказ. праця. – С. 71.
- ¹⁷ Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С. 44 – 45.
- ¹⁸ Zanker A.T. Horatian Lyric and Vergilian Golden Age.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ssrn.com/abstract=1427459>.
- ¹⁹ Забулис Г.К. Вказ. праця. – С. 112.

Статья посвящена анализу значения творчества римского поэта I в. до н.э. Публия Овидия Марона для изучения главных ценностей Римской республики – pietas, virtus, fides. Кроме того, рассмотрено значение римских древностей для эпохи Августа, проанализировано понятие "золотой век" по окончании гражданских войн.

Ключевые слова: Рим, республика, Публий Вергилий Марон, Октавиан Август, "Енеида", римские древности, virtus, pietas, fides, "золотой век".

The article tells about the importance of Publius Virgil Maron's poetry in studying the core values of the Roman Republic – pietas, virtus, fides. Also author analyzed the value of Roman antiquities in the era of Augustus and the notion of a "golden age" after the civil wars.

Keywords: Rome, republic, Publius Virgil Maron, Augustus, "Aeneid", Roman antiquities, virtus, pietas, fides, "golden age".

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ УКРАЇНЦІВ ПОЛТАВЩИНИ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті подано історіографічний аналіз дослідження народної медицини українців Полтавщини ХІХ століття.

Ключові слова: Полтавщина, народна медицина, етнологічні дослідження, народні вірування, народні методи лікування, народні лікарі.

Дослідження народної медицини посідає одне з чільних місць серед важливих етнологічних проблем. Саме у цій галузі народних знань поєдналися як позитивні емпіричні знання та елементи професійної медицини, так і досвід місцевих спостережень, світоглядні уявлення та вірування.

Історія дослідження народної медицини українців пов'язана, насамперед, з активізацією етнографічної збирацької роботи під керівництвом Російського географічного товариства, заснованого в 1845 р. Основним завданням товариства було вивчення не лише минулого, а й сучасного народного побуту. Діяльність відділення етнографії з самого початку набула широких масштабів. Вона йшла кількома напрямками. Одним із них було залучення населення до планомірного збирання етнографічного матеріалу за програмою, розробленою М.І.Надеждіним¹. З України до середини 1850-х років було надіслано приблизно 150 рукописів, серед яких були й перші дослідження, присвячені народній медицині Полтавщини.

Цей історико-етнографічний регіон привертав значний інтерес українських дослідників, адже особливості історичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку призвели до формування своєрідної традиційної культури населення Полтавщини, яка відображає як загальноетнічну, так і локальну специфіку.

Полтавщина знаходиться в центрі українських земель і лежить у пониззях та у середній течії Сули, Псла, Ворскли. Її історико-етнографічна єдність складалася упродовж століть. Не будучи ізольованою від сусідніх територій, вона має регіональні відмінності у культурно-побутових традиціях, зокрема особливості народної медицини.

Результати перших досліджень народної медицини українців Полтавщини знаходимо в описах рукописів Російського географічного товариства, здійснених російським етнографом і фольклористом Дмитрієм Зелениним. Зокрема, він описав рукописні праці А.Канієвського і М.Соколова, в яких серед етнографічних матеріалів міститься інформація, що стосується народної медицини. В описі рукописного дослідження А.Канієвського "Обычаи, предразсудки и поверия малороссов" є відомості про спосіб лікування лихоманки за допомогою окурювання димом від зміїної шкіри, лікування ран настоєм березівки (горілчаний настій на березових бруньках), зібрано перекази про появу холери. В описі є інформація про поширення в 1838 році в Роменському і Золотоніському повітах епідемії водобоязні внаслідок укусів скажених вовків, описано спосіб лікування цієї хвороби, що отримав в народі назву "випалювання цуценят"².

Змістовна інформація про народну медицину міститься в описі рукопису М.Соколова "Сведения о домашнем быте низшего класса жителей, преимущественно казенных крестьян и казаков в Полтавском уезде, также народных преданиях и памятниках". Серед етнографічних відомостей про Полтавську губернію окремим пунктом виділені народні методи лікування. Тут описано лікування різних хвороб – крикливців, пліснявки (молочниця), переполоху, вроків, остуди. Серед найпоширеніших методів лікування виділено окурювання димом, замовляння, приготування відварів із додаванням свяченої води; записані різні варіанти народних назв лихоманки – пропасниця, поганка, трясця і описані народні методи її лікування. В описі пояснено термін "видмирьська ложка" (ложка, якою їв старший в роду) і наведено методи лікування нею хвороб горла; записана інформація про лікувальні здібності людей, які задушили зінське щеня

(сліпак, іноді "зінське щеня" (Spalax) – рід гризунів родини сліпакових (Spalacidae); у степових районах сліпаків найчастіше називають "кротами", рідше "сліпцями"³); про лікування головного болю відваром з "купальських вінків"⁴.

Проаналізувавши вищевказані описи рукописів, можна стверджувати, що вони носять описовий та фрагментарний характер, не містять систематизації і узагальнень, але все ж таки дають матеріал для дослідження специфіки народної медицини українців Полтавщини.

Цінні відомості про народну медицину селян Полтавської губернії містяться в дослідженні українського історика та етнографа М.Арандаренка. У праці "Записки о Полтавской губернии" він висвітлює окремі галузі народної медицини. У першій частині дослідження є розділ "Лікарські трави". Тут описані поширені на Полтавщині лікарські зілля, поряд з медичними латинськими назвами подано народні. Автор охарактеризував зовнішній вигляд рослин, вказав на місця їхньої локалізації, час дозрівання, цілющі властивості та способи застосування в народній медицині. М.Арандаренко записав багато рецептів народних ліків у вигляді настоянок, чаїв, компресів, відварів, ванн, які використовували для лікування різних хвороб, поширених в Полтавській губернії: лихоманки, цинги, золотухи, ревматизму, водобоязні та ін. Автор виділив рослини, що використовувались як продукти харчування, а, за потреби, могли стати ліками – оситник, ягоди чорного пасльону, молочай, калачики, насіння соняшника, гарбузове насіння. Серед грибів, яким на Полтавщині приписували цілющі властивості, дослідник виділив дощовики, які використовували для лікування більма та загоєння ран⁵.

У другій частині праці в розділі "Лікування" автор описав своєрідний спосіб знахарського зцілення під назвою "соняшниця", що застосовувався в досліджуваному регіоні для лікування внутрішніх хвороб черевної порожнини: "Призванный знахарь, или знахарка, обыкновенно пожилая женщина, к совершению соняшницы требует: миску, (глиняную чашку) в которую бы вошло три штофа воды, пеньки и кружку. Миску с водою ставит больной на живот, пеньку зажигает. Как скоро загорится пенька, она обматывает ею больную"⁶. Дослідник відзначив, що незважаючи на опіки, що лишаються після цієї процедури, люди вважають її дуже ефективним методом лікування. Рани, що утворилися внаслідок такого лікування, крики і стогін хворого приписували виходженню з тіла хвороби.

М.Арандаренко негативно ставився до знахарів та їхніх методів лікування: "Прочитавши наговоры, знахарка дает пить воду больной и удаляется. Выздоровеет ли больная или нет знахарке все равно, она получит плату, наградит уверением и скроется. Вся беда лежит на больной. Если она не выздоравливает – знахарка говорит что на нее напущен после соняшницы новый недуг, снова приступает к обряду, и снова получает деньги"⁷.

Автор також дослідив хвороби, причиною яких в народі вважали вроки, пристріт. Він записав різні варіанти замовлянь та магічних обрядів, що застосовувались для їх лікування. Уявлення про вроки, на думку автора, прийшли з країн Сходу.

У розділі також описані спосіб лікування ран за допомогою висушених та перетертих верхівок очерету, нарівів – заячою ніжкою, намазаною сметаною, лихоманки – настоями полину та аїру, зубного болю – коренем імбиру.

Дослідження М.Арандаренка з галузі народної медицини українців Полтавщини є досить різнобічним. Автор детально розглянув фітотерапію, цікавився причинами виникнення хвороб, зібрав багато замовлянь, описав магічні обряди та рецепти народних ліків, що використовувались для лікування різних недуг. Дослідження автора ґрунтуються на його власних спостереженнях, адже під час написання праці він обіймав посаду управителя Полтавської палати державних маєтностей.

Інший дослідник Полтавщини А.Богданович у праці "Сборник сведений о Полтавской губернии" висвітлює деякі методи народного лікування. Зокрема, у розділі "Емпирическое лечение и заговоры (шептания) знахарей" він зібрав багато замовлянь від різних хвороб – лихоманки, вроків, зубного болю, більма, ячменю, жовтяниці (жовтухи), бешихи (рожі), переполоху, кровотечі та інших. Поряд з кожним замовлянням автор записав народні рецепти лікування, багато з яких носили не раціональний, а символічний характер. До останніх можна віднести записаний автором спосіб лікування лихоманки за допомогою павука, заклеєного в шкаралупі від грецького горіха, яку носили на шиї; лікування переполоху, надяганням сорочки "пазухою на потилицю" (задом наперед), жовтяниці – за допомогою споглядання за рибою в мисці поки вона не засне.

Серед народних методів лікування, зібраних автором, багато пов'язаних з продуктами тваринного походження. Зокрема, А.Богданович описав спосіб лікування захворювань очей настоєм гусячого посліду, соку від земляних черв'яків засипаних цукром, лікування бешихи настоєм котячого посліду, лихоманки – настоєм горілки на павутині, жовтяниці – вошею заліпленою в хліб.

Автор звернув увагу на демонологічні уявлення народу про відьом та знахарів, показав спільні та відмінні риси цих персонажів; записав назви рослин, які в народі вважались оберегами від нечистої сили: плакун, тирлич, нечуй-вітер, полин, любисток, прикрит.

Дослідник звернув увагу на такий атрибут знахарської магії як "чарівний прутик" – однорічний пагін, яким від жаби відігнали змію, яка на неї нападає. А.Богданович записав найпоширеніші способи використання "прутика": "Прутик этот указывает зарытые клады, – место где рыть колодцы, отгоняет всякую напасть и порчу"⁸.

Хоча дослідження А.Богдановича народної медицини селян Полтавської губернії є досить стислим, проте містить цінну емпіричну інформацію.

Першим спеціальним дослідженням народної медицини українців Полтавщини була праця "Народна медицина в Лубенському повіті Полтавської губернії", написана санітарним попечителем села Лукім'я Василем Милорадовичем. Ця праця стала результатом багаторічних спостережень автора. В ній зібраний цінний етнографічний матеріал – 120 замовлянь і 38 оповідей про випадки хвороб і методи їх лікування, здійснено ґрунтовний аналіз народних вірувань про походження хвороб, релігійного впливу на народні методи лікування.

У першому розділі праці В.Милорадович дослідив народні уявлення про хвороби, як на проникнення в тіло людини духу хвороби і на ліки, як засіб його видалення з організму. Присутність духу виявляється, на думку автора, у гикавці, позіханнях, чханні, судамах. Автор виділив такі народні методи вигнання духів, як залякування, викликання відрази, передача іншому організму – рослині, тварині чи людині, задоволення, видалення силою слова.

На думку дослідника, первинна цілюща сила всіх ліків пояснювалася тим, що вони неприємні, відразливі для хвороби, подібно тому, як полин, противний русалкам, а осика – відьмам і упирям. До прикладу автор навів засоби, які в Лубенському повіті слугували для викликання відрази в духа: "...блекота (*Hyosciamus niger*), порхавка (*Lycoperdon bovista*), овечий кал и другие вещества производящие едкий дым. Употребление кала вообще, засыпание им бельма, купание детей в голубином кале от сухот, обкладывание коровьим от ревматизма и свиным при боли горла, вероятно на первых порах также имело целью возбудить отвращение в духе"⁹.

В.Милорадович також досліджував обряди, що супроводжували збір трав і були приурочені до певних свят, в залежності від яких набували різних магичних сил. До прикладу автор навів свято Симона Зілота (23 травня), коли збирали лікарські трави та Івана Купала (7 липня) – з метою чаклунства. Автор записав різні варіанти замовлянь, що супроводжували збір лікарських трав. Саме в замовляннях, на його думку, найбільше виявлявся вплив релігії на народну медицину. Дослідник записав багато замовлянь, в яких шептухи підкріплюють свої шептання іменем Божим, Божої Матері, святих Миколая, Юрія, Варвари та ін. Автор вважав, що вплив православ'я на народну медицину виявляється у використанні різних ритуальних і освячених речей: ладану, смирни, воску, хліба, пшениці і, особливо, йорданської, стрітенської та маковійської води.

У другому розділі своєї праці В.Милорадович описав народні уявлення про склад людського тіла, про догляд за хворими, пораненими та отруєними. Автор звернув увагу на раціон харчування хворих і зазначив, що в народі не мали уявлень про дієту. Поширеними засобами лікування різних хвороб дослідник назвав розпарювання, розтирання, ванни, банки і п'явки.

В.Милорадович також розглянув способи народної допомоги при нещасних випадках: оглушеннях громом, утопленнях, обмороженнях, опіках. Він записав поширені в Лубенському повіті народні рецепти лікування опіків за допомогою крохмалю чи сирі картоплі, лляного і конопляного масла, курячого чи їжакового жиру, тваринного гною. Аналізуючи способи першої допомоги при оглушеннях громом, автор відзначив, що поширеним є закопування в землю постраждалих та запалювання в їхніх руках страсної свічки. До основних способів допомоги обмороженим В.Милорадович відніс розтирання холодною водою чи снігом, після чого потерпілого розтирали горілкою. Розглядаючи способи народної допомоги утопленням, дослідник звернув увагу на народні уявлення про те, що людину можливо врятувати, якщо вона перебувала під водою менше двох годин і про народні забобони, що забороняли класти тіло утопленого на землю – "иначе последнее не оживет, охолоне"¹⁰.

Автор записав народні рецепти лікування вивихів і переломів настоями оману, коренів лопуха, березівки, паровими ваннами з живокостом, буквицею, пирієм, ромашкою, льоном, мазями зі смальцю і мурашок, з котячого мозку, каніфолі, воску.

Дослідник виділив колоті, різані й забиті рани. Окремо описав народні методи їх лікування, зібрав різні варіанти народних замовлянь крові.

До поширених отруєнь В.Милорадович відніс отруєння чадним газом, алкоголем, тваринними отрутами. Згідно з його дослідженнями отруєння в народі лікують холодом і теплом: "В первом случае, им натирают лоб и около сердца снегом, льдом, холодной водой. В последнем льют на голову и в уши горячий квас и теплую воду ("літепло"). В ухо закладывают ягоды калины и овечий кал ("быбкы"). В безчувственном состоянии закутывают всего в теплую одежду или рядно"¹¹.

Методи допомоги при алкогольних отруєннях, за спостереженнями В.Милорадовича, спрямовані на викликання у хворих відрази до спиртного. До таких автор відніс приготування напою з додаванням конячого поту, сирію щуки з-під руки покійника, води якою обмивали поріг хати.

Автор записав розповіді про випадки отруєння через укуси жаб, ящірок, змій, черепах, павуків. На його думку, в народі було поширеним уявлення про проникнення в тіло людини цих істот після укусу, де вони починають жити, розмножуватися і висмоктують життєві сили. Тому основними методами лікування, до яких вдавались знахарі, були, крім замовлянь і компресів, викликання у хворого блювоти, внаслідок чого тіло звільнялося від цих істот.

Третій розділ праці автор присвятив дослідженню хвороб органів відчуттів. Він проаналізував причини головного болю, серед яких виділив застуду, тяжке хатнє повітря, перевтому, вроки, ляк, побої; записав назви лікарських рослин, відваром яких знімають головний біль: васильки, верба, деревій, любисток, м'ята та інші. Серед хвороб очей автор виділив запалення слизової оболонки ока, ячмінь, курячу сліпоту, більмо. До основних причин їхнього виникнення він відніс застуду, інфекцію, золотуху.

В.Милорадович проаналізував уявлення людей про вроки, переполюх. Він, зокрема, зазначав що симптоми вроків схожі з пристітом, але причиною перших є "дурной глаз", а другого – застуда і ляк. Хвороба, спричинена вітром й вихром, вважається серед селян Лубенського повіту одним із видів переполюху. Дослідник записав різні варіанти замовлянь, що використовувались при лікуванні цих хвороб.

У роботі також розглянуті народні уявлення про інфекційні хвороби. До них В.Милорадович відніс гриз (ревматизм), лихоманку, холеру; зазначив, що селяни вважають причинами цих хвороб проникнення в тіло духа, який гризе хворих ревматизмом, трясє лихоманкою та судомить тіло холерою. Крім різноманітних рецептів лікарського зілля, автор описав такий метод лікування ревматизму як "гризіння", яке полягає в тому що баба гризе хворе місце зубами, промовляючи замовляння; метод лікування лихоманки за допомогою амулетів – "божечків" (що висіли біля ікони Ісаївської Божої Матері), наміста названого "Оком Божої Матері", яйця, жаби, миші, підвішених на шиї у торбинці¹².

В наступних розділах дослідник розглянув хвороби органів дихання, такі як нежить, стикси (запалення бронхів і легень), кашель, кашлюк, колька та шкірні захворювання: бешиху, коросту, бородавки, лишай; проаналізував причини їх виникнення, описав симптоми та методи лікування відварами, настоянками, компресами, мазями, замовляннями.

Праця В.Милорадовича була першим спеціальним дослідженням Полтавщини. Автор не лиш зібрав цінний фактологічний матеріал, а й проаналізував народні уявлення про етіологію хвороб, вплив релігії на народну медицину.

Окремі аспекти народної медицини українців Полтавщини описав П.Єфименко. У "Сборнике малороссийских заклинаний" він опублікував тексти замовлянь, зібрані ним у Полтавській губернії¹³. У передмові до збірника П.Єфименко проаналізував історію досліджень народних замовлянь, звернувши увагу на недостатній інтерес дослідників до цієї галузі народних знань.

П.Єфименко наголосив на труднощі у збиранні українських замовлянь, які виникають через те, що знахарі часто тримають їх у таємниці. Ускладнює дослідження, на думку автора, і стислість замовлянь, зміст яких часто важко зрозуміти. Для нас найцікавішими є такі розділи його праці: "Любов", "Здоров'я і хвороби", "Приватний побут", у яких автор навів замовляння, що стосуються любовної магії, замовляння від багатьох хвороб та такі, що використовуються при зборі лікарських трав.

Народну медицину українців Полтавщини досліджували й зарубіжні етнографи. На нашу думку, особливий інтерес становить праця польського етнографа Ю.Талько-Гринцевича "Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Południowej". Для її написання автор зібрав матеріали з різних регіонів України і, зокрема, з Полтавської губернії. Автор досліджував народне акушерство, методи народного лікування безпліддя, окремо розглянув дитячі хвороби та хвороби зрілого віку, народну гігієну.

Всі недуги Ю.Талько-Гринцевич поділив на внутрішні та зовнішні, досліджував їхню етіологію, методи лікування та профілактики. Народні ліки дослідник поділив на внутрішні (відвари, настої, порошки), зовнішні (компреси, припарки, мазі, полоскання і ванни) та магічні (приворотні засоби і замовляння). Праця містить список лікарських рослин з латинськими та різними варіантами народних назв із зазначенням регіону. Наукової цінності дослідженню надають і посилання на літературу та джерела¹⁴.

Підсумовуючи огляд праць, що стосуються даної теми, можна стверджувати, що дослідження народної медицини українців Полтавщини розпочалися під впливом активізації збирацької роботи Російського географічного товариства, в результаті якої з'явилися перші відомості про народну медицину населення Полтавщини. Найбільший внесок у дослідження народної медицини українців цього регіону внесли М.Арандаренко, А.Богданович, В.Милорадович, П.Ефименко, Ю.Талько-Гринцевич. В другій половині XIX ст. вивчення народної медицини велось кількома напрямками: 1) накопичення фактологічного матеріалу; 2) теоретичне осмислення окремих аспектів медичної практики. Дослідники виявляли інтерес як до раціональних, так і до магічних елементів народної медицини, особливо до замовлянь та вірувань, що були пов'язані із знахарською практикою.

¹ Горленко В.Ф. Нариси з історії етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К., 1964. – С. 100 – 129.

² Зеленин Д.К. Описание рукописей ученого архива Императорского русского общества. – Пг., 1916. – Вып. 3. – С. 1098 – 1099.

³ Сліпак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Сліпак>

⁴ Зеленин Д.К. Вказ. праця. – С. 1113 – 1116.

⁵ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Т. 1. – С. 3 – 53.

⁶ Там само. – Т. 2. – С. 229.

⁷ Там само.

⁸ Богданович А. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1877. – С. 282 – 283.

⁹ Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К., 1902. – С. 6.

¹⁰ Там само. – С. 22 – 23.

¹¹ Там само. – С. 22.

¹² Там само. – С. 60 – 61.

¹³ Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний. – М., 1874. – 70 с.

¹⁴ Talko-Hryncewicz J. Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Południowej. Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności: Skł.gł. w Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. – 461 Str.

В статье подается историографический анализ исследования народной медицины украинцев Полтавщины в XIX веке.

Ключевые слова: Полтавщина, народная медицина, этнологические исследования, народные верования, народные методы лечения, народные целители.

The article contains historiographic analysis of the research of folk medicine of Ukrainians from Poltava region in the XIX century.

Keywords: Poltava region, folk medicine, ethnological researches, folk beliefs, folk treatments, folk healers.

ЕТНОЛОГІЧНІ ТА ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО (НА МАТЕРІАЛАХ "ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ")

Стаття присвячена розгляду теоретико-методологічних засад праць М.С.Грушевського з огляду етнологічної науки, а саме на прикладі "Історії української літератури" показано внесок вченого у розбудову української етнології.

Ключові слова: М.С.Грушевський, етнологічна діяльність, усна народна творчість, писемна література.

В історію української етнологічної науки М.С.Грушевський увійшов, насамперед, завдяки своїй науково-організаційній діяльності. Ще на рубежі XIX – XX ст. учений провів величезну роботу по впорядкуванню етнографічних досліджень Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові¹. Пізніше, перебуваючи в еміграції, М.С.Грушевський виступив ініціатором створення та фактичним засновником Українського соціологічного інституту, головним напрямком діяльності якого стали дослідження в галузі соціальної антропології та етнології. Після повернення в Україну М.С.Грушевський провів велику роботу для створення мережі науково-дослідних установ етнологічної спрямованості у системі ВУАН.

М.С.Грушевський відомий також своєю науково-теоретичною діяльністю у галузі етнології. Найбільш активно дослідник займався даною проблематикою в період еміграції. М.С.Грушевський викладав та проводив громадсько-наукову діяльність у Празі, Парижі, Берліні, Відні, Женеві. Однією з основних праць ученого є багатотомна "Історія української літератури", у якій чільне місце займає фольклористична та етнографічна проблематика. М.С.Грушевський не здійснював самостійних польових досліджень, однак його заслуга полягає у тому, що для дослідження української етнографії він застосовував прогресивні наукові методи, використовував новітні теоретико-методологічні розробки європейських та американських науковців.

Етнологічна спадщина М.С.Грушевського досі не була належним чином висвітлена й оцінена в історіографії. Діяльності М.С.Грушевського присвячені як окремі розвідки, так і фундаментальні монографічні праці таких українських та діаспорних науковців, як І.Крип'якевич², Л.Винар³, О.Пріцак⁴, Ю.І.Шаповал⁵, Я.І.Малик⁶, В.В.Тельвак⁷ та ін. Однак в їх роботах М.С.Грушевський розглядається, насамперед, як історик. Натомість етнологічній спадщині ученого досі були присвячені лише окремі статті⁸. Враховуючи це, метою даної розвідки є актуалізація проблеми етнографічно-фольклористичної діяльності М.С.Грушевського та висвітлення його внеску в українську етнологію на прикладі його праці "Історія української літератури".

На сторінках даної праці, перша частина якої була присвячена переважно усній народній творчості українців, знайшли прояв соціально-антропологічні погляди М.С.Грушевського, зокрема його прихильність до ідей французької соціологічної школи. Вчений не розглядав літературний процес окремо від розвитку суспільства. Він простежував розвиток української літературної творчості від творів найдавніших фольклорних жанрів до писемних пам'яток Київської Русі й Галицько-Волинського князівства.

Зацікавленість усною народною творчістю пробудилася у М.С.Грушевського ще у молоді роки, коли майбутній науковець пробував писати художні твори – прозу та поезію. Ці юнацькі прагнення та мрії у подальшому виявились у працях М.С.Грушевського, присвячених українському фольклору, у яких він прагнув подати "...почуття і гадки, краси і сили, яке зложено і заховано в нашій літературній спадщині"⁹. На сторінках "Автобіографії" М.С.Грушевський визнавав, що його мрією стало бажання стати українським літературознавцем та вченим.

М.С.Грушевський, зрештою, став ученим, але прагнення молодих років дозволили розширити його внесок не тільки в історичну науку, але й фольклористику, етнологію, літературознавство¹⁰. Михайло Сергійович неодноразово підкреслював, що аналіз внутрішнього змісту й естетики народної творчості українців не було основним предметом його наукових зацікавлень. Учений прагнув підняти дану проблематику для того, щоб у подальшому вона була належним чином досліджена: "...рішив приложити особливі брання для того, аби естетична і психологічна сторона старої творчості якнайшвидше виступила у огляді, щоби своєю роботою вияснити і оживляти в громадській свідомості неперервність історичного розвитку народу"¹¹. Учений наголошував на вагомій ролі соціально-культурних аспектів фольклору на формування свідомості та культурної домінанти українського народу.

М.С.Грушевський під терміном "народ" розумів наступне: "...так відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів принципами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті і культурно-матеріальній і духовній. Сі психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – зовсім виразно зв'язують у національну цілісність поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією"¹². Отже, М.С.Грушевський наголошував, що провідну роль у формуванні українського етносу відігравала усна народна творчість.

Михайло Сергійович обґрунтовував необхідність використання фольклорних матеріалів для вивчення і розуміння процесу формування соціокультурних аспектів буття народу, які відкривають перспективи духовної та соціальної еволюції. При цьому М.С.Грушевський розумів недоліки попередніх досліджень, переважно фольклористів, а саме – відсутність аналізу еволюції в галузях етнографії; відсутність реконструкції форм та типів, які вже зникли; відсутність аналізу усної епічної творчості (билинного епосу); значення ролі усної української поезії для епічної традиції загалом¹³.

Приділяючи величезну увагу архаїчним жанрам українського фольклору, М.С.Грушевський відійшов від усталеної на той час схеми вивчення та дослідження усної творчості, коли на першому місці у дослідженні української традиції ставилися власне літературні писемні твори. Новий підхід до вивчення усної народної творчості дав вагомий результат. Дослідивши образно-стилістичну систему, особливості літературних форм дохристиянської усної творчості, вчений послідовно виявляв її впливи на літературу княжої доби. Він відзначав створення двох форм словесності, які існували одночасно. Першою з них була література верхів – аристократії та освіченого суспільного прошарку. Одночасно з нею була література народна, яка найчастіше існувала лише в усній формі¹⁴. Саме в народній літературі, на думку вченого, відбивались старі обряди, пісенна та прозова традиції. Вона містила у собі давні аспекти життя українців і лише незначною мірою прийняла нові теми та форми панської словесності та культури. Таким чином, народний фольклор залишився тим осередком соціокультурних надбань українців, який не зазнав асиміляційних та інших впливів і продовжував існувати відокремлено серед широких мас населення.

Дослідження цих двох рівнів літератури та взаємозв'язків між ними посідають одне з найвагоміших місць у дослідженнях ученого. М.С.Грушевський наводив їх під біологічними термінами "ендосмос" і "екзосмос". На підтвердження своїх поглядів щодо розвитку стародавньої історії вчений знаходив германські впливи ще у період княжої доби. Цей вплив, на його думку, є пізнішим відносно первісних архетипів епічної творчості. В основі літописних списків М.С.Грушевський відкрив так званий "Бояновий цикл" найдавніших епічних творів та поділив історію писемної літератури на чотири періоди: а) підготовча стадія – до 1020 р. (старі редакції "Руської правди", переклади угод з Візантією); б) період першого київського розквіту (від смерті князя Мстислава до великої Київської літописної збірки); в) золотий вік староруської творчості (від 1130 р. до монгольської навали); г) Галицько-Волинська доба. Таким чином, М.С.Грушевський розглядав усну українську традицію у хронологічному розрізі. Щоправда, цей хронологічний виклад завершується лише Галицько-Волинською добою, що дає підстави говорити про недооцінку вченим надбань усної народної творчості у пізніший період.

"Боянові теми" М.С.Грушевський розглядав як хронологічний цикл, у якому зароджується перший великий епос старої України. Він зазначав, що автори літописів намагались вибирати

достовірні відомості з доступних їм народних переказів та епічних творів дружинних співців. Вчений зауважував, що епічні твори названого циклу були не багаті на конкретні описи реальних історичних осіб, вказівки місця та часу, однак саме ця неконкретність якнайкраще характеризує стару українську літературну творчість з етнологічного погляду. Поетика цього епічного циклу була породжена світоглядом київської дружинної верстви, якою вона була створена. При цьому, виростала ця поетика, на переконання М.С.Грушевського, із загальнонаціонального світогляду та світосприйняття. Отже, вчений відтворив низку прикладів українського дружинного оповідання XVII – XVIII ст., конкретного літературного жанру, який розвивався на основі дружинної епічної поезії й складав значну частину української літератури.

М.С.Грушевський зауважував, що у XII ст. християнізація ще не торкнулася народної сфери, у тому числі й дружинної ментальності настільки, щоб повною мірою відбитись у творах літератури, навіть писемних. Остаточну християнізацію найширших українських верств вчений відносить до пізніших часів – XIV – XV ст. Комплекс етичних та естетичних ідей української літератури цього періоду не поступався тим духовним цінностям, які несло у собі християнство¹⁵. Ось як характеризував вчений коло тем та ідей оригінального письменства XII – XIII ст.: "Характеристика щодо княжо-дружинних кругів, народного лицарства, яке згодом із різними змінами і новими домішками виникне в обіході козацьким; культ честі, індивідуальної і національної, чи станової; культ лицарського слова, запряженого "хрестним цілуванням" поставленого під охорону "животворящего хреста"; поза тим гуманність"¹⁶. Можна припустити, що оскільки процес християнізації мав безпосередньо відображення у фольклорі, а до XV ст. майже повністю проник у нього, то вчений і не продовжив його викладення у своєму дослідженні, завершивши Галицько-Волинською добою. Адже усна традиція вже втратила свої первісні та архаїчні особливості й не мала вирішального впливу на формування соціокультурного буття українців.

Аналізуючи зміст та образні засоби літератури досліджуваного історичного періоду, М.С.Грушевський прийшов до висновку, що на загальному фоні так званої книжної та церковної моралі починають зароджуватись власне мотиви українського лицарства¹⁷.

У четвертому тому "Історії української літератури" М.С.Грушевський навів характеристику та датування старої епічної традиції. Він описав шлях еволюції жанру героїчної лірики у жанр героїчної епіки. Дослідник звернувся до билин XIII – XIV ст., простежуючи процес переходу билинної традиції від дружинних кіл до колективів скоморохів¹⁸. Тоді через занепад дружинників як соціальної верстви, відбулася певна демократизація билинної поетики й тематики, її пристосування до рівня нової аудиторії¹⁹.

Концепцію розвитку літературного процесу в Україні за п'ять століть подано вченим на початку четвертого тому "Історії української літератури". М.С.Грушевський висвітлив вплив усної народної творчості на писемну літературу, що творилась культурною книжною верствою, а також взаємозбагачення писемної літератури й усної творчості. Нові літературні теми й форми починають проникати у широкі верстви тогочасного суспільства, зокрема у неписьменні прошарки шляхом усної передачі. Відбувався процес сполучення літератури зі старими темами усної словесності, що переважала у XI – XIII ст. Таким чином, книжна література змінювалася, натомість відбувалося формування зовсім нового явища – синтезу усних матеріалів та письменницької традиції.

М.С.Грушевський неодноразово називав літературу та світогляд української нації синтетичними й намагався виділити основні складові елементи цього синтезу²⁰. На широкому джерельному матеріалі учений висвітлював взаємозбагачення християнської символіки та народно-поетичних тем й образних засобів, пов'язаних з календарним землеробським циклом тощо.

Загалом, основною метою наукової діяльності М.С.Грушевського було дослідження історії українського народу, що було неможливе без розуміння чинників і факторів, які впливали на формування соціокультурного буття народу. Адже суспільна свідомість того часу найяскравіше була відображена у слові, а саме у літературних творах, які вчений систематизував та подав у хронологічній послідовності, ілюструючи його еволюцію та висвітлюючи чинники, які вплинули на його формування.

¹ Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. – К., 1995. – С. 42 – 43.

- ² Крип'якевич І. Михайло Грушевський (некролог) // Хроніки НТШ. – 1935 р. – Ч. 72. – С. 9.
- ³ Винар Л. Вказ. праця.
- ⁴ Пріцак О. Історіософія та історіографія М.Грушевського. – К., 1991.
- ⁵ Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський. – К., 2005.
- ⁶ Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. – Львів, 2012.
- ⁷ Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью Йорк; Дрогобич, 2002.
- ⁸ Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 1 – 2. – С. 14 – 20; Красніцька Н. Внесок М.С.Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х рр. ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 36. – С. 102 – 108.
- ⁹ Грушевський М.С. Історія української літератури". – К., Львів, 1923. – Ч. 1. – С. 6.
- ¹⁰ Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. / за ред. Любомира Винара. – Н-Й-Мюнхен-Торонто. – С. 5.
- ¹¹ Грушевський М.С. Історія української літератури". – К., Львів, 1923. – Ч. 3. – С. 270.
- ¹² Винар Л. Вказ. праця. – С. 155 – 156.
- ¹³ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 4.
- ¹⁴ Трофимук М. Історія Української літератури Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності // Михайло Грушевський – життя і творчість (статті і повідомлення). – Львів, 1994. – С. 243.
- ¹⁵ Там само. – С. 243 – 244.
- ¹⁶ Грушевський М.С. Вказ. праця. Т. 3. – С. 40.
- ¹⁷ Там само. Т. 2. – С. 78.
- ¹⁸ Див.: Жулинський М. М.Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України // М.Грушевський – історик України. – Львів, 1994.
- ¹⁹ Трофимук М. Історія Української літератури Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності // Михайло Грушевський – життя і творчість (статті і повідомлення). – Львів, 1994. – С. 244 – 245.
- ²⁰ Там само. – С. 244 – 245.

Стаття посвящена рассмотрению теоретико-методологических основ работ М.С.Грушевского с точки зрения этнологической науки, а именно на примере "Истории украинской литературы" показан вклад ученого в развитие украинской этнологии.

Ключевые слова: М.С.Грушевский, этнологическая деятельность, устное народное творчество, письменная литература.

The article considers the theoretical and methodological aspects of M.S.Hrushevskyi's works in the field of ethnology, namely on the example of "History of Ukrainian Literature". It deals with the contribution of the scientist in the development of the Ukrainian ethnology.

Keywords: M.S.Hrushevskyi, ethnological activities, folklore, written literature.

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН: ЩАБЛІ ДІЯЛЬНОСТІ НА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ НИВІ

У статті досліджується науково-педагогічна діяльність Олександра Шульгіна в Українському вільному університеті в Празі. Детально проаналізовано його науковий доробок, здійснено огляд лекційних курсів, прочитаних О.Шульгиним.

Ключові слова: еміграція, Український вільний університет, семестр, лекція, всесвітня історія.

Однією з найпотужніших постатей української дипломатії та політики в період революції та модерного державотворення 1917 – 1921 рр. був Олександр Шульгін, який подібно до десятків тисяч інших українських інтелігентів¹ на початку 1920-х рр. опинився в еміграції. На жаль, постать фактичного основоположника сучасної української дипломатії є малодосліджена в українській та світовій історіографії, а згадки про нього є здебільшого епізодичними. Особливо скромно висвітлена в літературі активність колишнього міністра закордонних справ УНР в еміграційний період життя², який почався після його відмови від посади міністра закордонних справ в уряді гетьмана П.Скоропадського та переїзду за кордон спочатку до Софії у 1918 р. в якості голови українського посольства у Болгарії, а потім у Берн та Париж, де він брав участь у Паризькій мирній конференції та був головою дипломатичної української місії у 1921 р. З короткими перервами, пов'язаними з його представницькою діяльністю в Лізі Націй в Женеві, О.Шульгін жив та працював у Франції до 1923 року. Навесні 1923 р. О.Шульгін переїхав у Прагу, де він жив та працював до 1927р.

Важливим етапом у житті О.Шульгіна, який відіграв велику роль у становленні його як науковця та педагога, був період роботи в Українському вільному університеті (далі – УВУ) у Празі у 1923 – 1932 рр. Зважаючи на те, що УВУ був хронологічно першою українською вищою школою закордоном, створеною 17 січня 1921 р. у Відні з метою згуртування українських наукових сил поза межами України, О.Шульгін почав працювати тут поруч з відомими висококваліфікованими фахівцями з різних галузей знань, які неодноразово обиралися ректорами УВУ: О.Колесою, І.Горбачевським, С.Дністрянським, Д.Антоновичем, Ф.Щербиною, А.Яковлевим, О.Мицюком, А.Волошином. Як зазначалось в історичній довідці про організацію УВУ за вересень 1921 р.: "Відчуваючи пекучу потребу організування університетської науки в рідній мові для української академічної молоді, перед якою брутальна рука переможців замкнула брами університету на рідній землі, а також потребу згуртування українських наукових сил за кордоном, порішили університетські професори в кінці 1919 р., перевести таку організацію в Празі"³.

З 5 жовтня 1921 р. за постановами Академічного Сенату та поодиноких факультетів празького Карлового Університету розпочав свою діяльність Український вільний університет, перенесений з Відня до Праги⁴. Урочисте відкриття УВУ в Празі відбулося 23 жовтня 1921 р., а його діяльність почалася з зимового семестру 1921 – 1922 академічного року. За ці роки викладацький склад УВУ нараховував 16 звичайних (ординарних) професорів, 4 доценти і 1 лектор⁵.

19 січня 1923 р. О.Шульгін отримав офіційне повідомлення про обрання його професором Українського вільного університету в Празі. В листі до ректора УВУ І.Горбачевського, він обіцяв "докласти всіх зусиль, щоб виконати свої нові обов'язки якнайкраще"⁶. О.Шульгін був призначений надзвичайним професором всесвітньої історії і протягом всієї своєї роботи в УВУ працював на філософському факультеті на історико-філологічному відділі⁷. Поряд з О.Шульгиним на історико-філологічному відділі УВУ в цей же час викладали історію України такі

відомі постаті, як Д.Дорошенко, античну історію К.Лоський, історію мистецтва Д.Антонович і Д.Залозецький, історію української церкви викладав друг О.Шульгина проф. В.Біднов.

Починати свою діяльність на філософському факультеті УВУ О.Шульгину довелося з науково-методичної роботи у складі Комісії для перевірки документів про середню освіту, що діяла при УВУ на чолі з проф. А.Артимовичем. Посвідчення цієї комісії визнавали всі факультети Карлового Університету. О.Шульгину та проф. О.О.Ейхельману було доручено "перевіряти і посвідчувати документи студентів про закінчення ними середньої освіти і прослухання семестрів по Вищих школах на Україні та Росії"⁸. Робота у цій комісії вимагала великого напруження сил О.Шульгина та відволікала його від викладацької діяльності та науково-дослідницької роботи, яку він проводив паралельно. Тому 13 грудня 1924 р. О.Шульгин звернувся до ректора УВУ з проханням дозволити Сенату УВУ звільнити його від роботи в Комісії, і обрати нових членів у складі трьох осіб⁹. Але, незважаючи на ці прохання, постановою ректорату УВУ від 18 грудня 1924 р. для перевірки документів про освіту було обрано Комісію в складі професорів О.Шульгина та А.Артимовича і доцента А.Яковліва¹⁰. Тобто О.Шульгину довелося і в подальшому поєднувати роботу в Комісії з науково-педагогічною роботою.

23 листопада 1923 р. на засіданні Комісії професорів УВУ О.Шульгин представив короткий реферат у справі системи студій на філософському факультеті. В результаті широкої дискусії з приводу цього реферату була створена окрема комісія, яка мала виробити спеціальний план. До складу комісії увійшли від природничої секції доц. Л.Матюшенко і проф. М.Рудницький, від історико-філологічної групи О.Шульгин і А.Артимович¹¹.

О.Шульгин був дуже шановною людиною в УВУ, з ним радились, його поважали та залучали до підготовки всіх найважливіших документів університету. Зокрема, він брав участь у виготовленні статуту УВУ. На засіданні 20 червня 1924 р. О.Шульгин був обраний другим делегатом до комісії по виготовленню статуту УВУ¹². 9 жовтня 1924 р. О.Шульгин разом з професором В.Бідновим брали участь в засіданні статутної комісії УВУ¹³.

У багатогранній діяльності О.Шульгина в УВУ головною для нього була науково-педагогічна робота, якій він присвятив багато часу та зусиль. Цікавими та різноманітними за змістом були і теми його викладів. Так, в зимньому семестрі 1923-1924 рр. на історико-філологічному відділі філософського факультету УВУ надзвичайний професор всесвітньої історії О.Шульгин читав лекції та проводив семінари за темами: "Економічний та політичний розвиток сучасних великих держав Європи" (3 год. на тиждень), семінар: "Історія XVIII віку у Франції" (2 год. на тиждень)¹⁴.

У літньому семестрі 1924 р. О.Шульгин викладав лекції: "Економічний та політичний розвиток сучасних великих держав Європи" (продовження XVII та XVIII ст.) (2 год. на тиждень), проводив семінари на теми "Семінар-читання і коментарі тексту "Громадського договору" Руссо" (1 год.), "Політична та економічна історія XVIII віку у Франції" (2 год. на тиждень)¹⁵.

Протягом 1924 – 1925 академічного року О.Шульгин ввів новий курс лекцій з методології історії та поглибив виклад історії Франції XVIII ст., зосередивши основну увагу на розгляді явища Французької революції. Зокрема, він читав лекції на теми "Старий порядок, нові ідеї та французька революція 1789 р." (2 год. на тиждень), "Основні проблеми методології історії" (1 год. на тиждень), вів семінар "Студіювання підготовки і розвитку французької революції" (2 год. на тиждень)¹⁶. У літньому семестрі 1926 р. О.Шульгин читав вже новий курс: "Політичні і національні рухи в Європі в XIX віку" (2 год. на тиждень) та "Початок нових часів і розвиток абсолютної монархії в Європі" (2 год. на тиждень)¹⁷.

У 1926 – 1927 академічному році О.Шульгин продовжував викладати на філософському факультеті курс "Розвиток західноєвропейських держав в XIX ст." (2 год.) та розпочав читати новий, розроблений ним спецкурс "Історичні основи модерної нації" (1 год.), а також проводив семінари¹⁸.

Як впливає з програм викладів О.Шульгина в УВУ, більшість з них була присвячена темі історії Франції XVIII ст. і, зокрема, Французькій революції. Це було не випадково, бо О.Шульгин все життя цікавився цією темою. Серйозне захоплення О.Шульгина Ж.Ж.Руссо почалося ще з 1915 р., коли він збирав замітки і матеріали про цю видатну постать. Теоріям національного питання та історії розвитку нації О.Шульгин присвятив чимало часу, читаючи свої загальні курси, він раз у раз повертався до цієї теми¹⁹. Уперше О.Шульгин перейшов до наукового обґрунтування і поглиблення вивчення проблеми впливу Ж.Ж.Руссо на Французьку революцію

у січні – лютому 1927 р. під час свого перебування в Парижі. У цей час О.Шульгин перечитав знову всі твори Руссо, розглядаючи їх з нового специфічного погляду та вибираючи вислови Ж.Ж.Руссо про патріотизм і національні права. Крім того, він дослідив важливий для нього матеріал – листування Ж.Ж.Руссо. Після закінчення студіювання творів і листування французького просвітника, О.Шульгин вивчав проблему його впливу на сучасників і взагалі на Французьку революцію²⁰.

Для закінчення роботи над працею "Патріотизм Руссо та Французька революція" та підготовки нового курсу лекцій з історії модерної нації та національного почуття О.Шульгин мусив брати відрядження та їхати працювати у бібліотеки Франції, в яких зберігався великий матеріал з історії Франції цього періоду. З цією метою він неодноразово звертався до декана філософського факультету УВУ з проханням надати йому відпустку. Так, 27 січня 1926 р. в листі до декана філософського факультету О.Шульгин прохав його надати відпустку терміном на один місяць (у перерві між двома семестрами) з метою продовження праці, розпочатої ним на Різдвяні свята²¹.

8 листопада 1926 р. О.Шульгин знову прохав про відрядження до Парижу терміном на 2,5 місяця від 15 січня до 1 квітня. Як зазначав він у своєму зверненні до декана, метою цієї подорожі було, по-перше, закінчення і підготовка для друку праці "Патріотизм Руссо і Французька революція", по-друге, збирання матеріалу для більшої праці теоретичного характеру з історії модерної нації і національного почуття, головним чином на прикладі Франції (на цю тему О.Шульгин виступав з рефератом в історико-філологічному товаристві ще у 1923 та 1925 рр.). В листі О.Шульгин вказував на те, що "подальше продовження цієї праці поза Парижем не можливо"²². По-третє, продовження студій з економічної історії Франції в XVIII ст. (даній темі була присвячена праця О.Шульгина "Уваги до історії раннього капіталізму, головним чином у Франції").

Відповіді деканату на звернення О.Шульгина частіше всього були позитивними. Так, в листі деканату від 11 листопада 1927 р. вказувалось про надання йому відпустки на зимовий семестр 1927 – 1928 рр. і підкреслювалась особлива важливість перебування О.Шульгина в Парижі²³.

Виконуючи основне завдання УВУ, О.Шульгин неодноразово представляв цей поважний еміграційний заклад на міжнародній арені. Він брав участь у різних наукових конгресах – слов'янських, європейських і світових, а також в різних ювілейних та святочних засіданнях. Зокрема у Конгресі слов'янських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Білгороді й Софії, Міжнародному археологічному з'їзді у Берліні та інших. Працюючи в бібліотеках в Парижі, О.Шульгин не залишався осторонь діяльності української еміграції у Франції і брав активну участь у багатьох заходах, організованих українцями у цій країні, присвячених певним історичним подіям. Зокрема, велике враження на О.Шульгина справило відзначення у Парижі ювілею Т.Шевченка²⁴.

Після закінчення своєї роботи у бібліотеках Франції і повернення в Український Вільний Університет, О.Шульгин 27 листопада 1928 р. склав і передав до деканату філософського факультету "Науковий звіт про працю в Парижі з листопада 1927 р. до березня 1928 р."²⁵. У передмові до звіту О.Шульгин пояснював, чому він обрав темою свого дослідження саме "патріотичні ідеї Ж.Ж.Руссо". О.Шульгин зазначав, що маючи дуже широкі теми при укладенні своїх курсів в університеті і будучи зацікавленим в основному питаннями філософсько-історичного характеру, він обрав собі таку досить конкретну і "вузьку" тему, тому що, на його думку, це "вузьке" питання тісно пов'язано з однією дуже загальною темою: розвиток національної думки і національних почуттів у модерній Європі²⁶.

Починаючи з 1927 р., у зв'язку з великим навантаженням на О.Шульгина, як міністра закордонних справ Української Народної Республіки в екзилі (з 1926) та переїзду на постійне місце проживання до Парижу, він скоротив кількість лекцій в УВУ в Празі, але не призупинив своєї педагогічної діяльності, яку продовжував систематично до 1933 р.²⁷.

Так, у зимній семестр 1927 – 1928 рр. він продовжував викладати курси лекцій на теми: "Історія Західної Європи в XIX ст." (2 год.), "Основні проблеми методології і філософії історії" (1 год.) та проводив семінари²⁸.

У літньому семестрі 1928 р. О.Шульгин почав читати курс, який він наполегливо готував у бібліотеках Франції на тему: "Ж.Ж. Руссо і його вплив на Французьку революцію" (2 год. на тиждень)²⁹.

У зимньому семестрі 1928 – 1929 рр. в УВУ О.Шульгин уперше читав лекції на філософські теми: "Основні проблеми філософії історії" (2 год. на тиждень) та продовжував курс "Історія Європи в XIX в." (2 год. на тиждень)³⁰. У 1929 – 1930 рр. О.Шульгин взяв безплатну відпустку на зимовий семестр для лікування³¹. У літньому семестрі 1930 р. О.Шульгин продовжував викладати курс "Історія великої Французької революції" (4 год. на тиждень) на історико-філологічному відділі філософського факультету УВУ у приміщенні малої аудиторії на вул. Бржеговій, 5 у Празі³². О.Шульгин пішов у відпустку терміном на один зимній семестр³³, а в літньому півріччі читав курс "Проблема розвитку модерної нації" (2 год. на тиждень), "Методологія історії" (2 год. на тиждень) та проводив семінари³⁴.

У літньому семестрі 1932 р. О.Шульгин читав лекції на свою улюблену тему "Історія Великої Французької Революції" (4 год. на тиждень) та проводив семінари (1 год. на тиждень)³⁵.

У своїй викладацькій діяльності О.Шульгин, поряд з іншими професорами, був поставлений перед важливим і нелегким завданням – створити українські університетські курси з багатьох дисциплін для обох факультетів УВУ, програми яких в Празі були значно розширені. Підготовка цих курсів та їх публікація були основним завданням професорів УВУ. В складних для науково-методичної роботи умовах університетські професори в цілому виконали це завдання: ними були складені і частково опубліковані десятки університетських курсів, як загальних так і спеціальних, більшість з яких відзначалася унікальністю і становила значний внесок у розвиток науки³⁶. Саме в Празі побачила світ книга О.Шульгина "Нариси з нової історії Європи", що була узагальненням його лекційного курсу і стала незамінним підручником для багатьох поколінь українських слухачів і студентів. Книга була видана в 1925 р. в Українському видавничому фонді в Празі. За свідченням О.Шульгина, "Нариси" були "однією з перших спроб, з одного боку, вставити українську історію в рамки всесвітньої, – так, щоб Україна займала там відповідне їй місце, – з другого ж боку, дати коротке, але по можливості наукове освітлення тих подій і явищ Європейської історії, які з погляду загальнолюдського і нашого національного повинні цікавити українського читача"³⁷.

Паралельно з роботою в УВУ в 1924 – 1929 рр. О.Шульгин працював на посаді професора всесвітньої історії середніх і нових віків в Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова. Тут він викладав загальну історію Західної Європи й філософію історії та мав лекції з національного питання³⁸.

Підводячи підсумки зазначимо, що плідна педагогічна діяльність О.Шульгина в Українському вільному університеті мала великий вплив для становлення його як науковця та викладача. Саме під час роботи в УВУ О.Шульгин заклав основи для своїх майбутніх наукових робіт, працюючи у бібліотеках Парижу та Праги, він зібрав багатющий матеріал, який пізніше використав у своїх книгах та багаточисельних статтях. Крім того, саме в УВУ Олександр Якович отримав величезний досвід викладацької діяльності, що надало йому ще більшої впевненості в собі у подальшій складній діяльності на міжнародній арені. Про те, яке важливе місце в житті О.Шульгина відігравав Український Вільний Університет свідчить також і той факт, що О.Шульгин назавжди залишився почесним професором цього поважного закладу.

¹ Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921 – 1945). – К., 1994. – С. 6.

² Гончар Б. Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України // Україна дипломатична. – Вип. 3. – К., 2002; Грабовський С. Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації // Розбудова держави. – 1997. – № 12, грудень. – С. 8; Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. В 2 т. – Т. 1. – Ужгород – Нью-Йорк, 1930; Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923. В 2 т. – Т.2. – Ужгород – Нью-Йорк, 1932; Збірник на пошану О.Шульгина (1889 – 1960 рр.) // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 186. – Париж, Мюнхен, 1969 та ін.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3859. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁴ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Част.1. – С. 120.

⁵ Неврлий М. УВУ – база української науки у вільному світі (1921 – 1945) // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету. Міжнародна наукова конференція. Пряшів – Свидник, 12 – 15

червня 1991. Матеріали. Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1992. – С. 207.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 85.

⁷ Там само. – Спр. 355. – Арк. 164.

⁸ Там само. – Спр. 155. – Арк. 323.

⁹ Там само. – Арк. 324.

¹⁰ Там само. – Арк. 340.

¹¹ Там само. – Спр. 352. – Арк. 18.

¹² Там само. – Арк. 30 зв.

¹³ Там само. – Спр. 155. – Арк. 60.

¹⁴ Програма викладів УВУ в зимовім півроці 1923 – 1924 // УВУ в Празі в 1921 – 1927 рр. – Прага, 1927. – С. 137.

¹⁵ Програма викладів УВУ в літнім півроці 1924 // УВУ в Празі в 1921 – 1927 рр. – Прага, 1927. – С. 141.

¹⁶ Програма викладів УВУ в Празі в зимовій півроці 1924 – 1925р.// УВУ в Празі в 1921 – 1927 рр. – Прага, 1927. – С. 162 – 167.

¹⁷ Програма викладів УВУ в Празі в літнім півроці 1926 р. // УВУ в Празі, в роках 1921 – 1926. – Прага, 1927. – С. 215.

¹⁸ Український Вільний Університет в Празі в роках 1926 – 1931. – Прага, 1931. – С. 17.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.3859. – Оп.1. – Спр.364. – Арк.492

²⁰ Там само. – Спр.155. – Арк. 364 зв.

²¹ Там само. – Спр. 355. – Арк. 179.

²² Там само. – Спр. 359. – Арк. 90.

²³ Там само. – Спр. 364. – Арк. 164.

²⁴ Там само. – Арк. 332.

²⁵ Там само. – Арк. 491 – 508 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 491.

²⁷ Curriculum Vitae de M.Alexandre Choulguine // Приватний архів Аркадія Жуковського. НТШ у Сарселі. Франція. – Арк. 5.

²⁸ Програма викладів УВУ в зимовім півроці 1927 – 28 рр. // Український Вільний Університет в Празі в роках 1926 – 1931. – С. 31.

²⁹ Український Вільний Університет у Празі в роках 1926 – 1931. – Прага, 1931. – С. 36.

³⁰ Там само. – С. 59.

³¹ Там само. – С. 70.

³² Там само. – С. 79.

³³ Там само. – С. 111.

³⁴ Там само. – С. 124

³⁵ Український Вільний Університет в Празі в роках 1931 – 1941. – Прага, 1942. – С.16.

³⁶ Віднянський С.В. Вказ. праця. – С. 46.

³⁷ Цит. за: Гошуляк І. Незламний борець за суверенну Україну // Пам'ять століть. – № 1. – 1998. – С. 113.

³⁸ Наріжний С. Вказ. праця. – С. 172.

В статье исследуется научно-педагогическая деятельность Александра Шульгина в Украинском свободном университете в Праге. Проанализированы его научные труды, лекционные курсы, прочитанные в университете.

Ключевые слова: эмиграция, Украинский свободный университет, семестр, лекция, всемирная история.

Article deals with Alexander Shulgin's scientific and educational work in the Ukrainian Free University in Prague. His research papers and lectures are analyzed.

Keywords: emigration, Ukrainian Free University, semester, lecture, World History.

"РЕГІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ, БІЛОРУСІЇ ТА МОЛДАВІЇ": ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

В статті розглядається історія створення "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії", а також діяльність К.Г.Гуслистою як голови редколегії цього видання. Атлас мав в доступному вигляді відобразити найбільш типові елементи матеріальної та духовної культури українців, білорусів та молдаван.

Ключові слова: "Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії", "Український історико-етнографічний атлас", К.Г. Гуслистый, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології.

У 60 – 70 рр. ХХ ст. розвиток етнології в СРСР був нерозривно пов'язаний зі створенням історико-етнографічних атласів. Тоді запланували створити регіональні атласи Прибалтики (Литва, Латвія, Естонія); Кавказу (Північний Кавказ і Закавказзя – Грузія, Вірменія, Азербайджан); Середньої Азії (Узбекистан, Таджикистан, Киргизія, Туркменія) і Казахстану. В межах цього проекту велася робота з підготовки "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії". Принципи і методи складання регіональних атласів були подібні, але координація дій при їх створенні була необхідна, оскільки в подальшому передбачалось створення зведеного "Атласу СРСР". Однак кожен з атласів повинен був відображати особливості, обумовлені не тільки регіональною специфікою, а й станом вивчення джерел, ступенем координації між суміжними з етнологією науками¹.

За задумом атлас мав в доступному вигляді за допомогою методу картографування ілюструвати найтипівші елементи матеріальної та духовної культури українців, білорусів та молдаван². Спочатку мали бути підготовлені томи атласу про народну землеробську техніку, народне житло та одяг, а в подальшому – про засоби пересування, їжу, промисли, ремесла, звичаї та обряди, словесний і музичний фольклор. Ця комплексна праця мала стати корисною не тільки для науки (істориків, археологів, мовознавців), а й для промисловості (наприклад, створення сучасного одягу, взуття, будівництва житла за національними традиціями).

Це завдання покладалося переважно на Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського АН УРСР (далі – ІМФЕ АН УРСР) у співробітництві з іншими науковими установами – Інститутом етнології АН СРСР, сектором етнології і мистецтвознавства Інституту історії АН Молдавської РСР та Інститутом мистецтвознавства, етнології та фольклору АН Білоруської РСР. Редакційну колегію атласу очолив д.і.н, проф. К.Г.Гуслистый (Київ)³. До її складу також ввійшли д.і.н М.Г.Рабинович (Москва), д.г.н. С.І.Брук (Москва), д.і.н. В.К.Бондарчик (Мінськ), к.і.н. В.Ф.Горленко (Київ), к.і.н. В.С.Зеленчук (Кишинів), к.і.н. В.І.Наулко (Київ)⁴.

Створення регіонального атласу розпочалося у 1964 р. Щоправда, спочатку він передбачався як "Український історико-етнографічний атлас", робота над яким тривала ще з 1957 р. Матеріали атласу планували видати у 10 томах⁵. Він мав відображати культуру українців та інших народів, які компактними групами проживали на території України. У 1964 р. проходили етнологічні експедиції в деяких районах Житомирської, Закарпатської, Київської, Одеської, Черкаської областей по збору польового матеріалу для створення атласу. Але у першому кварталі 1965 р. Відділення історії АН СРСР вирішило об'єднати український, білоруський та молдавський атласи в один регіональний. Вже 30 березня 1965 р. у Києві для координації дій було скликано зібрання етнологів трьох республік⁶. Після виступів співробітників Інституту етнології ім. М.Миклухо-Маклая АН СРСР С.І.Брука, Г.С.Маслова та М.Г.Рабиновича за зразок вирішено було взяти "Историко-этнографический атлас Сибири", підготовлений співробітниками Сектору Сибіру цього інституту у 1961 р.⁷, і "Русские. Историко-этнографический атлас"⁸,

робота над серіями якого ще тривала у стінах цієї наукової установи. На засіданні було обговорено ще ряд питань, серед яких принципи картографування (яке вирішили проводити на основі вже існуючого конкретно-історичного адміністративного поділу), створення єдиного питальника на базі вже існуючого до "Українського історико-етнографічного атласу", підготовку спільного проспекту атласу, залучення музейних працівників⁹.

Одним із основних джерел створення карт стали етнографічні експедиції, в яких основну увагу було приділено першочерговим темам – землеробській техніці, житлу і одягу¹⁰. У 1965 р. було здійснено поділ на три експедиційні групи. Група, що займалася дослідженням житла відвідала Кагарлицький та Переяслав-Хмельницький райони Київської області¹¹; група дослідників одягу вивчала специфіку народного одягу жителів Одещини (на території якої було досліджено вбрання українців, молдаван, болгар), Запоріжжя, Коростеня, Львова; група дослідників сільськогосподарської техніки за участю студентів Київського університету здійснила масштабну експедицію у Вінницьку, Хмельницьку та Житомирську області. Великим здобутком цієї групи К.Г.Гуслистый, Я.П.Прилипка та В.Ф.Горленко вважали визначення більш чіткої етнографічної межі між Поділлям та Волинню, особливо в частині застосування сільськогосподарської техніки.

До роботи над створенням атласу долучалися, як зазначалося вище, музейні працівники. Так, львівські етнографи з Українського музею етнографії та художнього промислу здійснили експедиції в Рівненську область та Волинське Полісся, де виявили цікаві матеріали не тільки щодо землеробської техніки, а й стосовно народного одягу та архітектури¹². Однак участь львівських колег була ускладнена адміністративними проблемами, а саме тим, що музей з 1963 р. працював в системі Міністерства культури УРСР¹³. Незважаючи на це, К.Г.Гуслистый (як голова редколегії), схвалюючи робочий план музею на 1969 р., просив його співробітників, які досліджували Західну Україну, залишити роботу над атласом у центрі уваги і подати матеріали до нього вчасно¹⁴. Як видно з епістолярної спадщини К.Г.Гуслистого, до масштабного проекту долучалися й музейники з Івано-Франківщини, які отримали питальники. Проте вони скаржилися на відсутність спеціалістів, брак часу для збору матеріалів через основну музейну роботу та пропонували прискорити цю роботу завдяки спеціальному дорученню Міністерства культури УРСР¹⁵. Окрім музейних працівників до збору матеріалу та експедицій залучалися викладачі та студенти з Києва, Львова, Ужгорода, Донецька¹⁶.

Гуслистый К.Г. листувався й з місцевими кореспондентами, яким надіслав програму-запитальник та проспект атласу для збору матеріалів в невеликих селах і районах¹⁷.

У квітні 1965 р. відбулися загальні збори відділу літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР, де було відзначено важливість створення подібного атласу, а також вказано на проведення картографування у трьох країнах не за єдиною схемою. Темпи роботи рекомендували прискорити, щоб встигнути картографування за темами "Житло, одяг, с/г знаряддя" до 1970 р.¹⁸. Ці ж строки вказували і М.Рабинович з К.Гуслиstim з єдиною поправкою для західних областей України – до 1971 р., оскільки до певного часу там не було наукової установи, яка б могла здійснювати керівництво. Проблему вирішили шляхом повернення Львівського музею етнографії та художнього промислу до системи АН УРСР. За наступні один – два роки планувалося закінчити зведення карт регіону, відредагувати таблиці та текст і опублікувати атлас¹⁹.

У 1966 р. в Києві відбулося засідання членів редколегії, які заслухали доповіді про досвід створення подібних атласів та існуючі напрацювання щодо "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії". У тому ж році на секції слов'янської етнографії Всесоюзної сесії археологів і етнографів було затверджено план-проспект атласу²⁰. З метою удосконалення методики складання подібних атласів відділом етнографії ІМФЕ АН УРСР було видано брошуру "Принципы та методика составления историко-этнографического атласа Украины, Белоруссии и Молдавии" (завідділом етнографії в період з 1954 по 1971 рр. був К.Г.Гуслистый). Не дивно, що цей посібник був складений співробітниками саме цього відділу (Стельмах Г.Ю., Гуслистый К.Г., Горленко В.Ф., Прилипка Я.П.), адже вони мали певний досвід, коли почали готувати "Український історико-етнографічний атлас"²¹.

Це видання стало корисним для учасників восьми етнографічних експедицій, здійснених у тому ж році в Одеську, Київську, Черкаську, Вінницьку, Миколаївську, Херсонську, Луганську, Донецьку та інші області²².

Редколегія не лише вивчала досвід створення подібних атласів в СРСР та поза його межами²³, а й ділилася набутими знаннями зі світовою громадськістю. Так, з 3 по 10 серпня 1964 р. у Москві проходив VII Міжнародний конгрес антропологічних і етнографічних наук, на якому працював спеціальний симпозиум "Методика складання етнографічних атласів". На ньому спеціалісти різних областей науки обмінювалися досвідом складання атласів, однак тоді ще планувалося видати "Український історико-етнографічний атлас" з картами не тільки елементів матеріальної, а й духовної культури, а саме – громадського та сімейного побуту. Окрім карт в атласі передбачалося вмістити ілюстрації, фото, статті, які досліджують різні питання української культури та етногенезу. Перші томи українського атласу передбачалося створити за тими ж темами, що й регіональний атлас, тому, очевидно, що саме напрацювання відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР стали основою для підготовки останнього²⁴.

У вересні 1968 р. відбувся VIII Міжнародний конгрес антропологічних і етнографічних наук у Токіо, для якого Гуслистый К.Г., Брук І.С., Гарданов В.К., Рабинович М.Г., Жданко Т.А., Терентьєва Л.Н. підготували брошуру німецькою мовою про принципи та методологію створення історико-регіональних атласів в СРСР під назвою "Grundsätze und Methoden beim Zusammenstellen Regionaler Geschichtlich-Ethnographischer Atlanten in der UdSSR"²⁵.

Про авторитет укладачів атласу свідчить і той факт, що його примірники та анкети кожного виду у К.Г.Гуслистого просили для використання у підготовці болгарського атласу²⁶. Його ж запрошували на обговорення грузинського етнографічного атласу²⁷.

У 1969 р. було видано проспект "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії"²⁸. Він був складений під керівництвом Гуслистого К. за участю Горленка В. (розділ про землеробську техніку), Стельмаха Г. (житло), Прилипко Я. (одяг)²⁹. Проспект було доповнено виданням окремих програм-запитальників до розділів³⁰.

У першому розділі проспекту ("Землеробська техніка") планувалося вмістити 34 карти³¹, у другому ("Житло") – 54³², у третьому ("Народний одяг") 51 карту³³. Окрім цих карт автори планували створити допоміжні карти, які б показували адміністративний поділ регіону, його ландшафтні та господарські зони, а також таблиці ілюстрацій для наочності картографованих явищ. Текстова частина цього атласу передбачалася дещо більшою, ніж в атласі "Русские", адже вона складалася з обґрунтування поділу на історико-етнографічні області та опису кожної з них, пояснювальних статей до картографованих об'єктів, бібліографії використаної літератури, покажчика музейних колекцій та архівних матеріалів³⁴.

Явища в атласі планувалося відображати не статично, а в їх історичному розвитку. Авторами було виділено три періоди: середина XIX ст., кінець XIX – початок XX ст., 50 – 60 рр. XX ст. В разі, якщо за ці періоди динаміки явища не буде помічена, то його можна було відобразити однією картою. Якщо ж, навпаки, то передбачалося, що автори використовуватимуть метод кількісної характеристики, як в атласі "Русские", із застосуванням трьохступеневої градації явищ: "переважає", "побутує поряд з іншими", "трапляється рідко або в поодиноких випадках". Як згадувалося вище, картографування відбувалося за єдиним принципом, тобто територіальним (одиницею був повіт або район).

Певну складність для авторів становили території, на яких проживали кілька етносів. Велика увага приділялась росіянам на території України, Білорусії, Молдавії; українцям – у Білорусії, Молдавії; білорусам та молдаванам в Україні; а також полякам, угорцям, гагаузам, грекам, болгарам та ін.³⁵.

Співавтори "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії" мали постійно координувати свої дії. З цією метою вони часто збиралися на наради, вели активне листування. Так, керівник молдавської групи етнографів – завідуючий відділом етнографії Інститут історії АН МРСР, к.і.н. В.С.Зеленчук в одному з листів до К.Г.Гуслистого розповідав про проведені експедиції (в яких зібрано матеріал не тільки про молдаван, а й про українців, гагаузів і росіян у Молдавії), створені карти, які вже демонструвалися на Міжнародній сесії у ФРН з підготовки атласів³⁶. Особливу увагу молдавські колеги приділили створенню карти етнічного складу МРСР на основі перепису 1959 р. Однак виникали і проблеми. Так, на території Молдавії жила значна кількість болгар та гагаузів, а етнографів-спеціалістів з цієї теми у них не було, тому колектив залучив співробітників Інституту етнографії ім. М.Миклухо-Маклая АН СРСР³⁷. Бондарчик В.К. з Білоруської РСР розповідав про можливість експедиційного дослідження своєї республіки за три роки та залучення до нього студентів³⁸.

Певні проблеми мала й група українських етнографів. Так, робота в українській частині атласу в основному лягла на відділ етнографії ІМФЕ АН УРСР під керівництвом К.Гуслистого. Однак співробітники відділу були задіяні в іншому масштабному проєкті, започаткованому в 1954 р. – написанні історико-етнографічної монографії "Українці"³⁹, і не мали можливості повністю присвятити свій час атласу⁴⁰.

У копіткій роботі минули 1960-і рр. А 1970-і рр. стали для академічної науки багатостраждальними – прокотилася хвиля репресій, і "розвиток етнографії в Україні фактично припинився"⁴¹. Досліджуючи матеріали із історії створення "Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії", не залишається сумнівів у ґрунтовній роботі його авторів, однак цей масштабний проєкт спіткала нещаслива доля – атлас так і не вийшов у світ. Подібна історія чекала й інші дітища ІМФЕ АН УРСР – історико-етнографічну монографію "Українці", а також монографію К.Гуслистого "Історичний розвиток української нації"⁴². Жорсткий наступ на все українське здійснив новопризначений (з жовтня 1972 р.) секретар ЦК КПУ з ідеології В.Маланчук, який, за вдалим визначенням О.Бажана та Ю.Данилюка, "всіляко прагнув підтвердити свою репутацію "патріота-інтернаціоналіста"... і провів спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих Спілок, громадських організацій"⁴³.

¹ Жданко Т.А. Историко-этнографический атлас Средней Азии и Казахстана (принципы и методы составления) // Советская этнография. – 1971. – № 4. – С.32.

² Наулко В.І. Про методикку картографування регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 3. – С.40.

³ Інститут архівознавства Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф. 32. К.Г.Гуслистый. – Оп.2. – Спр. 48. Отчеты К.Г.Гуслистого, представленные в Президиум АН УССР. Автографы К.Г.Гуслистого, машинопись. На рус. и укр. языках. Не ранее 1943 г. – 11 декабря 1972 г. – Арк. 10 – 11.

⁴ Гуслистый К.Г. Предисловие // Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии: Проспект / Гуслистый К.Г., Наулко В.И. и др. – К., 1969. – С. 3 – 5; Гуслистый К., Рабинович М. Робота над регіональним історико-етнографічним атласом України, Білорусії та Молдавії // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 4. – С. 10.

⁵ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 59. "Всесоюзна етнографічна нарада 1956 р. і питання української етнографії". Стаття, опубл. в журналі "Народна творчість та етнографія" 1957 р. №1. Черновий автограф К.Г.Гуслистого. На укр. яз. – 1957 г. – Арк. 27 – 28.

⁶ Гуслистый К.Г., Горленко В.Ф., Прилипко Я.П.. Робота над історико-етнографічним атласом на Україні // Советская этнография. – 1967. – № 1. – С. 94 – 95.

⁷ Историко-этнографический атлас Сибири. Под. ред. Левина М.Г., Потапова Л.П. – М.- Л., 1961. – 501 с.

⁸ Русские: Историко-этнографический атлас: земледелие, крестьянское жилище, крестьянская одежда. (середина XIX – начало XX века). Под ред. Александрова В.А., Кушнера П.И., Рабиновича М.Г. – М., 1967. – 360 с.; Брук И.Н., Токарев С.А. Проблемы составления Европейского историко-этнографического атласа // Советская этнография. – 1966. – № 5. – С. 95.

⁹ Гуслистый К.Г., В.Ф. Горленко, Прилипко Я.П. Работа над историко-этнографическим атласом на Украине // Советская этнография. – 1967. – № 1. – С. 95, 98; ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп. 2. – Спр. 54. Документи об участии в работе комиссии по проверке состояния научно-организационной работы Украинского государственного музея этнографии и художественного промысла АН УССР (докладная записка комиссии в Отделение общественных наук и рабочие записки к ней). Черновые автографы. Машинопись. На укр. языке. Не ранее 1961 г. – Арк. 30.

¹⁰ Гуслистый К., Рабинович М. Робота над регіональним історико-етнографічним атласом України, Білорусії та Молдавії // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 4. – С. 10.

¹¹ Стельмах Г.Ю. Етнографічна експедиція у Переяслав-Хмельницькому та Яготинському районах // Там само. – 1966. – № 4. – С. 57 – 59.

¹² Гуслистый К.Г., Горленко В.Ф., Прилипко Я.П. Робота над історико-етнографічним атласом на Україні // Советская этнография. – 1967. – № 1. – С. 96.

¹³ Там само. – С. 98; Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.) // Вісник Львівського університету.

Серія історія. – 2009. – Вип. 44. – С. 186; Гошко Ю.В. Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР – 100 років // Доповіді наукової ювілейної конференції до 100-річчя Музею етнографії та художнього промислу. – Львів. – 1976. – С. 6.

¹⁴ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп.1. – Спр.43. Про робочі плани Львівського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР на 1969 р. – Арк. 153.

¹⁵ Там само. – Оп.3. – Спр. 8. [От] Арсенича П. Из Ивано-Франковска в Киев. Рукопись, машинопись. На укр. языке. 1966 г. – 20 апреля 1969 г. – Арк. 2.

¹⁶ Там само. – Спр.15. Бондаря И.Я. Из Львова в Киев. Рукопись. На укр. языке. 8 сентября 1969 г. – Арк.1; Спр. 18. [От] Божук А.В. Из Ужгорода, Москвы в Киев. Рукопись. На русс. и укр. языках. 28 июля 1968 г. – 1 марта 1969 г. – Арк. 1, 3; Спр. 32. Драгуна В.И. Из Ужгорода в Киев. Рукопись. На укр. языке. 26 – 30 марта 1969 г. – Арк. 1; Спр. 60. Лащук Ю. Из Львова в Киев. Рукопись. На укр. языке. 9 мая 1959 г. – 17 авг. 1969 г. – Арк.1; Спр.97. Тиводара М.П. Из Ужгорода в Киев. Рукопись. На укр. языке. 27 июля 1968 г. – б/д. Арк.1, 4; Спр. 101. <От> Федоровой Л. Из [Донецка] в Киев. Рукопись, типографический текст. На русс. и укр. языках. 30 окт. 1968 г. – 10 апр. 1969 г. – Арк. 1-3; Гуслистый К.Г., Горленко В.Ф., Прилипко Я.П. Работа над историко-этнографическим атласом на Украине // Советская этнография. – 1967. – № 1. – С. 96.

¹⁷ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 3. – Спр. 29. Данилюка Г.В. Из с. Конюхи Козовского р-на Тернопольской обл. в Киев. Рукопись. На укр. языке. 20 июля 1970 г. – 24 ноября 1971 г. – Арк. 1.

¹⁸ Відділ літератури, мови та мистецтвознавства Академії наук УРСР у 1965 р. і завдання у новій п'ятирічці // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 101.

¹⁹ Гуслистый К., Рабинович М. Работа над региональным историко-этнографическим атласом Украины, Белоруссии та Молдавии // Там само. – 1969. – № 4. – С. 14.

²⁰ Гуслистый К.Г., Горленко В.Ф., Прилипко Я.П. Работа над историко-этнографическим атласом на Украине // Советская этнография. – 1967. – №1. – С. 96 – 97.

²¹ Там же. – С. 97; Гончар Г.В. Роль К.Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії "Українці" // Український історичний збірник. – 2010. – Вип.13. – С. 118.

²² Гуслистый К.Г., Горленко В.Ф., Прилипко Я.П. Работа над историко-этнографическим атласом на Украине // Советская этнография. – 1967. – № 1. – С. 97 – 98.

²³ ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп. 1. – Спр. 121. Библиографические карточки на журнальные статьи разных авторов по вопросам истории и этнографии, составленные К.Г.Гуслистым. Автографы К.Г.Гуслистого. Типографический текст. На рус. и укр. языках. 1964 – 1965 г. – Арк. 189 – 208; Брук С.И. Проблемы складання історико-етнографічних атласів // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 3 – 12; Брук С.И., Токарев С.А. Проблемы составления Европейского историко-этнографического атласа / / Советская этнография. – 1966. – № 5. – С. 91 – 101; Наулко В.И. Польський етнографічний атлас // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 93 – 95.

²⁴ Гуслистый К.Г., Зінич В.Т. Підсумки і завдання в галузі етнографічної науки // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 6. – С. 20 – 21.

²⁵ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 80. Grundsätze und Methoden beim Zusammenstellen Regionaler Geschichtlich-Ethnographischer Atlanten in der UdSSR. Доклад на VIII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. На нем. языке. – 1968. – 8 арк.

²⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 3. – Спр.69. [От] [Мартова Л.?] Из Москвы в Киев. Рукопис. 1 авг. 1969 г. – Арк. 1.

²⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 47. Приглашение на Общее собрание Академии наук УССР, научные сессии, конференции, посвященные проблемам развития исторических и этнографических наук, выдающимся событиям в политической жизни страны, юбилеи ученых, деятелей литературы, для участия в работе ученых и научных советов разных учреждений. Рукопись, машинопись, типографический текст. На рус., укр., груз, франц., нем., болг., румын., сербо-хорват. языках. 26 апр. 1941 – 15 февр. 1972 г. – Арк. 11 – 12.

²⁸ Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии: Проспект / Гуслистый К.Г., Наулко В.И. и др. – К., 1969. – 40 с.

²⁹ Там само. – С.4.

³⁰ Українське народне житло. Програма-запитальник для збирання до "Регіонального історико-етнографічного атласа України, Білорусії та Молдавії" / передмова К.Г.Гуслистий. – К., 1969. – 28 с.

³¹ Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии: Проспект / Гуслистый К.Г., Наулко В.И. и др. Вказ. праця. – С. 6 – 12.

³² Там само. – С. 12 – 28.

³³ Там само. – С. 28 – 40.

- ³⁴ Гуслистий К., Рабинович М. Робота над регіональним історико-етнографічним атласом України, Білорусії та Молдавії // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 4. – С.11 – 12.
- ³⁵ Там само. – С. 12 – 14.
- ³⁶ ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп.3. – Спр.39. Зеленчука В.С. Авториз. машинопись. 6 апр. 1969 г. – 6 янв. 1970 г. – Арк. 1 – 3.
- ³⁷ Прилипка Я.П., Миронов В.В. Пленум Наукової ради з проблеми "Закономірності розвитку народної творчості і побуту на сучасному етапі" // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 104.
- ³⁸ Там само. – С. 103.
- ³⁹ Гончар Г.В. Роль К.Г.Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії "Українці" // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 117 – 128; Гілевич І. "Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії" і польові дослідження в Україні (середина 1960-х – початок 1970-х рр.) // Народознавчі зошити. – 2011. – № 3. – С. 402.
- ⁴⁰ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 2. – Спр.54. Документи об участии в работе комиссии по проверке состояния научно-организационной работы Украинского государственного музея этнографии и художественного промысла АН УССР (докладная записка комиссии в отделение общественных наук и рабочие записки к ней). Черновые автографы. Машинопись. На укр. языке. Не ранее 1961 г. – Арк. 4 – 6.
- ⁴¹ Наулко В.І. Пошуки. Роздуми. Студії: Збірник вибраних праць до 80-річчя від дня народження. – С. 6 – 7.
- ⁴² Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К, 2012. – С. 368.
- ⁴³ Бажан О, Данилюк Ю. Політичні репресії як засіб придушення інакодумства // Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст: монографія. – К, 2000. – С. 166.

В статье рассматривается история создания "Регионального историко-этнографического атласа Украины, Белоруссии и Молдавии", а также деятельность К.Г.Гуслистого как председателя редколлегии этого издания. Атлас должен был в доступном виде отобразить наиболее типичные элементы материальной и духовной культуры украинцев, белоруссов и молдаван.

Ключевые слова: "Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии", "Украинский историко-этнографический атлас", К.Г.Гуслистый, Институт искусствоведения, фольклористики и этнографии.

Article provides a history of the creation of "Regional historical and ethnographic atlas of Ukraine, Belarus and Moldavia" and K.H.Huslysty's works as chairman of the editorial board of this volume. Atlas should show the most typical elements of material and spiritual culture of the Ukrainians, Belorussians and Moldovans.

Keywords: "Regional historical and ethnographic atlas of Ukraine, Belarus and Moldavia", "Ukrainian historical and ethnographic atlas", K.H.Huslysty, Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography.

КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ КУСТАРІВ-ШКІРНЯКІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор описує життя і побут кустарів-шкіряників, зокрема соціально-економічні передумови, що спонукали селян займатися кустарництвом, розмір річного прибутку від шкіряного промислу та купівельну спроможність кустарів у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто економічне становище кустарів та ремісників у нових для них формах організації праці – артілях, кооперативах. Проаналізовано санітарно-гігієнічні умови побуту кустарів-шкіряників, способи їх виживання у складний повоєнний період.

Ключові слова: шкіряний кустарний промисел, шкіряник, швець, обробка шкіри, прибуток від промислу, підсобний промисел, купівельна спроможність.

Внаслідок реформи 1861 р. більшість селян України стали малоземельними або безземельними. Не маючи підтримки з боку влади, вони змушені були самостійно шукати собі додаткові засоби для існування. Тому хатня міжсезонна ремісничка робота, яка властива селянам як допоміжна до основної сільськогосподарської праці, переросла у масове кустарне виробництво¹. Так, у м. Коропі Чернігівської губернії, де переважна більшість селян були малоземельними або безземельними, кустарі відійшли від землеробства і жили виключно за рахунок ремесел. Шевці містечка Березни цієї ж губернії половину або третину землі здавали в оренду, оскільки їм було вигідніше займатися ремеслом². У Полтавській губернії основним заняттям селян було землеробство, обробка шкір та шевство для них мали підсобний характер³. Разом з тим малоземельні шевці в м. Сміла здавали половину своєї землі в оренду, оскільки не мали часу та відповідного реманенту для заняття землеробством⁴. Якщо кустарно-ремісничка та хліборобська праця співпадали, то селяни не кидали кустарництво й працювали по 14 – 16 годин на добу, без вихідних⁵; подекуди робочий день тривав по 18 – 20 годин на добу⁶ з невеликими перервами для їжі⁷. Життя кустарів та їхніх сімей складалося із щоденної важкої праці та поодиноких святкових днів, коли вони могли вдосталь поїсти⁸.

Отже, традиційна зайнятість у сільському господарстві для великої кількості селян замінювалася кустарництвом⁹.

Українцям здавна були відомі три способи обробки шкір: м'яття, квасіння та дублення. В першому випадку волос знімали зі шкіри за допомогою коси (струга) без застосування будь-яких хімічних засобів. Для цього шкіру вимочували у воді, знімали з неї залишки м'яса, змазували жиром (салом, дьогтем чи рослинною олією) та сильно м'яли руками (звідси походить назва шкіряника – кожум'яка) або за допомогою найпростіших пристроїв – біляка та м'яльниці. Така сиром'ять називалася бритою. Для виготовлення квашеної сиром'яті волос видаляли зі шкіри не механічним способом, а за допомогою квасіння. Для цього шкіру після попередньої обробки (такої ж, як і для бритої шкіри) протягом кількох днів тримали в розчині води та солі, після чого волос легко знімався з поверхні шкіри. Сиром'ятну шкіру використовували переважно для виготовлення кінської збруї, ременів; з неї шили просте взуття – постоли. Процес дублення полягав у насичуванні шкіри дубильною кислотою, для цього використовували деревну кору, здебільшого дубову. Висушену кору розтирали в порошок, робили з нього розчин, у якому вимочували шкіри. Термінологія дублення пов'язана в основному із словом "дуб": дубити, дубло, березовий дуб (у значенні березова кора)¹⁰.

Всі роботи, крім розмочування шкір, виконувалися кустарем-шкіряником у теплу пору року на повітрі, в холодну – у хаті або спеціальних приміщеннях. Менш заможні господарі мали

одну хату для житла і для промислу; чан для зоління в хаті закопували в землю, а чан для дубіння встановлювали на підлогу. Цей чан, накритий дошками, виконував також інші функції, зокрема заміняв ліжко чи стіл. У Чернігівській губернії багато шкіряників, особливо в селищі Олишівці, мали подвійні хати, розділені між собою сінми. Одна половина використовувалася виключно для житла, інша – для ремесла. Важливо зазначити, що хати, в яких стояли чани, швидко прогнівали і слугували не більше 10 років¹¹. Більш заможні господарі мали окремі приміщення, в Чернігівській губернії вони були у шкіряників Седнева, Олишівки, Кобижчів, Семенівки; в Літках та Козельці таких приміщень не було ні в кого з кустарів¹². Розмочування шкір здійснювали в хаті в діжках, на подвір'ї в "копанках" чи "сажалках", у найближчих озерах та річках.

Найбільш поширеними серед кустарів Чернігівської та Полтавської губернії були промисли з обробки шкіри домашніх тварин: шкіряний, шевський та овчинний. Також важливе місце займали виготовлення сиром'ятних шкір, лимарство, шапкарство. В Полтавській губернії у 1893 р. нараховувалося 5437 кустарів, з них 22,5 % займалися обробкою шкіри та виготовленням виробів зі шкіри¹³ переважно в м. Зінкові, м. Опішні Зінківського повіту, містечках Нові Санжари, Царичанка Кобеляцького повіту, Баришівці Переяславського повіту. В Чернігівській губернії значного розвитку цей вид промислу набув у м. Седневі Чернігівського повіту, Олишівці Козелецького повіту¹⁴, с. Семенівці Новозибківського повіту, м. Коропі Кролевецького повіту, м. Літки Остерського повіту¹⁵. В Київській губернії овчинно-кожушний та шевський промисли були особливо розвинені в м. Богуславі Канівського повіту, в менших розмірах дане ремесло було характерним для Чигиринського та Радомишльського повітів¹⁶.

У шкіряному кустарному ремеслі через важкість робіт були зайняті в основному чоловіки, хоча нерідко інші члени сім'ї виконували найпростіші операції, наприклад, у Чернігівському повіті діти 10-літнього віку товкли дубло, а жінки носили воду, пересипали та виволікали шкіри¹⁷; в Полтавській губернії жінки та діти змазували шкіри дьогтем¹⁸.

У Київській губернії безземельні кустарі працювали цілий рік, ті, хто мав землю, займалися промислом у вільний від польових робіт час, тобто 7 – 9 місяців на рік¹⁹. У Чернігівській губернії вичинку шкір здійснювали весь рік у Семенівці та на крупних підприємствах Олишівки; у Седневі в зимовий період об'єм робіт різко скорочувався, в інших містах та в дрібних чинбарнях Олишівки працювали лише від весни до середини жовтня, тобто 7 – 9 місяців²⁰. У Полтавській губернії кустарі-шкіряники працювали приблизно 260 днів на рік²¹.

Для того, щоб заповнити проміжки між роботами, шкіряники мали інше заняття: майже скрізь поруч із шкіряним промислом існував шевський. У Полтавській та Чернігівській губернії пошиттям чобіт займалася значна частина населення Опішні, Зінкова, Нових Санжар, Баришівки, Олишівки²². В Чернігівській губернії шевський та шкіряний промисли поєднувалися в Літках Остерського повіту, Коропі Кролевецького повіту, Ічні Борзенського повіту²³.

Шевським ремеслом займалися виключно чоловіки. Інструмент шевців складався з "колодок", різноманітних шил, ножів, молотків, кліщів. Також у роботі використовувалися "дратва", віск, смола, щетина, гвіздки, кілки, підкови, пістони, дошка для розкроювання шкір тощо. Більшість із цих приладів шевці виготовляли самі. З кінця XIX ст. поширилися колодки фабричного виробництва²⁴. В м. Коропі Чернігівської губернії з 1912 р. передки та халяви чобіт виготовлялися на двох крупних шкіряних заводах, тому коропські шевці перестали купувати шкіру у місцевих кустарів, а перейшли на заводські напівфабрикати²⁵.

Місцем для роботи шевців була хата, обов'язково добро освітлена. Робочий день тривав 13 – 14 годин; протягом року чоботар міг виготовити до 500 пар різного взуття. Кустарі, для яких цей промисел був підсобним, займалися ним у вільний від польових робіт час, тобто приблизно 8 місяців на рік.

Найбільший попит на шевську продукцію був із середини липня до середини листопада; взимку шевці майже не мали заробітку. Пара чобіт на базарах Полтавської губернії коштувала приблизно 2 крб.

У пошуках заробітку шевці вирушали на села: в Полтавську губернію вони приходили з Опішні до Йорданівської волості Зінківського повіту²⁶, з Чернігівської губернії – до Ковалівської та Пирятинської волостей Переяславського повіту, з Ічні Чернігівської губернії – до Мало-Дівичької волості Прилуцького повіту²⁷. Шевці з с. Семенівка Чернігівської губернії вирушали

на заробітки цілими "швальнями". Вони обшивали Чернігівщину і йшли далі аж до Катеринославської губернії²⁸.

Нерідко заняття підсобним промислом давало кустарю більше прибутків, ніж його незначне сільське господарство. У кінці XIX ст. річний прибуток кустаря-шкіряника Чернігівської губернії становив 70 крб., шевця – 150 крб.²⁹. На продукти харчування сім'я з 5 – 6 чоловік витрачала в середньому 80 – 100 крб. на рік: на м'ясо – 15 крб., сало – 10 крб., рибу – 3 крб., борошно – 36 крб., пшоно – 3 крб., цукор – 3 крб. Чай вживали дуже рідко; паливо обходилося в 15 крб. на рік³⁰. На початку XX ст. середній річний прибуток одного робітника в шкіряному промислі у Чернігівській губернії становив приблизно 296 крб.³¹, в Київській губернії швець заробляв від 115 до 500 крб.³², у Полтавській – від 20 до 200 крб.³³. Для визначення купівельної спроможності шкіряників та шевців нижче подано дані про вартість основних продуктів харчування, одягу та деяких господарських товарів.

Таблиця 1. Ціни на головні продукти харчування в Київській губернії на початку XX ст.³⁴

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна у крб.	Назва товару	Одиниця виміру	Ціна у крб.
Хліб білий	кг	0,06 – 0,09	Гуска	шт.	1,2
Яловичина	-	0, 17 – 0,34	Яблука	-	0,01
Олія	-	0,5	Курка	-	0,45 – 0,85
Риба солоня	-	0,45	Оселедці	10 шт.	0,5
Цибуля	-	0,02 – 0,05	Чай	кг	2
Сир	-	0,15 – 0,22	Локшина	-	0,1
Масло вершкове	-	0,87 – 1,27	Сіль	-	0,5 – 0,6
Цукор	-	0,26 – 0,35	Молоко	відро	1,2
Свинина	-	0,3 – 0,32	Оцет	пляшка	0,06
Риба свіжа	-	0,75	Яйця курячі	сотня	2 – 4
Хліб житній	-	0,05 – 0,07	Огірки	-	1,4
Баранина	-	0,2 – 0,37	Картопля	кг	0,17 – 0,4

Вартість одягу та взуття в Київській губернії наприкінці XIX була такою: полотняні сорочки – 1, 5 крб., шарпетки – 65 коп. за півдюжини, фуфайки теплі – 75 коп., зимові пальто – 9 крб., осінні – 5 крб., піджачні костюми – 6 крб. 50 коп., штани – 1 крб. 40 коп.³⁵. У цей час металеве ліжко коштувало 10 – 12 крб., а вартість чорного гарнітуру, оббитого оксамитом, становила 100 крб.; стару хату можна було придбати в Києві за 100 – 150 крб.³⁶.

Праця сільських кустарів та ремісників була менш оплачуваною та більш експлуатованою порівняно з міськими кустарями та ремісниками. Сільський кустар працював як на ринок, так і на замовлення своїх односельчан, наприклад, займався виготовленням кожухів, рукавиць, чобіт, кінської збруї³⁷. Малограмотність населення, високі ціни на сировину, невміння правильно організувати збут продукції давали можливість скупникам нещадно експлуатувати кустарів, наприклад, у період перевантаження ринку товарами вони скуповували продукцію кустарів за заниженими цінами – часто по собівартості або навіть нижче неї³⁸. Містечкові кустарі та ремісники були переважно середняками, лише ті, хто мав механічні двигуни, заробляли достатньо, щоб жити безбідно³⁹. Вони поділялися на майстрових, які мали свою майстерню, і

на тих, хто працював у своєму помешканні (надомники). Як і сільські кустарі, міські прагнули за рахунок подовженого робочого дня виготовити більше продукції.

Загалом, за економічними показниками кустарів-шкіряників можна поділити на дві категорії: заможні, що мають запасний капітал і можливість брати кредит на вигідних умовах (переважно власники шкіряних заводів), та основна маса кустарів – дрібні виробники, котрі "перебиваються" з дня на день і знаходяться у повній економічній залежності від лихварів, скупників, торговців; самостійних дрібних кустарів було дуже мало.

Складними та антигігієнічними були умови побуту шкіряників. У дрібних чинбарнях не дотримувалися жодних санітарних умов. Кожум'яки м. Зінкова відходами зі свого виробництва отруювали воду в невеликій річці, від чого вже в кінці червня або на початку липня вона загнивала і мала неприємний запах. Взимку шкіряники працювали в хаті, що спричиняло неприємний запах, особливо під час вимочування шкір⁴⁰. Кустарі та їхні сім'ї у цій атмосфері жили постійно⁴¹. Шкідливі випари, тіснота, вогкість, несвіже повітря – такі умови праці й життя кустаря⁴². Дослідження в м. Лубнах Полтавської губернії показало, що не лише ремісники, але й інші мешканці, що живуть біля чинбарень, страждали на часті легеневі захворювання; саме звідси розпочиналися епідемічні хвороби в місті. Всі шкіряники в Лубнах скидали відходи свого виробництва прямо в річку Сулу, з якої люди набирали воду та поїли худобу. В м. Києві у 1913 р. епідемія холери розповсюдилася в основному в одному районі – на Подолі, де зосередилася переважна більшість міських шкіряників. Найгірші побутові умови були в тих кустарів, у котрих чани для зоління та дубіння знаходилися в хаті; тут і майстру, і його родині доводилося постійно (також і під час сну та прийому їжі – в неробочий час) дихати шкідливим повітрям. Особливо небезпечними були чани для зоління, тому їх намагалися винести на подвір'я. Дубильні чани, навіть знаходячись у хаті, не сильно псували повітря. Обробка овчин, на відміну від обробки інших шкір, пов'язана з високою температурою, що необхідна для просушування та вироблення шкір. Тому овчинники, як правило, були бліді та мали більш виснажливий вигляд, ніж шкіряники⁴³.

За радянської влади кустарі-середняки неохоче йшли працювати в державний сектор, оскільки мали вже налагоджене виробництво, інструменти, ринок збуту та не хотіли ділити прибутки порівну з бідними кустарями. Проте більша частина кустарів, що ледве зводила кінці з кінцями, залучилася до створення кооперативів, артілей, комун, адже це забезпечувало їх робочим місцем та інструментом. На початку XX ст. на допомогу кустарям почали виходити періодичні видання (наприклад, журнал "Кустарь", газета "Кооперативне життя"), у яких друкувалися фахові статті⁴⁴. Повсякденне життя кустарів та ремісників на початку XX ст. залежало від умов їхньої праці: у майстерні, кооперативі, самостійно вдома, як найманий працівник, учень чи підмайстер. Найбільш обтяжливою була праця найманого кустаря або ремісника, що відзначалася ненормованим робочим днем та великим фізичним навантаженням (таких налічувалося близько 60 % серед усього кустарно-ремісничого населення). Саме на них влада спрямовувала свою пільгову політику. Решта 24 % становили найбільш заможну частину кустарів та ремісників, що в радянські часи приховували своє становище⁴⁵.

У 20-х роках XX ст. нова економічна політика (неп), з одного боку, сприяла пожвавленню розвитку кустарної промисловості, зокрема, кустарі та ремісники отримали в користування списані з непрацюючих заводів та фабрик механічні засоби та практично були позбавлені конкуренції з боку головного конкурента – великого капіталу – у зв'язку з його націоналізацією. Одночасно у 1922 – 1923 рр. оподаткування досягло максимального показника і разом з іншими зборами становило 100 % від прибутку кустарів⁴⁶. Це змушувало найбільш біднішу частину кустарів приховувати від державних органів рід занять і не реєструвати промисел⁴⁷. Зупинялися, щоб не сплачувати податки, майстерні, кооперативи. Але ринок при цьому не зменшував торгівлі кустарно-ремісничими товарами: це відбувалося через їх тіньове виробництво. Така діяльність була небезпечною, оскільки індивідуальне вироблення шкіри переслідувалося владою; до кустарів серед ночі приходили фінагенти, знищували товар, а їх віддавали до суду⁴⁸.

Проте кустарі та ремісники під час непу мали певною мірою забезпечений побут. Дрібний товаровиробник жив значно краще, ніж робітничий клас, оскільки післявоєнний товарний голод в країні сприяв їхнім доходам⁴⁹.

У 1925 – 1926 рр. кустарі перестали критися в тіньовому виробництві – цьому сприяло встановлення податкових пільг. Вони починали відкривати кооперативи, артїлі з метою отримання пільг на придбання сировини⁵⁰.

У кінці 20 – на початку 30 років ХХ ст. українське селянство зазнало багато потрясінь: колективізація, репресії, Голодомор. Саме в ці роки розпочався процес колективізації сільського господарства, що торкнувся і кустарних промислів. У 1927 – 1928 рр. влада розпочала широку кампанію по втягуванню ремісників та кустарів у систему радянської кооперації: дрібним виробникам обмежили пільги та спрямували їх в артїлі або кооперативи з радянськими формами праці⁵¹. У 1930-ті роки посилення тиску на кустарів, нав'язування нових виробничих технологій, відсутність та низька якість сировини, безгосподарність керівництва призвели до звільнення великої кількості майстрів з кооперативів та артїлей⁵². Під час Голодомору 1932 – 1933 рр. у кустарів забирали їхній реманент, обкладали непомірними податками і багато їх загинуло від голоду.

Протягом перших повоєнних років у зв'язку з відсутністю товарів першої необхідності деякі кустарі продовжували займатися шкіряним промислом нелегально, наприклад, у м. Седневі на Чернігівщині та м. Василькові на Київщині виготовляли багато шкіри як під час війни 1941 – 1945 рр., так і в післявоєнний період. Така діяльність була, як і раніше, небезпечною, за неї засуджували до 5 років ув'язнення. Незважаючи на це, шкіряні промисли у Седневі проіснували до 50-х – 60-х років ХХ ст., у Василькові – до 90-х років ХХ ст., доки у магазинах не з'явилася певна кількість шкіряних виробів⁵³.

Кожум'яки м. Седнева Чернігівської губернії на той час були заможнішими від своїх земляків. Їхні сини, які теж вичиняли шкіри, були вигідною партією для одруження⁵⁴.

В економіці м. Василькова значне місце посідала обробка шкір. У 1881 р. близько 200 жителів займалися кустарними промислами: вичиняли шкіру, шили і ремонтували одяг та взуття. В "Очерках Киевской губернии. Город Васильков" (К., 1882) згадується про наявність трьох шкіряних заводів. Після закінчення громадянської війни у Василькові починає відбудовуватися колишній шкірзавод Вайсберга (пізніше – 4-й шкірзавод), де й працювала значна частина населення міста. Проте чимала кількість кустарів займалася промислом нелегально.

Про підпільне заняття шкіряним промислом мешканець м. Василькова Лущик Віктор Анатолійович, 1959 р. нар., розповідає: "Мій батько, Лущик Анатолій Степанович, 1927 р. нар., після війни був шевцем-чоботарем. Кожу для пошиву чобіт брав на Комісаровій горі (вулиця у м. Василькові. – О.С.), там дуже багато людей вичиняли шкіри, туди за шкірою їхали з усієї України. Брали на чоботи, на куртки, кожухи шили теж. Батько розповідав, що після війни треба було виживати, тому й робили, хоч займатися кустарним ремеслом строго заборонялося. Шкури забитих тварин треба було здавати в державу, навіть свиней не дозволяли смалить, треба спочатку було здерти шкуру і здать. За знайдені шкури садили в тюрму. Тому ховалися, колотили в бочках вночі, щоб ніхто не бачив; вручну стругали мездру, струги робили самі. Готові дублені шкіри теж ховали, навіть закопували в землю, щоб ніхто не знайшов. У Василькові працював шкірзавод. Якщо із заводу через забор перекидали якісь хімікати і їх зловили – це була тюрма. Давали за Сталіна 25 років без суда і слідства. Тоді у батька було кожане пальто з поясом і хромові чоботи – це все одно, що зараз мати "Мерседес"⁵⁵.

Інший мешканець м. Василькова Савченко Аркадій Степанович, 1946 р.н.: "Моя мати Сліпуха Наталя Василівна, 1921 р.н., розповідала, що в роки війни на заводі (4-й шкірзавод у м. Василькові. – О.С.) господарювали німці до 1943 року, поки їх не прогнали. Після війни ми жили бідненько. Була хата на дві половини під солом'яною дахом. Вікна маленькі, долівка земляна, яку змазували глиною. У хаті була піч, стіл, зліва в кутку – образи. Біля хати сіни 2,5Х2,5 м., із сіней виходило приміщення, де жила корова. У сім'ї було нас четверо дітей. Носили одяг із сірої тканини, на ногах – резинові боти. Батько ходив у куфайці. На вулиці Комінтерна, де ми жили, було 4 – 5 шевців-чоботарів. З кустарної кожи вони шили хромові чоботи для чоловіків, але їх носили і жінки. Був один кожухар Іван Вернигора. Він сам і чинив кустарним способом добру кожу. На кожух треба було принести комплект овечих шкур. Він їх чинив, красив у чорний і коричневий колір по міздрі і по меху і шив кожухи. Але робити все це боялися. Ховалися в городі, у хаті, в сараї, щоб ніхто не бачив і не знав. За це садили в тюрму. І так було до 70-х років, а тоді вже послабилося"⁵⁶.

Здавна існувало багато вірувань, пов'язаних з шевським та кожум'яцьким ремеслом. Наприклад, понеділок вважався важким днем, однак вірили, що розпочата цього дня шевська робота скоро буде виконана: "Понеділок – шевський празник". Проте більшість шевців Полтавської губернії починали роботу не з понеділка, а з вівторка, пояснюючи це тим, що "за роботу більш гривеника не заробиш, то краще віднести його в казну (монополію)". Вони святкували незначні свята, зокрема, день св. Антонія через страх перед антоновим вогнем⁵⁷. На Покрову (14 жовтня) закінчувалися хліборобські роботи, а натомість відновлювалися, закинуті на літню пору, домашні ремесла. Починали активно працювати шевці, кушніри: "До Покрови старі чоботи порвалися, а нові треба шити". З приказок дізнаємося про значення шевського промислу для родини шевця: "Якби шевцеві не клесачка, то він брехав би, як собачка", "Якби шевцеві не правило, то його б скривило", "Якби шевцеві не щетина, то пропали б жінка і дитина". Серед шевців побутовали різні вірування, наприклад, збираючись на торг, вони казали: "Дай Бог продать". Щоб чоботи краще продавалися, на перші зароблені гроші плювали або торкалися ними товару⁵⁸.

Отже, на повсякдення шкіряників значною мірою впливали соціально-економічні умови. Життя кустарів та їхніх сімей складалося із щоденної важкої праці та поодиноких святкових днів.

¹ Нізова Л. Сільський кустар // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 14 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2005. – С. 187 – 188.

² Костенко Л. Шевський кустарний промисел на Лівобережному Поліссі (друга половина XIX – 60-ті роки XX століття) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 21.

³ Шевлягин Н. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губерниях // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1894. – Т. II. – С. 217.

⁴ Ярошевич Д. Кустарный промисел в Полтавской губернии. Очерк // Вестник Европы. – СПб., 1902. – Т. IV. – С. 9.

⁵ Нізова Л. Сільський кустар. – С. 189.

⁶ Сапожный, сыромятно-шорный и кожевенный промысел // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, проведенного Киевской Губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. – К., 1912. – С.186.

⁷ Пакульский Н. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1898. – С. 17.

⁸ Нізова Л. Повсякденне життя українських кустарів// Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2010. – Ч. 1. – С. 81.

⁹ Там само. – С. 82.

¹⁰ Зеленин Д. Восточнославянская этнография: Пер. с нем. К.Д.Цивиной. Примеч. Т.А.Бернштам, Т.В.Станюкович и К.В. Чистова. – М., 1991. – С. 216 – 220.

¹¹ Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – С. 73.

¹² Там само. – С. 74.

¹³ Святловский В. Кустари-кожевенники Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 5.

¹⁴ Каталей В. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний. Исследования 1889 г. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. I. – С. 283 – 284.

¹⁵ Краткий обзор... – С. 64.

¹⁶ Пономарев Н. Кустарные промыслы Курской и Киевской губерний. Исследования 1889 – 1890 гг. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. I. – С. 351.

¹⁷ Воронцов В. Очерки кустарной промышленности в России. – СПб., 1886. – С. 96 – 109.

¹⁸ Святловский В. Вказ. праця. – С. 20.

¹⁹ Сапожный, сыромятно-шорный... – С. 186.

²⁰ Краткий обзор... – С. 95.

²¹ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 19.

²² Каталей В. Вказ. праця. – С. 285.

²³ Краткий обзор... – С. 65.

²⁴ Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. Анатолія Пономарьова. – Кн. 1. – Описне, 1999. – С. 297.

- ²⁵ Краткий обзор... – С. 68.
- ²⁶ Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. – Полтава, 1901. – С. 212.
- ²⁷ Костенко Л. Шевський кустарний промисел... – С. 21.
- ²⁸ Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – С. 26.
- ²⁹ Пакульский Н. – С. 26, 31.
- ³⁰ Там само. – С. 23.
- ³¹ Краткий обзор... – С. 94.
- ³² Сапожный, сыромятно-шорный... – С. 196.
- ³³ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 21.
- ³⁴ Молчанов В. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – № 14. – С. 263.
- ³⁵ Там само. – С. 264.
- ³⁶ Молчанов В. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – № 16. – С. 281.
- ³⁷ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин – кустар, ремісник – промисловик – кооператор (друга половина XIX – перша чверть XX століття) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 17 / НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2007. – С. 296.
- ³⁸ Нізова Л. Сільський кустар. – С. 200.
- ³⁹ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря... – С. 296.
- ⁴⁰ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 16.
- ⁴¹ Святловський В. Вказ. праця. – С. 16.
- ⁴² Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – С. 172.
- ⁴³ Святловський В. Вказ. праця. – С. 40 – 43.
- ⁴⁴ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря... – С. 298 – 299.
- ⁴⁵ Нізова Л. Повсякденне життя українських кустарів. – С. 94.
- ⁴⁶ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря... – С. 304.
- ⁴⁷ Нізова Л. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення // Український історичний журнал. – 1986. – № 11. – С. 127.
- ⁴⁸ Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у м. Седневі на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 81.
- ⁴⁹ Нізова Л. Повсякденне життя українських кустарів. – С. 90.
- ⁵⁰ Там само. – С. 91.
- ⁵¹ Там само. – С. 97.
- ⁵² Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.05. Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 228 арк.
- ⁵³ Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло... – С. 81.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Записано автором у 2013 р. від Лущика Віктора Анатолійовича, 1959 р. н., м. Васильків Київської області.
- ⁵⁶ Записано автором у 2013 р. від Савченка Аркадія Степановича, 1946 р. н., м. Васильків Київської області.
- ⁵⁷ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 19.
- ⁵⁸ Костенко Л. Шевський кустарний промисел... – С. 30.

В статье автор описывает жизнь и быт кустарей-кожевенников, в частности социально-экономические предпосылки, которые побуждали крестьян заниматься кустарничеством, размер годовой прибыли от кожевенного промысла и покупательную способность кустарей в конце XIX – начале XX ст. Рассмотрено экономическое положение

кустарей и ремесленников в новых для них формах организации труда – артелях, кооперативах. Проанализированы санитарно-гигиенические условия быта кустарей-кожевников, способы их выживания в сложный послевоенный период.

Ключевые слова: кожаный кустарный промысел, кожевник, сапожник, обработка кожи, прибыль от промысла, подсобный промысел, покупательная способность.

In the article author examined daily life of the leather craftsmen in particular economic and social backgrounds of handicraft, annual profits and purchasing power of craftsmen at the end of the XIX – in the middle of the XX centuries. Researcher examined economic status of craftsmen in co-operative craft societies and sanitary and hygiene conditions of the leather craftsmen and ways of their survival in the hard postwar time.

Keywords: leather handicraft industry, leather-worker, shoemaker, leather working, profit from industry, subsistence industry, purchasing power.

СИСТЕМА СИМВОЛІЧНОГО ЗАХИСТУ ВІД УРОКІВ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються особливості символічного захисту від уроків (запобіжні заходи). Автор аналізує походження "поганих очей" і місце вірування в житті православних українців на основі польових етнографічних матеріалів.

Ключові слова: апотропей, оберег, уроки, "погані очі".

Одним з найпопулярніших вірувань серед православних українців є віра у негативний вплив "поганих очей" на людину та її оточення. Ця тематика здавна привертала увагу етнографів, однак одним з найбільш повних досліджень кінця XIX – початку XX століття є праця Миколи Сумцова "Личные обереги от сглаза", у якій вчений називає віру в зурочення загальновідомою і говорить про розповсюдження цього вірування у багатьох народів світу¹. М.Сумцов також звертає значну увагу на захисті від уроків – оберегах, поділяючи їх на різні типи та вивчаючи їх застосування. Цю працю можна назвати зразком комплексного підходу до окресленої теми.

Крім Миколи Сумцова, вивченням різноманітних апотропеев, також від уроків, у міжвоєнний період займався видатний польський етнолог Казимир Мошинський, який у фундаментальній праці "Народна культура слов'ян" визначав апотропейні ситуації, в яких застосовується захист від уроків, чинники впливу та категорії найбільш вразливих груп (малі нехрещені діти, молоді дівчата, вагітні жінки тощо)². На думку К.Мошинського, корені вірування в негативний вплив очей потрібно шукати у кочових народів, які, як вважає етнограф, і поширили його з часом, на тих територіях, куди сягали їхні впливи³. Крім польського і російського матеріалу у своїй праці польський дослідник спирався на матеріали, зібрані під час експедицій на Поліссі та Волині. Зазначимо, що саме К.Мошинський використовує поняття "апотропей" ще на початку XX століття у значенні оберегу. Подібний підхід до вивчення оберегів та апотропейних ситуацій у слов'ян вже на початку XXI століття застосувала російський етнолог Олена Левкієвська⁴, на праці якої детальніше зупинимося згодом.

Звісно ми не можемо оминати увагою дослідників народної медицини, які розглядали походження і лікування уроків. Зокрема, це українські етологи Зоряна Болтарович⁵ та Ірина Ігнатенко (Колодюк)⁶. Так, З.Болтарович звертає увагу на народні методи профілактики захворювань, серед яких знаходимо і обереги від уроків⁷. І.Ігнатенко пише про походження "поганих очей" та їх носіїв і ґрунтовно досліджує методи лікування хвороби українцями Центрального Полісся⁸. Серед польських етнологів цією проблематикою займалися етологи Інґа Ягушь⁹ та Збігнєв Лібера¹⁰.

На відміну від дослідників народної медицини, нас у дослідженні уроків цікавить аспект попереджувальних заходів, спрямованих на запобігання уроків та їх негативних наслідків, так як останні не завжди шкодять людині у вигляді хвороби. Наслідками уроків можуть бути негаразди в господарстві та сім'ї, неврожай, невдачі в роботі, також псування знарядь праці або різноманітних приладів і техніки¹¹. Щодо визначення запобіжних заходів, то ними є різноманітні обереги та апотропейні дії індивідів, направлені на захист від уроків, вивченню яких буде присвячене дане дослідження. Щодо актуальності теми, то зауважимо, що окрім російського етнолог Олени Левкієвської, яка дослідила структуру і семантику слов'янських апотропеев¹², інших ґрунтовних досліджень у цій царині на сьогодні немає. Крім того, О.Левкієвська дослідження своє присвятила традиційному періоду, хоч і з використанням сучасних етнографічних матеріалів, зібраних під час експедицій на Поліссі та в українських Карпатах. Однак українські апотропей розглядаються нею в загальнослов'янському контексті. Нас, насамперед, цікавить символічний захист від уроків православних українців Полісся та Слобожанщини у загальноукраїнському контексті.

Розпочнемо з аналізу причин набуття людиною так званих "поганих очей". До однієї з найпоширеніших відносимо їх набування через відлучення дитини від грудей два рази¹³, що підтверджується численними свідченнями респондентів. До прикладу: *"От, а еслі одлучіла дитину, а через день, через два, ой так плаче, вона ще дала цицьку. О, то та дитина, кажуть, буде сильно вредна на уроки, та дитина буде, хай шось побачить, то її шкодить"*¹⁴. Для запобігання отримання цієї поганої особливості груди матері мазали полином¹⁵ для того, щоб дитина не хотіла брати груди знову. "Поганою на очі" також стає дитина, яку матір годувала через руку: *"...Кормить людіна, дитя кормить і так може подать кружку, отак ложку (через руку – прим. А. Н.), ето вже та людина може быть врочлива, якою вже будете оце робить"*¹⁶. Крім того, з "поганими очима", за народними уявленнями, можуть народитися, але до такої людини ставилися з розумінням¹⁷. На Камінь-Каширщині (села Великий Обзир, Волиця, Оленине, Хотешів) вірять, що зурочити також може людина, яка народилася з поганою кров'ю: *"Якщо в людини тяжка кров, погана кров, то та людина якщо навіть вона і може і не думати зла зробити, но якщо вона особливо ще подивиться в очі – все, тому з ким вона спілкувалась буде погано"*¹⁸. Таке ж вірування, про те що "кров у людини така" ¹⁹ фіксуємо на Рівненщині: *"Ну очі погані, кров така...Ото така кров нічога. От як знародица чоловік...уже вона гляне і кружок упаде в тебе, і поросюк упаде, і тебе врочить"*²⁰. Ще одна можливість набутти властивість "зурочення" – це гріх вагітної жінки²¹, за який її дитина буде мати "погані очі". Цікаву та унікальну інформацію вдалося записати про силу уроків, спричинених чоловічим поглядом: *"Я заслабла, так заслабла, шо я еслі одкачалася. От тобі еті ті вурочення не дурниця, а ще мужчинська, то ще вельми вже, занато вельми воно хуще. Як то повурочить жінка, то ще не таке, а вже як мужчина, то вже не вельми"*²².

Звертаючись до архівних матеріалів кінця XIX століття, зазначаємо, що один зі священників у церковно-приходському літописі Св. Стефанівської церкви с. Сасанівка Заславського повіту (зараз Полонський район Хмельницької обл.) трактує зурочення як наслідок заздрощів добробуту та особистим якостям іншої особи і вказує на звернення прихожан до знахарів і ворожок, які "змовляють уроки"²³.

Слід також коротко зупинитися на трансформації вірування про походження "поганих очей" під впливом ЗМІ та популярної літератури, після чого поруч з традиційними віруваннями починають функціонувати нові: *"Людина є такі очі, чи така енергетика чи біополе якесь у людини. Вона і не хоче, як то кажуть, а оно подивиться і подумає тільки, подумає і вже воно може погано бути"*²⁴.

Щодо "поганих очей", варто зауважити, що на Харківщині вірять, що інколи людина сама може не знати про те, що вона "з чорними глазами"²⁵: *"От на нашій вулиці живе Йоновна, стара бабка... І от всі знають, шо еслі її йдеш на роботу й зустрів, то в тебе шось случіться. От тьоті Маші Юрка, каже: "Йоновна, не дай Бог, Ви вийдете, поки я не пішов на роботу, поки я не проїхав, голову зверну. Постоянно, тільки Йоновна зустрілась, то колесо спустилось, то десь закрито. Це постоянно, це вже всі знають. Значить один раз тут спішим опаздуєм, біжим на роботу...Тільки оділа нові туфлі, перший раз оділа, виносе з двору Йоновну...Ми посміялися, ми проходим п'ятнадцять метрів у мене каблук тільки хрусь і всьо на пополам..."*²⁶. У цьому випадку про "чорні глаза" індивіда і їх шкоду через принесення невдачі відомо усім сусідам, але якихось запобіжних заходів вони не застосовують, лише попереджають винуватицю про можливі наслідки й остерігаються її.

Для запобігання ж негативної дії своїх очей, "урочлива" людина спершу дивиться на свої нігті: *"Подивися на нігті, а тоді йди дивися..."*²⁷ (на дитину або худобу – А.Н.), повертаючи можливу шкоду на себе, попереджує вірогідне ураження іншого. Крім того, активно використовується плювання, що є однією з найпоширеніших магічних, охоронних та лікувальних дій: *"Треба подивиться, тьфу-тьфу поплювати і тоді йти...Три рази казали"*²⁸. Цей приклад підтверджує збереження уявлень про лікувальні властивості слини як і її природного аналога – води²⁹. На думку М.Сумцова, первинне значення спльовування лікувальне чи антидемонічне, що в дані часи трактувалося як аналогічне. У давнину мати вважала злизування і спльовування необхідним, спостерігаючи за тваринними самками, які лизали своїх дитинчат. Лизання дитини замінювало обмивання і далі переросло у захисну дію від уроків³⁰.

Хоча зурочення остерігаються представники різних вікових категорій, особливо вразливими є діти, які потребують сильнішого захисту. Ще на зламі XIX – XX століть на Львівщині для

того, щоб дитина не захворіла, після виходу з будинку сторонньої особи, мати спльовувала в бік і говорила: "Пек, пек, пек поганим очом!"³¹. У гуцулів після першого купання повитуха готувала для новонародженого "щкалиточку" – амулет у вигляді мішечка, в який вона клала часник, шматок глини з печі, вуглину і глину, взятую з-під сліду собаки. Вкладаючи до мішечку часник, повитуха промовляла, звертаючись до дитини: "Аби ти була така люта, як чеснок"; вкладаючи глину від печі: "Аби тебе та нічого не ловило сі, як не ловить ся печі, аби тебе ніхто так не урік, як не можна печі уречі"; кладучи вуглину – "Шоби погані очі на тебе подивляться, так перегоріли, як угля перегоріє", а кидаючи до мішечку землю з-під сліду собаки, підсумовувала: "Шоби так ніхто на тебе не задивився, як не може задивити ся на сліди песчі". Після чого повитуха прив'язувала мішечок на праву руку дитині³². Захист новонародженої нехрещеної дитини здійснювали і від нечистої сили, тому що за віруваннями дитина приходить з потойбічного світу. Для цього у вузлик клали шматок глини від печі, шматок хліба з салом чи сіль і свічку кидали у цей вузлик зі словами: "На тобі, чорте, плату"³³.

Різні засоби захисту від уроку використовувалися в кінці XIX – на початку XX ст. Так, на Харківщині дівчата іноді вмивалися помиями, щоб їх не зурочили³⁴. Одна з дій, що зберігає семантику відвертання небезпеки – плювати, коли кричить ворона, в тому випадку, коли бояться зурочення, прокляття або ж хочуть відвернути від себе нещастя³⁵. У сучасних польових дослідженнях не зустрічаємо таких методів захисту від уроків. Однак, сьогодні фіксуємо на Поліссі використання потовиділення у боротьбі з уроками: *"Як була в церкві, у мене дівчині стало погано, то кажуть: бери так з-під руки тим потом повитирайся три рази і воно, каже, пройде. О, і тако вона робила, Наташа тоді в церкві. Випускний був, погано стало, так три рази зробила і полегло"*³⁶. Або сечі: *"З-під лівої руки три рази тако мочі своєї візьми і чим мати родила, тим вроки одходила", щоб ти знала як сказати*"³⁷ у боротьбі з уроками. Використання сечі також фіксуємо і на Поділлі³⁸.

Повертаючись до найбільш вразливої категорії, а саме новонароджених дітей, зазначаємо, що поширеним є вірування про те, що хвала є одним з найдієвіших методів зурочення дитини³⁹. Найкращим захистом для новонародженого вважається хрещення. Однак навіть перед обрядодією дитина потребує захисту, тому на Поліссі використовують освячені предмети і зілля: *"Свяцьоне зіллячко тамка, проскурочку носили. Он дитинка як маленька кладем проскурочку і шпільку, й голку, і свяцьоне шо, і ножика...Кладемо як такеє єсть, можна на Паску святити, класти, щоб дитинці не те во...не нападало...Ой, є всякі, є і чебрець, і барвінок, і тоя...Святять зілля на Трійцу"*⁴⁰. Зауважимо, що на наведеному вище прикладі чітко простежується поєднання так званого народного і церковного типів захисту. Вважаємо, що застосування подвійного захисту немовлят від уроків і нечистої сили ще раз підтверджує значущість вірування у повсякденному житті українців.

На сучасному етапі часто зустрічаємо одягання англійської шпильки, яка захищає від "злих очей": *"В дитинстві носила булавочку, на ній ще глазік був"*⁴¹, *"защипають, тако були баби, тако шпилічку защипають...Мені батько казав, як в мене Катя вродилася, дочка моя, то ти свяцьоне шо носи, або голку затиши, або шпільку затиши..."*⁴². При цьому відбувається "замикання" індивіда шпилькою. Утворення замкнутого простору пов'язане з вірою у захисну магічну силу кола. Загалом же коло належить до фігур, що слугують простійшому започаткуванню світу і спирається на найпростіший екзистенційний досвід. Тому застібання, тобто відмежовування від решти світу, є один з основних охоронних символів⁴³. Такі ж обереги застосовують для свого захисту і дорослі люди⁴⁴. На Київщині, окрім защипання на одязі шпильки⁴⁵, застосовували також защипання голки з ниткою, за відсутності першої: *"Вона мені дала голку і з сировою ниткою. Це сирова нитка...своя спрядена нитка, з куделі спрядена нитка, з льону. От вона мені дала ту нитку із голочкою...І вона каже: куда несеш, щоб воно в тебе було, чи в пододіяльнику, чи де-нібудь. І в тебе дитя ніколи не буде бояться нікаких глаз"*⁴⁶. Використання голки також фіксуємо і на Рівненщині⁴⁷.

Крім того, існують особливі методи застібання шпильки під одягом або на одязі в положенні гострим кінцем донизу на Київщині: *"Для взрослых, якщо ви булавочку носите, то треба, щоб вона була отак заткнута...донизу...і обов'язково, щоб захована була"*⁴⁸, *"шпилічку чіпляють отак...на ніз...Хай відно, хто знає, що нашо і до чого. В мене є в кожному в самому є"*⁴⁹, *"ну чіпляли низом? гостряком униз...Треба було так заховати гострячком вниз, щоб*

ніхто не бачив"⁵⁰, на Житомирщині: "...Гострим кінчиком донизу як вчила мене моя мама...щоб все зло йшло до низу, до землі"⁵¹, на Волині: "І шпильку, булавку, головою вниз вішати"⁵². На Харківщині шпильку одягають застібкою доверху: "З тильної сторони, можна й так прямо при тій, а цим кінчиком завжди вверху, щоб дитина уроки не принімала на себе"⁵³. На Рівненщині зустрічаємо два різні підходи: "Треба булавку носити, головою вниз зацеплена на одязі, на спідниці там чи на кофтині...щоб головою вниз була"⁵⁴, "вгору, щоб вгору була зашпиляна шпилька...я знаю як воно з давніх віків було"⁵⁵. З огляду на це констатуємо, що описаний символічний захист від уроків в українській повсякденності займає першість серед апотропіїв і має на меті усунення небезпеки від індивіда. Як було зазначено вище, особливо захист посилюється у переломні моменти життя, наприклад, такі як випускний вечір, весілля: "Когда замуж виходила, мне ті шо десять булавок понацепляли к серцу"⁵⁶ та ін. Наприкінці XIX століття на Поділлі зурочення на весіллі можна було уникнути за допомогою онуч, які знімали і виворотною стороною протирали руки наречений⁵⁷.

Слід зупинитися також на захисті від уроків побутових речей, знярядь праці та професійного обладнання. Так, один з респондентів, який працює фотографом, захищає від уроків свою фотокамеру: "Булавку, от чесно скажу, булавка в мене є, але на моєму робочому інструменті – на фотоапараті, на сумці з фотоапаратом"⁵⁸.

Повертаючись до захисту особи зазначимо, що цікаву інформацію вдалося записати від мешканця Вінниччини: "Шпильки носять тільки літом. Потому що зимою, мені здається, що все ж таки я прикритий від всякого зурочення якоюсь оджею, а літом я хиджу там, наприклад, в шортах і в футболці і через те, тоді я ношу булавки і шпильки в той період часу"⁵⁹. З цього прикладу видно, що одяг також наділяють захисною функцією. Наведений приклад підтверджує і твердження української дослідниці Марії Маєрчик про те, що одяг у традиційній культурі виконує роль значною мірою не засобу прикриття та обігріву тіла, а радше культурного аналогу тіла, символічного тіла⁶⁰. З огляду на це, робимо висновок, що одяг вбирає у себе заподіяну шкоду і водночас захищає людину від уроків.

Символічний захист дорослої особи від недоброзичливців є не менш важливим і має семантику захисту від небезпеки за допомогою встановлення бар'єру на рівні підсвідомості або відбивання небезпеки, спрямовування її до землі: "Мисленно постав перед собой зеркало, шо ти не досяжна для неї"⁶¹, "крути дулі, кажуть як дулі скрутиш, то всьо – енергетическе поле, воно тебе не достане"⁶², "бываєт там дулю скручу одну ілі там плюю, ілі посилаю"⁶³, "в кишени дулю йому наставив да і все, щоб не врік ну тай таке"⁶⁴, "булавку, або дулю в кармані"⁶⁵, "щоб не врікли, то тоже дулю оце, якщо сідаєш за стіл, ну от ми з чоловіком співаємо і всі: ой, ой, ой, то тоже дулю держиш отак. Сидиш співаєш і дулю держеш і вродє нічього тоді, проходить"⁶⁶, "плюну я на землю: як слина на землі пропадає, так все зле-лихе в воді потопає..."⁶⁷. У магічному захисті використовується властивість дзеркала скеровувати уроки тому, хто їх надсилав. Тобто відвернення поганого має на меті принести людині спокій і успіх⁶⁸. Скручування дулі слугує як протидія на можливу шкідливу дію, тоді як плювання символізує відгін шкоди.

Інше значення мають апотропеї, що об'єднані загальною ідеєю створення сакрального кордону, який би забезпечував відсутність контакту між носієм небезпеки і об'єктом, який охороняється. Кордон найчастіше будується людиною або її сакральним покровителем (янголом-охоронцем, Богом – А.Н.) штучно, у формі кола⁶⁹: "Перед каждым выходом на сцену, есть такое понятие как ставит себя в стакан. Ну це чисто энергетично ти сама собі внушаєш. Ты делаєш как би защиту і стакан, как би, стекло зеркало, как би відбиває от тебе погану енергєтіку. І ти как би мисленно вводиш себе, що ти как би в стеклянной колбі"⁷⁰. Щодо захисної функції дзеркала, то вона також пов'язана зі сприйняттям цього предмету як своєрідного вікна у потойбічний світ⁷¹, яке вбирає в себе можливу небезпеку.

Крім того, на Поліссі використовують для захисту від уроків освячені воскові свічки⁷² та інші матеріальні предмети: "Святу свічки крошки, і солі святой, і паски чуть-чуть носи в ліфчику, ти вельми...врічлевая, приймаєш эти близько до душі...І солі, от як на Паску соль святять, і солі чуть-чуть, і паски чи хлібинки, чі проскурочки крошки, і замотай чі приший у ліфчик, щоб постоянно носила – это отворотнее"⁷³.

Продовжуючи розгляд оберегів від уроків, зупинимось на примовках і молитвах, що мають на меті уберегти людину від "поганих очей" і вербально відвернути можливу шкоду: "Добре

мені, а погане тобі"⁷⁴ (уточнення: повторювати тричі). На Київщині також було записано православну примовку, що промовляється з тією ж метою, що і попередня: *"Нада з дому виходить з своєї хати, стань, перехрестись да скажи: "Ограді, Господи, мене сілою твого животворящего креста і сохрани мене од всякого греха і супостата. Да і виходь тоді з хати"*"⁷⁵.

Поширеним оберегом від уроків також є червона нитка: *"Така красна ця... пов'язочка на руці, на зап'ясті ниточка якась там – це від зглазу. У, то вже попробуй зглазити!"*⁷⁶. На думку М.Сумцова, корені червоних пов'язок криються в якихось недостатньо обґрунтованих психофізіологічних особливостях давніх рас, що переходили з покоління в покоління спадково, а потім традиційно, за звичкою і стійкою обрядовістю⁷⁷. Стрічка або нитка червоного кольору використовується для привертання уваги потенційно небезпечної особи до цього червоного предмету, який і зупиняє можливу небезпеку. К.Мошинський стверджує, що з такою ж метою молоді дівчата використовували аксесуари яскравих кольорів, наприклад, сережки, намисто, пір'їни та квіти⁷⁸.

Повертаючись до червоної стрічки, зауважимо, що в наші дні на Поліссі вона використовується також для захисту худоби, а передусім коней від уроків і скеровування небезпеки на стрічку: *"А коникові ленту красну вішають, щоб не те..."*⁷⁹, *"червону ленточку тоже зав'язують, то тоже вона од уроку"*⁸⁰, *"чіпляють, бо то каже, що має наврочити, дивиться на коня, то на ленточку подивиться раніше, то вроки...І не буде нічого йому"*⁸¹, *"більша половина села вже з лентами, мона просто червону, можна свяцьону хто як"*⁸².

Для того, щоб "врочлива" людина не шкодила худобі та всьому господарству, перед вигонем на пасовисько корову переводять через залізний предмет, наприклад, серп, ніж або сокиру і промовляють: *"Іді коровка на зелену траву, на ранню росу, трави наїдайся, роси напивайся, а додому з Божою користю вертайся. Не будь ти врочлива, будь ти молодчів, ти рожками обколись, ножками обтупись і хвостіком обметись, а додому з Божою користю вернісь"*⁸³. Використання предметів з заліза для символічного захисту худоби від уроків також фіксуємо на Слобожанщині, де роблять наступне: *"На порозі, перед входом у сарай, закопують баночку із ржавими зіздками там железзяками, отаким і вона (корова – А.Н.) проходить через це і воно вроді знімає цю нечисть. І щоб у сараї з калинового, рябіновий хрест, самодільний, просто отак вєточками зробити, гвоздичком і на тому, при вході в сарай і на задвірку, щоб прибитий був, щоб корова себе вела нормально і щоб ніхто не приставав до неї"*⁸⁴. На свято Юрія, який вважається покровителем худоби, на Рівненщині *"хвости отрізують худобі...Ну хвости так трошки на кінці поотрізуваш, да на дверях затикаєш, щоб здорова худоба була, ну таке кажуть старіє люди"*⁸⁵.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на унікальний, на нашу думку, елемент символічного захисту худоби від уроків на Слобожанщині, що побутує і в наші дні: *"У корови вирізають отак міжду вухами отак навхрест трохи шерсті і з м'якиша хліб іскатують у шаріки, два шаріки і оцю шерсть за той і одне потом шерсть "Отче наш" прочітають, там шось якесь іще ето і викидають на перехрестя дороги один шарік, а другий подальше від дому на другий день, ним заткнуть оце де закривається замок там чі двері десь, заціпка отака, ним оцим другим шаріком заткнуть на ніч, а утром його тоді візьмуть і подальше від дому викинуть, щоб не врікливе було, щоб ніхто не наврік і молоко не убивало"*⁸⁶.

Для того, щоб не "поврочити" худобу, особи, які знали про можливі наслідки свого погляду намагалися не заходити у хлів і не дивитися на неї: *"Вони собі вдома де є хозяйство, свиня поросиця чі корова телиця, то вони бояця навідь до себе в хлів зайти в той час, бо вони знають, шо вони не хочуть того зробити, а воно саме зробіцца"*⁸⁷.

Для повного дослідження даної теми коротко зупинимось на зніманні уроків, яке відбувається як за допомогою народних лікарів, так і пересічною людиною. Отже, для знімання уроків як на Слобожанщині, так і на Поліссі використовують освячену воду та інші допоміжні засоби, наприклад, сірники, вуглики і т.д.: *"У нас на работе одна была, всё в тарелку наливает и ложки собирает и моет, а она потом этой водой умывается – сглазили. И подолом вытерать...Ставили миску с водой и кароче и берут 9 спичек...спичку зажгли и через руку так: девять, восем – если там потонет какая из них...Погорит немножно, как бы успеет прогореть – значит сглазили тебя. Ты этой вадой умываешся и этим же подолом*

вытираешся"⁸⁸, "водичкою свяченою побрискав...прошпуйте його, налейте в рот водички і навхрест на лице і тількию так стороною подолом своїм витріть його...своею підтичкою, як кажуть, його витерла навхрест"⁸⁹, "молитвами, свяченою водою обмивали, обмівали, воду брали з трьох колодязів да лили свяченої води добавляли. Да вмівався хворий, вмівався хворий, да несли на бігучу воду виливали або на перехресну дорогу. На перехресну дорогу виливали...На перехресній дорогі ходять і хорошиї люди і не хорошиї люди. То як нехороше прийшло, то щоб за нехорошими людьми і пошло"⁹⁰.

Отже, у пропонованому дослідженні ми простежили регіональні особливості символічного захисту від уроків на сучасних теренах Волині, Полісся, Поділля і Слобожанщини. Основою дослідження стали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою під час комплексних історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф і індивідуальних експедицій авторки. Крім того, у статті проаналізовано наукові розвідки XIX-XX ст. Таким чином, зроблено спробу стислого комплексного дослідження запобіжних (превентивних) заходів, спрямованих на захист від уроків і їх наслідків, що охоплює часові рамки кінця XIX – початку XXI століття. Це підтверджує, що віра в негативний вплив "поганих очей" глибоко вкоренилася у свідомості українців, а запобіжні заходи від уроків становлять цілий комплекс символічних заходів як матеріальних, так і вербальних, які застосовують українці у своєму повсякденному житті. Також вдалося простежити трансформацію вірування під впливом розвитку науки та техніки, засобів масової інформації тощо.

¹ Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. – Харьков, 1896. – С. 3.

² Moszyński Kazimierz. Kultura ludowa słowian. Tom II: Kultura duchowa, część 1, wydanie drugie, Książka i Wiedza, Warszawa, 1967. – S. 583; Moszyński Kazimierz. Kultura ludowa słowian. Tom II: Kultura duchowa, część 2, wydanie drugie, Książka i Wiedza, Warszawa, 1968. – SS. 188, 195.

³ Moszyński Kazimierz. Kultura ludowa słowian. Tom II: Kultura duchowa, część 1, wydanie drugie, Książka i Wiedza, Warszawa, 1967. – S. 583.

⁴ Левкиевская Е.Е. Славянский оберег. Семантика и структура. – М., 2002. – 336 с.

⁵ Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К., 1990. – 230 с.

⁶ Колодюк. І. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть XX – початок XXI ст.) – К., РІК? – 152 с.; Ігнатенко І.В. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах). – Кам'янець-Подільський, 2013. – 334 с.

⁷ Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К., 1990. – С. 55 – 64.

⁸ Колодюк. І. Вказ. праця. – С. 67 – 72.

⁹ Jaguś Inga. Lecznictwo ludowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2002. – 146 s.

¹⁰ Libera Zbigniew. Medycyna ludowa: chłopski rozsądek czy gminna fantazja? Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 295 s.

¹¹ Славянские древности: этнолингвистический словарь. В 5 т. Том 4. Под общей ред. Н.И.Толстого. М., 2009. – С. 597.

¹² Левкиевская Е.Е. Вказ. праця. – С. 336 с.

¹³ Колосова В.Б. Символика народной ботаники восточных славян (на общеславянском фоне). Этнолингвистический аспект. – М., 2003. – С. 109.

¹⁴ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – Архів ДНЦЗКСТК). – Спр. А.Ніколаєва – 04. – Арк. 15. – Записано автором від Уєвич В.П. у с. Видричі Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹⁵ Маковій Г.П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К., 1993. – С. 16.

¹⁶ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 02. – Арк. 25. – Записано автором у с. Лобачів Володарського р-ну Київської області від Шкурат Н.Г., переселенки з с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.

¹⁷ Колодюк. І. Вказ. праця – С. 67.

¹⁸ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 14 – 15. Записано автором від Савонік З.П. у с. Волиця Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹⁹ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 12. – Арк. 21. Записано автором від Мовчун В.В. у с. Неньковичі

Зарічненського р-ну Рівненської обл.

²⁰ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 12. – Арк. 30. Записано автором від Сидонь А.Ф. у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл.

²¹ Колодюк. І. Вказ. праця – С. 67.

²² Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 09. – Арк. 24. Записано автором від Хвилько А.М. у с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.

²³ Центральний державний історичний архів України. – Ф. 2205. – Волинське церковно-археологічне товариство. – Оп. 1. – Од. зб. 66. – Арк. 53.

²⁴ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 09. Записано автором від Кулікович Т.П. у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.

²⁵ Записано автором від Рекути Н.І. 12.05.2012 р. у с. Шарівка Валківського р-ну Харківської обл.

²⁶ Записано автором від Приліпко Л.Г. 26.01.2007р. у м. Валки Харківської обл.

²⁷ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 14. Записано автором від Савонік З.П. у с. Волиця Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

²⁸ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 04. – Арк. 63. Записано автором від Остапчук Г.В. у с. Бузаки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

²⁹ Колодюк. І. Вказ. праця – С. 67.

³⁰ Сумцов Н.Ф. Вказ. праця. – С. 3.

³¹ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах Стрийського пов. // ЕЗ. – 1898. Т.V. – С. 187.

³² Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1900 – 1908. – Ч. 3. – С. 3.

³³ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 154.

³⁴ Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1899. – Вып. 2. Замовляння. – К., 1993. – С. 31.

³⁵ Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. – К., 1890. – С. 65.

³⁶ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 22. Записано автором від Дроздик Н.Ф. у с. Волиця Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

³⁷ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 09. – Арк. 3. Записано автором від Мостики П.М. у с. Сошично Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

³⁸ Записано автором від Мельничук Г.І. 21.05.2011 р. у с. Човновиця Оратівський р-ну Вінницької обл.

³⁹ Записано автором від мешканки м. Харків 28.10.2006 р. у потязі Харків-Київ.

⁴⁰ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 07. – Арк. 5. Записано автором від Ліщук Є.С. у с. Оленине Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁴¹ Записано автором від Іванської О.С. 09.03.2008 р. у м. Валки Харківської обл.

⁴² Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 09. – Арк. 32 – 33. Записано автором від Лошик К.Г. у с. Сошично Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁴³ Kowalski Piotr. Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie. Wydawnictwo naukowe PWN. Warszawa, 2007. – S. 231.

⁴⁴ Записано автором від мешканки м. Харків 28.10.2006 р. у потязі Харків-Київ.

⁴⁵ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 14. – Записано автором у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Іскри М.М., переселенки з с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁴⁶ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 02. – Арк. 26. – Записано автором у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Шкурат Н.Г., переселенки з с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁴⁷ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 12. – Арк. 20 – 21. Записано автором від Никитюк О.В. у с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁴⁸ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 02. – Арк. 26. – Записано автором у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Шкурат Н.Г., переселенки з с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁴⁹ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 02. – Арк. 41. – Записано автором у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Семеник В.С., переселенки з с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁵⁰ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 49. – Записано автором у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл. від Якименко Г.М., переселенки з с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁵¹ Ніколаєва А. Вірування у повсякденному житті українців (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). – Харків, 2009. – С. 93.

⁵² Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 04. – Арк. 62. Записано автором від Остапчук Г.В. у с. Бузаки

Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁵³ Записано автором від Рекути Н.І. 12.05.2012 р. у с. Шарівка Валківського р-ну Харківської обл.

⁵⁴ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 09. Записано автором від Кулікович Т.П. у с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁵⁵ Записано автором від Рупич Є.Г. у вересні 2010 р. у с. Березове Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

⁵⁶ Записано автором від мешканки м. Харків 28.10.2006 р. у потязі Харків-Київ.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 2205. – Волинське церковно-археологічне товариство, оп. 1. – Од. зб. 407. – Арк. 27.

⁵⁸ Записано автором від Дарагана С.М. 26.10.2006 р. у м. Валки Харківської обл.

⁵⁹ Записано автором від Вакуленка В. (нар. с. Красносілка, Бернадського р-ну, Вінницької обл.) 04.11.2006 р. у м. Київ.

⁶⁰ Маєрчик М. Тіло в текстах культур: Зб. матеріалів наук. конф. / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського; Український етнологічний центр / Ганна Скрипник (голов. ред.), Олена Боряк (упоряд.), Марія Маєрчик (упоряд.). – К., 2003. – 222 с.

⁶¹ Записано автором від Приліпко Л.Г. 26.01.2007 р. у м. Валки Харківської обл.

⁶² Там само.

⁶³ Записано автором від Колесніка О.В. 22.08.2007 р. у м. Валки Харківської обл.

⁶⁴ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 06. – Арк. 29. Записано автором від Філозоф М.Г. в с. Величме Ратніського р-ну Волинської обл.

⁶⁵ Записано автором від Білицької І.В. 28.01.2007 р. у м. Валки Харківської обл.

⁶⁶ Записано автором від Рекути Н.І. 12.05.2012 р. у с. Шарівка Валківського р-ну Харківської обл.

⁶⁷ Замовляння. – К., 1993. – С. 100, 113.

⁶⁸ Kowalski Piotr. Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie. Wydawnictwo naukowe PWN. Warszawa, 2007. – S. 290.

⁶⁹ Левкиевская Е.Е. Вказ. праця. – С. 27 – 28.

⁷⁰ Записано автором від Ханіної В.В. 29.01.2007р. у м. Валки Харківської обл.

⁷¹ Шавкунов Э. Зеркала в магико-религиозных обрядах в древности и средневековье. – Владивосток, 1990. – С. 3.

⁷² Див дет. про апотропеїчні функції воскової свічки: Ніколаєва Анна. Воскова свічка як елемент символічного захисту українців (кінець XIX – поч. XXI ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 38. – К., 2013. – С. 49 – 56.

⁷³ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 38. Записано автором від Биковецької А.К. у с. Омит Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁷⁴ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 35. – Записано автором у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл. від Гриненко Є.А, переселенки з с. Ямпіль Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Записано автором від Кузьменка М. (нар. смт. Гребінки Васильківського р-ну Київської обл.) у м. Київ.

⁷⁷ Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. Репринтное издание. – МІСЦЕ? 1991. – С. 13.

⁷⁸ Moszyński Kazimierz. Kultura ludowa słowian. Tom II: Kultura duchowa, część 2, wydanie drugie, Książka i Wiedza, Warszawa, 1968. – SS. 188, 195.

⁷⁹ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 12. – Арк. 22. Записано автором від Климарчук Є.М. у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁸⁰ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 14. – Арк. 21. Записано автором від Луцик Є.С. у с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁸¹ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 04. – Арк. 62. Записано автором від Остапчук Г.В. у с. Бузаки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁸² Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 26. Записано автором від Пилипчук С.В. у с. Волиця Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁸³ Там само. – Спр. А.Ніколаєва – 02. – Арк. 41. Записано автором у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. від Семеник В.С., переселенки з с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁸⁴ Записано автором від Рекути Н.І. 12.05.2012 р. у с. Шарівка Валківського р-ну Харківської обл.

⁸⁵ Записано автором від Наумович С.І. у вересні 2010 р. у с. Карпилівка Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

⁸⁶ Записано автором від Рекути Н.І. 12.05.2012 р. у с. Шарівка Валківського р-ну Харківської обл.

⁸⁷ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 04. – Арк. 11. Записано автором від Воробей О.В. у с. Локниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁸⁸ Записано автором від мешканки м. Харків 28.10.2006 р. у потязі Харків-Київ.

⁸⁹ Записано автором від Рекути Н.І. 12.05.2012 р. у с. Шарівка Валківського р-ну Харківської обл.

⁹⁰ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 07. – Арк. 36. Записано автором від Миколайчика М.І. у с. Кухітська Воля Зарічненського р-ну Рівненської обл.

В статье рассматриваются особенности символической защиты от сглаза (превентивные меры). Кроме того, автор на основе полевых этнографических материалов, анализирует происхождение "плохих глаз" и их место в жизни православных украинцев.

Ключевые слова: апомропей, оберег, сглаз, "плохие глаза".

The article deals with the specific features of symbolic defense from whammy. The author analyzes origin of the "evil eyes" and the place of this belief in the life of orthodox Ukrainians. This analysis is based on the field ethnographical materials.

Keywords: apotropaic, talisman, whammy, the evil eyes.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Аналізується участь національних німецьких партій у політичному житті Другої Речі Посполитої періоду парламентської демократії. Встановлено взаємозв'язки між територіальним розміщенням німецького населення Польщі, його соціальною структурою та популярністю певних політичних угруповань.

Ключові слова: національні меншини, Великопольща, Листопадова революція, націонал-демократія, соціал-демократія.

Німецька громада Другої Речі Посполитої сформувалася протягом ХІХ ст., коли частина польських земель (Великопольща, Сілезія, Помор'є) входила до складу Пруссії. Саме тому ці території стали місцем компактного проживання німців після відновлення Польської держави наприкінці 1918 р. Частина німців була вимушена емігрувати, а частина пристосуватися до нових умов. Оскільки німці мали глибокі традиції політичного життя, то майже одразу почали утворювати власні, національні суспільно-політичні організації, партії тощо. Вже через деякий час мережа партійних організацій німецької громади стала найбільшою серед національних меншин Другої Речі Посполитої. В центрі уваги більшості вчених знаходилася переважно діяльність німецьких націонал-соціалістичних організацій на теренах Польщі наприкінці 20-х – протягом 30-х рр. ХХ ст. Внаслідок цього, проблема діяльності політичних партій німецької меншини у 1918 – 1926 рр. випала з поля зору істориків, хоча вони і зазначали, що політичні партії націонал-соціалістичного спрямування сформувалися на основі вже існуючих націоналістичних німецьких партій.

Наразі, в українській історіографії відсутнє комплексне наукове дослідження проблем діяльності німецьких політичних партій в Другій Речі Посполитій. Л.Алексієвець у дисертаційному дослідженні обмежилася лише перерахуванням політичних партій німецької національної меншини, до того ж, більша частина вказаних нею партій діяла вже після 1926 р.¹. Комплекс питань, пов'язаних із життєдіяльністю німецької національної меншини Другої Речі Посполитої досліджує Н.Сидорик. Зокрема, авторка досить докладно висвітлила перебіг судового процесу у справі ліквідації Німецького союзу охорони прав національних меншин в Польщі, проблеми фінансування політичних організацій німецької меншини в Польщі з боку Німеччини².

Більш предметно дослідив окреслену проблему П.Качпжак. Вчений не тільки перерахував окремі організації та партії німців Польщі, але й стисло окреслив засади їх діяльності³. Регіональний аспект функціонування німецьких політичних організацій Другої Речі Посполитої представили П.Мательський, Е.Ольчак та П.Хаузер⁴. Зазначена проблема викликає стійкий інтерес німецьких істориків, про що свідчать наукові студії Р.Бланке, А.Котовського, Б.Лейкберга, К.Райц фон Френца, О.Хейке тощо. Однак, не дивлячись на досить значну кількість праць, присвячених проблемам німецької національної меншини міжвоєнної Польщі, жодна з них не приділяє достатньої уваги діяльності німецьких політичних партій, обмежуючись, у кращому разі, кількома сторінками⁵.

Метою статті є аналіз діяльності політичних партій та організацій німецької національної меншини в Польщі протягом 1918 – 1926 рр.

Перш ніж звернутися безпосередньо до проблем суспільно-політичного життя німецької меншини в Другій Речі Посполитій, варто в загальних рисах окреслити чисельність і розміщення німців на польських землях. Наявні статистичні відомості узагальнено у таблиці.

Німці на теренах Другої Речі Посполитої
(за відомостями перепису 30 вересня 1921 р.)⁶

Воєводство	Загальна кількість населення	З них німців	Відсоток німецького населення
Сілезьке	1 265 671	352 440	27,8
Лодзьке	2 252 769	103 484	4,6
Варшавське	2 112 798	47 384	2,2
Волинське	1 437 907	24 960	1,8
Любельське	2 087 951	10 933	0,5
Краковське	1 992 810	9 295	0,47
Львівське	2 718 014	12 436	0,46
Станіславовське	1 348 580	15 595	1,16
Тернопільське	1 428 520	2 484	0,17
Бялостоцьке	1 305 284	4 117	0,3
Келецьке	2 235 781	3 635	0,1
Новгородське	822 106	168	0,02
Поліське	880 898	905	0,1
Віленське	979 775	74	0,0076
Познанське	1 967 865	327 846	16,7
Поморське	935 643	175 771	18,8
місто Варшава	936 615	824	0,1

Таким чином, можемо виділити три регіони компактного проживання німців на польських землях – Сілезію, Познанське воєводство та Помор'є. Така ситуація пояснюється тією обставиною, що згадані території до кінця 1918 р. знаходилися у складі Німеччини і саме тому тут утворилися потужні осередки німецької меншини. В окремих повітах кількість німецького населення становила майже (або й більше) половини загальної чисельності – як то місто Бяльско в Цешинській Сілезії (61,9 %), місто Катовіце та повіт Кролевська Гута Сілезького воєводства (50,57 та 54,07 % відповідно), Сеполеньський повіт Поморського воєводства (48,2 %) Ходжеський повіт Познанського воєводства (46,3 %) тощо.

До Першої світової війни на території польських земель Пруссії діяли регіональні секції загальнонімецьких партій. Однак, з утворенням незалежної Польщі такий стан речей був неприйнятним. На інших польських землях якийсь організований політичний рух німців взагалі був відсутнім – діяли переважно організації на кшталт культурних та спортивних клубів, товариств тощо. У підросійській Польщі частина робітників-німців приєдналася до місцевого соціалістичного руху⁷.

У Верхній Сілезії до кінця 1918 р. найбільш впливовою була партія німецької лівіци – Соціал-демократична партія Німеччини (Sozialdemokratische Partei Deutschlands), яку очолював О.Хьорзінг. Під впливом СДПН знаходилися, зокрема, Вільні робітничі союзи (Freie Arbeiter Union). До березня 1921 р. СДПН стрімко втратила свої впливи, а чисельність її членів зменшилася з кількох десятків тисяч до 8 тисяч. Новою радикальною партією робітників у Верхній Сілезії стала Незалежна соціал-демократична партія Німеччини (Unabhängige Sozialistische Partei Deutschlands). На противагу СДПН, незалежні соціал-демократи відмовилися від націоналістичної ідеології, однак, і ця партія була приречена на швидкий занепад – більшість її членів вступила до Комуністичної партії Верхньої Сілезії (Komunistische Partei Oberschlesiens), яка станом на 1920 р. налічувала близько 5600 членів. На базі НСДПН та Соціал-демократичної партії Східної Сілезії (SPOst-Schles) у квітні 1922 р. виникла Німецька соціал-демократична партія Верхньої Сілезії (Deutsche Sozialdemokratische Partei in Oberschlesien)⁸.

Становище СДПН на території Верхньої Сілезії було не з найкращих. Вона не користувалася широкою підтримкою навіть серед німецького населення. На виборах 1912 р. вона набрала всього 14 %. Більшість населення (як німецького, так і польського) підтримувало християнських демократів та польських націоналістів. Причиною поразки на виборах стала нестабільність всередині партії. Розділ Сілезії призвів і до розколів (або ж об'єднань) всередині партій, що тут функціонували. 26 березня 1922 р. в Катовіцах було проведено 3'їзд соціал-демократичних організацій Верхньої та Цешинської Сілезії, на якому утворилася Німецька соціал-демократична партія польської Верхньої Сілезії. На цьому ж з'їзді було прийнято рішення про тісну співпрацю з польськими робітниками, а також польськими соціалістичними партіями меншості.

У Великопольщі (порівняно з Сілезією) були значно гірші умови для поширення та функціонування німецької соціал-демократії, оскільки регіон був переважно аграрним. Однак, соціалістичний рух на теренах Західної Польщі довів свою життєздатність під час Листопадової революції, коли утворилася розгалужена мережа Рад солдатських та робітничих депутатів. Напередодні Першої Світової війни у Великопольщі діяла тільки одна робітнича німецька партія – Німецька соціал-демократична партія (НСДП) Вона об'єднувала переважно ремісників, а господарські робітники не мали власних політичних організацій⁹.

Як вже згадувалося, під час Листопадової революції, почали активно утворюватися Ради солдатських та робітничих депутатів. У Бидгощі, як найпотужнішому осередку соціал-демократів, спочатку була утворена Солдатська Рада (10 листопада 1918 р.), а 11 листопада 1918 р. відбулося організоване НСДП робітниче зібрання, на якому обрано Робітничу Раду. Її очолили П.Штоссель, Р.Венде і В.Шульц. Обидві ради об'єдналися під назвою Робітничо-Солдатські Ради міста Бидгощі та околиць. Ця Рада на певний час утримувала фактичну владу у місті і складалася з робітників та солдатів, делегованих відповідно заводськими організаціями та солдатськими відділами. Керував нею Виконавчий Відділ, на чолі якого з обох сторін стояли рівноправні очільники – від робітничих організацій П.Штоссель, а з солдатського боку представники, що дуже часто змінювалися (Кнаак, Гаупт, Лангрок). Соціал-демократи мали також великі впливи в Радах утворюваних понад річкою Нотець¹⁰.

12 грудня 1918 р. в Пілі відбулася чергова окружна конференція НСДП. У ній брали участь тільки представники організацій з північно-західних провінцій. Делегати з Познані і більш південних осередків не могли взяти участі у конференції з огляду на вибух Великопольського повстання. Обрано 14 кандидатів до виборчого списку НСДП в Познанській провінції.

НСДП, протиставляючи себе пропаганді німецьких реакційних сил, агітувала за об'єднання зусиль поляків і німців, пропагувала програму соціалізації господарства, жадала відокремлення Церкви від держави, рівноправ'я жінок, право коаліцій та ін.¹¹. Однак, до польського національно-визвольного руху НСДП ставилася досить негативно.

Найсильнішими німецькими угрупованнями Великопольщі були Народна німецька партія людова (110502 голоси), демократи (72266 голосів), Німецька партія людова (54833), Християнська партія людова (Центр) (33640 голосів). Соціал-демократи провадили агітацію тільки в Познані та Бидгоському окрузі. Вони отримали близько 26 тис. голосів (Познань 4560, Бидгощ-місто 8032, Бидгощ-округ 13136). Соціал-демократи з Великопольщі впровадили 2-х послів до Народного Зібрання – В.Шульца і П.Штосселя (останній відмовився на користь кандидату від центристів – Г.Лодахля). На виборах до прусського сейму (16 січня 1919) року на Бидгощині НСДП здобули знову близько 17 тис. голосів і два мандати. П.Штоссель також отримав мандат до прусського сейму¹².

20 березня 1919 р. в рамках приготувань до II Конгресу Рад Німеччини в Пілі відбулася окружна конференція делегатів Солдатських та Робітничих Рад з Бидгощі, Пілі, Ходежі, Тжцянки, Вілюня, Некля, Фордоня, Кжижа, Самосня, Вижиська та інших, а також делегатів селянських рад. П.Штоссель розкритикував на конференції Великопольське повстання та польський шовінізм. Ухвалено рішення про оборону "німецького сходу" і вибрано делегата на Конгрес в особі П.Штосселя. Вибори нових рад не проводили.

25 квітня 1919 р. в Бидгощі відбулися три великі протести проти приєднання Великопольщі до Польщі. Протести були організовані усіма німецькими політичними партіями, включно з НСДП¹³. Представники НСДП в своїх агітаційних промовах виставляли Головну Народну Раду (тимчасовий польський уряд Великопольщі) зразком польської реакції.

Дещо інше становище зайняли незалежні соціал-демократи (НСДПН). Вони були більш поступливими у справі самоокреслення поляків. 21 квітня 1919 р. в Бидгощі відбулося велике зібрання НСДПН, на якому критиковано правницю НСДП і сформульовано більш радикальні програмні гасла. Виступаючи стверджували, що вибори до Народного Зібрання проведено зарано, що процес соціалізації Німеччини перебігає надто вільно. Серед найбільш відомих діячів НСДПН варто назвати Котинського, Руновича, Венделя та ін. Вони також критикували антипольські виступи¹⁴.

У травні 1919 р. у Бидгощі дійшло до загострення боротьби на тлі обговорення трактату, нав'язуваного Німеччині. НСДПН та НСДПН визнали трактат несправедливим і мобілізували проти нього громадську думку. Виступаючи проти подібного мирного врегулювання, соціал-демократи виступали і проти воєнної агітації шовіністів з Г.Клейновим на чолі, які закликали продовжувати військове протистояння¹⁵.

Після виходу Познанщини та Помор'я із складу Німеччини, німецькі соціал-демократи об'єдналися в єдину організацію – Союз німецьких соціал-демократів Познані та Помор'я. Німецькі соціал-демократи Великопольщі швидко налагодили контакт з німецькими партіями Верхньої Сілезії, почали видавати власні друковані часописи.

Позицію німецьких політичних партій яскраво ілюструють перші вибори у Сейм Сілезії (22 вересня 1922 р.). Список Німецької соціал-демократичної партії у двох виборчих округах Верхньої Сілезії набрав 19 тис. 789 голосів, а в одному окрузі Цешинської Сілезії 5970 голосів (загалом 25 тис. 759 голосів, або 6,7 %). Німецька католицька народна партія та Німецька партія разом набрали 83 тис. 750 голосів (21,6 %), з яких 21 тис. 32 голоси у Цешинській Сілезії. Для порівняння, за Польську соціалістичну партію було віддано 65 тис. 493 голоси.

У Центральній Польщі умови для розгортання німецького соціалістичного руху були дуже сприятливі – тут була велика кількість робітників, які мали великий досвід боротьби з російською владою. Зусиллями Еміля Зербе та Артура Кроніга тут була створена політична організація німецьких робітників – Німецька робітнича партія Польщі. Програмні засади нової партії були оприлюднені у її друкованому органі "Die Arbeit". Вона проголосила бажання жити в мирі та злагоді з польською більшістю. Листопадові вибори 1922 р. були успішними для партії, так само, як і муніципальні 1923 р. Зокрема, у Лодзі партія отримала 11 тис. 421 голос і 5 місць у муніципалітеті¹⁶.

На території Верхньої Сілезії та Помор'я діяла Об'єднана комуністична партія Німеччини (Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands). Друкованим органом партії був часопис "Die Rote Fahne" (Берлін)¹⁷.

Поряд з лівими партіями існували і невеликі правоцентристські. Такою, наприклад, була Німецька католицька народна партія (Deutsche Katholische Volkspartei), яка була створена 29 грудня 1921 р. НКНП була прямим нащадком політики католицької партії Центр (Zentrum) (існувала з 1870 р.). Очолював НКНП Е.Пант (1887 – 1938). У січні 1922 р., внаслідок об'єднання трьох німецьких партій утворилася Німецька партія (Deutsche Partei), яка репрезентувала інтереси німецьких землевласників Східної Верхньої Сілезії. У 1922 – 1924 рр. Німецьку партію очолював К.Рейтенштейн¹⁸.

Побоюючись репресій з боку поляків, німці західних воєводств вирішили створити організацію, яка б репрезентувала інтереси всієї німецької національної меншини Польщі, незалежно від території¹⁹. Така організація виникла у 1921 р. під назвою Союз німців для охорони прав меншості в Польщі (скорочено Deutschtumsbund). До складу цієї організації увійшли, зокрема, Союз німців в Польщі (виник в Лодзі 1921 р.), Німецька соціал-демократична партія (діяла в познанському та поморському воєводствах). Окремо від Deutschtumsbund існувала Німецька партія праці Польщі, впливи якої, зазвичай, не виходили за межі лодзького округу.

Під кінець 1921 р. почали також утворюватися численні організації у польській частині Верхньої Сілезії. Тісно пов'язаний з Deutschtumsbund, однак незалежно від нього існував Німецько-верхньосілезький народний союз Польської Сілезії для охорони прав меншості (скорочено Volksbund)²⁰. Офіційно Volksbund був утворений 8 листопада 1921 р. на конференції очільників німців Верхньої Сілезії в Катовіцах. Головою його було обрано барона К. фон Рейтенштейна, а також О.Улітца. Баварець О.Улітц керував Вольксбундом до 1939 р., зали-

шаючись при цьому послом до Сейму Верхньої Сілезії²¹. Під егідою Volksbund діяли: Німецька партія (націоналісти), Католицька народна партія, а також Німецька соціал-демократична партія.

Deutschtumsbund поділявся на вісім провінційних відділів, які в свою чергу розділялися на повітові. Посли та сенатори-німці входили до Ради Союзу. Він поділявся на дев'ять секцій: адміністративну, преси, суспільну, шкільну, загальноосвітню, жіночу, добродійну, фінансову та порцеляційну. Фінансувався Союз за рахунок щедрих дотацій з Німеччини. Deutschtumsbund ніколи не був легальною організацією, ніколи не представляв польському уряду свого статуту для затвердження. Натомість, до його складу входила велика кількість легалізованих організацій, як то: Landbund (об'єднання землевласників), Bauerbund (об'єднання селян), Handwerkerverband (об'єднання робітників), Lehrerverein (об'єднання вчителів), Schulverein (об'єднання шкіл), Deutsche Bühne (Німецька сцена), Literarischer Verein (Літературне товариство), Turn-und Sportverein (Спортивне товариство) та ін. Всі ці товариства у свою чергу також поділялися на секції²². Deutschtumsbund проіснував два роки і в 1923 р. був ліквідований польською владою під приводом звинувачень у шпигунстві на користь Німеччини.

Ліквідація Deutschtumsbund усталила систему трьох німецьких організацій, які налагодили тісну співпрацю: Volksbund (Сілезія), Німецьке об'єднання в Сеймі та Сенаті для Познанщини, округу Нотеці та Помор'я (скорочено Deutsche Vereinigung; об'єднувало всіх послів-німців до Сейму та сенаторів, утворило окремі бюро в обох воєводствах), а також Німецьке народне об'єднання в Польщі (на колишній підросійській території). Всі ці політичні організації можна сміливо зараховувати до націоналістичних, оскільки головною засадою їх діяльності була оборона прав німецької меншини незалежно від території проживання та політичних поглядів. Консолідації німецьких політичних сил сприяла агресивна політика польського уряду відносно німецької меншості та національних меншин загалом²³.

Політичні організації німців були надзвичайно політично активні, публічні, намагалися шукати шляхів до співпраці з політичними організаціями інших національних меншин Другої Речі Посполитої, щоб єдиним фронтом виступити проти реакційної національної політики польського уряду. Вони також розгорнули активну міжнародну діяльність, висловили свою солідарність з веймарською Німеччиною. Однак, не варто вважати всі організації німецької меншості суто націоналістичними – такі погляди репрезентували виключно очільники партій. Натомість, всередині німецьких партій існували різноманітні течії.

Певну незалежність зберіг німецький соціалістичний рух. Наприклад, в Лодзі, німецькі соціалісти тісно співпрацювали з Польською соціалістичною партією (ПСП), а також з Бундом. У Сілезії німецькі соціалісти співпрацювали з Вольксбундом, а під час робітничих страйків вони подекуди солідаризувалися із загальнопольським робітничим рухом. Частина соціалістів знаходилася під впливами комуністичного руху. У 1925 р. три німецькі соціалістичні організації об'єдналися у Німецьку соціалістичну партію праці²⁴.

В середині 20-х рр. XX ст. (близько 1924 р.) з метою поширення ідей націонал-соціалізму серед німців Цешинської Сілезії та Судетів була створена Німецька націонал-соціалістична партія Польщі. Головою її був Рудольф Візнер, а друкованим органом – бяльський часопис "Freie Wort" (головний редактор Карл Гофман)²⁵.

На території Польщі видавалася велика кількість німецької партійної преси, зокрема "Deutsche Rundschau" (Бидгощ), "Deutsche Nachrichten" (офіційний орган Deutschtumsbund, Бидгощ), "Posener Tageblatt" і "Volkszeitung" (органи німецьких соціалістів, Бидгощ), "Lodzer Freie Presse" та "Volksstimme" (органи німецьких соціалістів в Цешинській Сілезії, Бельськ), "Dirschauer Zeitung", "Allgemeine Nachrichten für Pomerellen" (Вабжежно у Цешинській Сілезії), "Lissauer Tageblatt" тощо. Всі вищезгадані видання вирізнялися радикальною, націоналістичною спрямованістю. Інші, провінційні часописи переважно передруковували статті з вказаних видань, особливо з "Deutsche Nachrichten"²⁶.

Протягом 1918 – 1926 рр. німецька громада Другої Речі Посполитої створила на польських землях розгалужену мережу політичних партій, громадсько-політичних та культурних об'єднань. Всі вони мали одну спільну рису – серед засадничих принципів їхньої діяльності вирізнялися захист політичних прав німців Польщі, їхньої національної ідентичності. Німецькі політики намагалися втілювати ці принципи у життя на шпальтах численних національних політичних

часописів. На додачу до цього, на території Польщі продовжили функціонувати загальнонімецькі політичні партії, хоча їх спрямованість була значно радикальнішою ніж у партій меншини. Можливість існування настільки потужної мережі партій підтримувалася щедрими дотаціями від німецького уряду, який не втрачав надії повернути собі колишні пруські землі і використовував суспільно-політичні організації німецької громади в Польщі як трибуну для поширення сепаратистських настроїв на окремих територіях.

Окреслена тема потребує подальшого, більш ґрунтовного дослідження. Особливої уваги істориків потребують проблеми діяльності політичних часописів німецької меншини на польських землях; методів пропаганди та дезінформації, широко використовуваних німецькими партіями у місцях компактного проживання німців Польщі, регіональної специфіки діяльності партійних осередків німецької громади та ін.

¹ Алексієвець Л.М. Польша в 1918 – 1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою: дис. ... д. іст. наук: 07.00.02. – Чернівці, 2007. – С. 195.

² Сидорик Н.М. Національна політика польської влади щодо німецької меншини (1919 – 1939 рр.) // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 66 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Gileya/2012_66/Gileya66/117_doc.pdf; Сидорик Н. Німецька національна меншина Польщі в зовнішній політиці Німеччини (1919 – 1939 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Вип. 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/apvvi/2010_20/sydoryk.pdf.

³ Kasprzak P. Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919 – 1939 // Studia Lubuskie. – 2007. – 3. – S. 155.

⁴ Matelski P. Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919 – 1939. – Poznań, 1997. – 592 s.; Olczak E. Działalność polityczna mniejszości niemieckiej w powiecie świeckim w l. 1920 – 1939. – Świecie, 2012. – 18 s.; Hauser P. Mniejszość niemiecka w woj. pomorskim w l. 1920 – 1939. – Wrocław, 1981. – 290 s.

⁵ Blanke R. Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918 – 1939. – Lexington, 1993. – 316 p.; Kotowski A. Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit 1919 – 1939. – Wiesbaden, 1998. – 383 s.; Lakeberg B. Das Judenbild in den Presseorganen der deutschen Sozialisten in der Zweiten Polnischen Republik [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/volltexte/2009/113387/pdf/Medaon.A_Lakeberg_3_2008.pdf; Lakeberg B. Die Deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918 – 1939 Und Ihr Polen- Und Judenbild. – Frankfurt am Main, 2010. – 562 s.; Raitz Von Frentz K.A Lesson Forgotten: Minority Protection Under the League of Nations : the Case of the German Minority in Poland, 1920 – 1934. – New York, 1999. – 290 p.; Heike O. Die deutsche Arbeiterbewegung in Polen, 1835 – 1945. – Dortmund, 1969 – 195 s.; Matull W., Heike O. Ostdeutschlands Arbeiterbewegung: Abriss ihrer Geschichte, Leistung und Opfer. – Würzburg, 1973. – 590 s.

⁶ Kalkstein Z. Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce. – Warszawa, 1927. – S. 6, 8 – 10.

⁷ Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 – 1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – S. 133.

⁸ Faruga A. Mniejszość niemiecka na Wschodnim Górnym Śląsku (1922 – 1939). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakorzenie.most.org.pl/ns_wdrp/02.htm.

⁹ Czubiński A., Makowski E. Klasowy ruch robotniczy w Wielkopolsce w okresie II Rzeczypospolitej. T. I: lata 1918 – 1928. – Poznań, 1963. – S. 77.

¹⁰ Ibid. – S. 83.

¹¹ Ibid. – S. 85.

¹² Ibid. – S. 86.

¹³ Ibid. – S. 87.

¹⁴ Ibid. – S. 88.

¹⁵ Ibid. – S. 89.

¹⁶ Matull W., Heike O. Ostdeutschlands Arbeiterbewegung: Abriss ihrer Geschichte, Leistung und Opfer... – S. 507 – 519.

¹⁷ Belcikowski J. Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na

ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela. – Warszawa, 1923. – S. 97.

¹⁸ Faruga A. Mniejszość niemiecka na Wschodnim Górnym Śląsku (1922 – 1939)...

¹⁹ Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 – 1939... – S. 133.

²⁰ Ibid. – S. 133 – 134.

²¹ Faruga A. Mniejszość niemiecka na Wschodnim Górnym Śląsku (1922 – 1939)...

²² Polacy w Niemczech i Niemcy w Polsce. – Warszawa: nakł. Okręgu Środkowego ZOKZ, 1925. – S. 17 – 18.

²³ Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 – 1939... – S. 134.

²⁴ Ibid. – S. 134 – 135.

²⁵ Stoliński Z. Die deutsche minderheit in Polen. – Warszawa, 1928. – S. 54 – 55.

²⁶ Bełcikowski J. Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej... – S. 95 – 96.

Анализируется участие национальных немецких партий в политической жизни Второй Речи Посполитой периода парламентской демократии. Определены взаимосвязи между территориальным размещением немецкого населения Польши, его социальной структурой и популярностью определенных политических группировок.

Ключевые слова: национальные меньшинства, Великопольша, Ноябрьская Революция, национал-демократия, социал-демократия.

Involvement of German national parties in the political life of the Second Polish Republic in the period of parliamentary democracy is analyzed in the article. Interconnections between the territorial placement of German population of Poland, it's social structure and popularity of certain political groups is identified.

Keywords: national minorities, Great Poland, November Revolution, National Democracy, Social Democracy.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТІЛЬЦІ: ПРИСЯГА НА ВІРНІСТЬ АВСТРО-УГОРЩИНИ ЧИ БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКІ ДЕРЖАВНІ ІНТЕРЕСИ

У статті розглядаються причини складання присяги Українськими січовими стрільцями на вірність Австро-Угорщини.

Ключові слова: Українські січові стрільці, мілітарний, молодіжні організації, присяга, мобілізація, державність.

Боротьба за національну державність посідає чільне місце в історії українського народу. У ХХ ст. значний внесок у реалізацію державницьких устремлінь українців зробили національні військові формування – Легіон Українських Січових Стрільців, Армія Української Народної Республіки, Українська Галицька Армія та Українська Повстанська Армія. Серед цих військових формувань почесне місце посідають Українські січові стрільці (УСС).

Основу Українських січових стрільців становили молодіжні організації Східної Галичини, що були створені наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Це були, насамперед, український "Сокіл" (1894 – 1939 рр.), пожежно-гімнастичне товариство "Січ" (1900 – 1925 рр.), галицький "Пласт" (1911 – 1939 рр.) та довоєнні Січові Стрільці (березень 1913 р.), які внаслідок ряду причин були поділені 25 січня 1914 р. на "Січові Стрільці – І" та "Січові Стрільці – ІІ". Саме члени цих молодіжних організацій стояли у витоків Легіону українських січових стрільців, що був створений у серпні – вересні 1914 р. Так, наприклад, за підрахунками історика Б.Трофим'яка, протягом 1914 – 1917 рр. в Леґіоні УСС перебувало понад 1500 пластунів, 748 з яких загинули в боях, понад 500 зазнали лиха від ран та полону¹.

Варто зазначити, що в керівних документах молодіжних організацій Східної Галичини зазначалось про "побудову соборної України, яка б не зазнавала національного, політичного та духовного гноблення"². Головними організаційними засадами стрілецького руху були: добровільність, взаємодопомога, рівність, дотримання закону та виконання усталених правил поведінки в суспільстві, пошана власної та чужої гідності, моральність, чесність, патріотизм. Членом товариств міг бути кожний українець (українка) незалежно від соціального походження та стану. Як влучно зауважує П.Зеленко, кожний бажаючий, котрий хотів поповнити стрілецькі ряди, мав присягнути на вірність Україні. Одна із стрілецьких заповідей містила наступні промови: "Буду добрим сином України та добрим вояком і добрим товаришем в стрілецтві, щоб спільним трудом і спільними силами зробити кращу долю Вітчизні"³.

Саме у середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у "Соколах", "Січах" та "Пласті", зародилася ідея про збройне виборення власної державності. Як зазначають організатори стрілецького руху, зокрема М.Угрин-Безґрішний у своїх спогадах про те, що на мобілізаційний заклик Боевої Управи до Леґіону Українських січових стрільців вступило 28 тис. чол.⁴, серед яких були присутні представники різних соціальних станів⁵. Таке піднесення серед західноукраїнського населення свідчило про те, що українці вже були свідомими та рішучими у своїх діях стосовно творення власної держави. Це була організована сила, яка відродила пам'ять про українське військо дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Австрійсько-польська адміністрація, спостерігаючи за активністю українців щодо їхньої організації військових формувань – занепокоїлася. Вона чинила всілякі перешкоди мобілізаційним заходам, забороняла добровольцям збиратися по повітам, іноді ув'язнювала їх та

відправляла в концентраційні табори. Однак, незважаючи на активну протидію антиукраїнських сил, стрілецькі лави продовжували поповнюватися новими борцями за свободу.

Поряд з ентузіазмом, який охопив українців Галичини на початку Першої світової війни, почали проявлятися внутрішні труднощі, які особливо виникали через брак коштів. Так, серед організаторів був намір одягнути легіон в окремий стрілецький однострій, однак фінансові проблеми не могли дозволити це. Враховуючи фінансові труднощі новоутвореного легіону УСС, "Невгасаючий фонд", котрий був створений українським жіноцтвом надав йому 9 тис. крон⁶, що надходили як пожертви з усього краю.

Ускладнювала становище ще й нестача військових інструкторів (незважаючи на обіцянки австрійської військової влади надіслати для УСС 100 старшин-українців, прибуло тільки 20)⁷, а також зброї та спорядження, що не давало можливості високоякісному військовому навчанню добровольців. До того ж українським добровольцям, австрійська влада видала мало на що придатні однабоєві карабіни застарілої системи Верндля, які були зняті з австрійського озброєння ще наприкінці 1880-х років. Стрільці зазвичай викидали їх, купуючи за власні кошти модернішу зброю⁸. Непростою також залишалася ситуація із харчуванням, одягом, взуттям та санітарними умовами. Однак, незважаючи на всі ці нестачі та негаразди, новобранці трималися бадьоро, так як для здійснення власної мети – мети соборної України, були змушені змиритися з усіма перешкодами, які виникали на їхньому тернистому шляху.

Враховуючи усі вище перелічені обставини, перед організаторами стрілецького руху постало завдання – визначити статус легіону УСС. Воно ускладнювалось ще й тим, що з одного боку, дії українського керівництва істотно зумовлювала австрійська влада, а з другого – саме це керівництво, беручись за організацію легіону, до кінця не уявляло, якими мали бути його завдання та мета⁹.

На нараді членів Головної Української ради з представниками австрійського уряду було узгоджено, що український легіон буде особливим відділом з військово-політичним завданням, як свого роду посередник між австрійською армією та українським населенням. Що ж до бойових завдань, то Українські Січові Стрільці мали їх виконувати лише у крайньому разі¹⁰. Та як засвідчують подальші події, ці домовленості були не більше як формальністю, яку австрійська влада не збиралася дотримуватися і використовувала стрільців так, як вважала за потрібне. Вона зовсім не була зацікавлена в розвитку та боротьбі українського руху за національну ідею.

30 серпня 1914 р. російські війська підійшли до м. Львова, стрілецьтво, зібране там, – усього близько 2 тис. чоловік¹¹ було змушене виїхати до м. Стрия. Крім них, туди з'їхалися добровольці з усього краю, яких на початок вересня нараховувалось понад 10 тис. осіб¹². Їх кількість мала б бути набагато більше, але через стрімкий наступ російських військ, чимало відділів зі східних і південних повітів Галичини не змогли дістатись до Стрия. Всі добровольці розташовувались там у таборах, здебільшого просто неба. Постала небезпека, що Легіон опиниться без будь-яких засобів для існування, оскільки велику частину краю було окуповано російськими військами. До того ж у фонді Бойової Управи не було коштів, бо перестали надходити пожертви українського народу на існування Легіону УСС. За допомогою необхідно було звертатися до австрійської влади, однак вона, перш ніж взяти УСС на державне утримання, зажадала від стрільців складання присяги на вірність Габсбурзької династії¹³, про що 1 вересня було повідомлено команданта легіону М.Галущинського.

Вимога не стала новиною, бо про це йшлося ще на нараді представників Головної Української ради з представниками австрійського уряду у Львові. Однак тоді виникла опозиція серед добровольців УСС проти складання присяги на вірність Австрії¹⁴. Саме тому Українська Бойова управа, побоюючись невдоволення стрілецьтва, звернулася з вирішенням даного питання. Коли ж складання присяги зажадали вдруге, серед стрільців знову почалися стихійні протести. Вирішальним моментом на нараді були внутрішні переконання добровольців, так як стрільці усвідомлювали те, що вони мають бути українським військом і боротися за національні інтереси, а не за інтереси Габсбурзької династії, тому їхня військова присяга має бути складена на вірність Україні та її народу. Таку позицію підтримували довоєнні члени січових та стрілецьких організацій: В.Данилович, М.Балицький, В.Семець та інші¹⁵. Ситуація склалася так, що день 1 вересня 1914 р. став ніби маніфестацією української державної ідеї, яку репрезентували тисячі

галицької молоді. Однак ці події ускладнювалися тим, що ворожі сили могли використати їх, аби звести нанівець українські плани. Враховуючи це, М.Галущинський доклав максимум зусиль, щоб переконати добровольців скласти присягу у тій формі, якої вимагала австрійська влада, і цим не дати їй ніяких підстав для розпуску легіону¹⁶. Врешті-решт йому вдалося це зробити.

Однак 2 вересня непередбачені дії австрійської влади знову призвели до відкладання присяги. Це був наказ, згідно з яким дозволялося сформувати тільки один полк Українських Січових Стрільців кількістю 5 тис осіб. До того ж оснащення підрозділу вирішувалося повільно, правові відносини УСС з австрійськими військовими частинами не були врегульовані, а командування під впливом польських політиків чинило перешкоди створенню легіону. Мотивуючи брак одягу та озброєння, кількісний склад формації був ще зменшений до 2 тис. осіб¹⁷.

Один із сучасних дослідників стрілецького руху М.Лазарович в своєму монографічному дослідженні "Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба" зазначає, що лише після протестів М.Галущинського австрійська влада погодилась збільшити чисельність УСС до 2,5 тис. осіб¹⁸. Проте, С.Шухевич, безпосередній очевидець тих подій, тим більше він особисто був причетний до мобілізаційних заходів УСС, так як здійснював відбір добровольців, у своїх спогадах "Видиш брате мій /8 місяців серед УСС-ів/" зазначає, що він самостійно вирішив відібрати не лише 2 тис. добровольців, а 2,5 тис., що нібито 500 осіб зможуть "прохарчуватись і ще покажуть, на що здатні"¹⁹. Варто зазначити, що М.Галущинський, перший командир УСС, був далеким від національних ідей, що в подальшому, в роки війни, негативно позначилося на стані стрілецтва. Цей факт підтверджують також і мемуари М.Голубця, в яких учасник тих подій зазначає, що, коли М.Галущинський оприлюднив австрійський наказ про обмеження чисельності Легіону УСС до 2 тис. осіб і наказав С.Шухевичу здійснити відбір добровольців, він із посмішкою на устах промовив: "Решту треба розігнати на чотири вітри"²⁰. Фактично це була чисельність одного полку. Можливо, обмеження кількості вдалось би уникнути, якби у м. Стрию разом з Легіоном УСС були присутні й західноукраїнські політики, які безпосередньо були причетними до створення Січових Стрільців, а так до голосу М.Галущинського, котрий мав лише чин поручника (сьогоднішньою термінологією – старшого лейтенанта), мало хто з австрійських військових прислухався²¹. Якщо ж уявити собі, що кількість Українських Січових Стрільців становила хоча б тисяч десять, то, очевидно, що результати цих змагань були б дещо іншими.

Історик О.Думін (колишній сотник УСС) висував п'ять версій причин, що на його думку, призвели до обмеження чисельності легіону УСС²². Найбільш важливими з них – дві. Перша причина полягає в тому, що Австро-Угорщина прагнула за рахунок Східної Галичини досягти порозуміння з Росією і численна стрілецька формація була б перешкодою для цього. За другою – австрійська влада не бажала допустити збільшення кількості легіону, бо це б неминуче призвело до активації українського національного руху. Можна припустити, що взаємодія цих двох причин призвела до кінцевого наслідку, інші ж версії О.Думіна, як опір Українських Січових Стрільців складати присягу на вірність Австрії, відмова їх йти походом на Почаїв проти російської армії та звинувачення українців Галичини в москвофільстві – могли стати хіба що приводом до обмеження легіону. Поряд з цим не слід забувати й про те, що австрійський уряд із самого початку виникнення стрілецького руху підозрював УСС у тому, що вони у Першій світовій війні стали до боротьби, "тільки за українську справу"²³, а також про вплив поляків, які аж ніяк не були зацікавлені, щоб українці виставили свій чисельний легіон.

Звістка про обмеження кількості стрільців викликала величезне обурення серед добровольців. Відразу ж зародилася і почала поширюватись думка, що ніхто не присягатиме, як не приймуть усіх. Студенти почали готувати "чорну раду", на якій мали б бути присутні всі добровольці і прийняти відповідне рішення. Так позиція була справедливою, але вона не могла вирішити тієї складної проблеми, що стояла перед українцями – створення власного війська. Було зрозуміло, коли добровольці не складуть присяги, як того вимагала австрійська влада і не змиряться з обмеженням своєї формації, то ні про яке українське військо не може бути й мови. У цій ситуації вперше виявив себе як стрілецький ідеолог Д.Вітовський, який звернувся до присутніх з такою промовою: "Треба нам за всяку ціну вдержати для української справи наш зав'язок українського війська. Ми мусимо поборювати всі перешкоди на нашому

шляху, що нас ждуть у майбутньому. Хоч би з нас мала вернутись тільки сотня додому, ми не сміємо зневіритися, мусимо виконати свій національний обов'язок у цій війні, який доручив нам наш народ"²⁴. З такими аргументами змушені були погодитися всі.

3 вересня 1914 р. на загальній нараді в присутності 2500 стрільців інші добровольці отримали свої документи для повернення додому. "Зі сльозами в очах благали вони залишити їх, – згадував М.Галушинський, – та годі було вволити їх бажання"²⁵. Про ці події писав і Р.Купчинський у своїй трилогії "Заметіль", наводячи приклад, як "один із добровольців купив у іншого право залишитися серед Українських Січових Стрільців"²⁶. Деякі з відрахованих добровольців обурювалися і навіть намагалися чинити опір своєму відрахуванню з легіону, обурюючись не так діями австрійського командування, як бездіяльністю тих, хто мав би їх захистити, насамперед членів Головної Української Ради та Української Бойової Управи, які покинули стрільців напризволяще²⁷. "Що скажуть вони всі, як прийдеться їх з нічим вертати, з одною свідомістю, що їх не треба Україні"²⁸ – це єдине в той час, що пригнічувало відрахованих добровольців. Смуток і розгубленість охопили не лише тих, хто були відраховані, але й тих, які залишалися у лавах стрілецтва. Бо, коли згадати, що всі вони, маючи змогу залишитися вдома та перечекати страшні воєнні часи, знехтували небезпекою і, вважаючи, що мають бути там, де можуть принести користь Україні, добровільно з'явилися до українського війська – стає зрозумілим їхній щирий патріотичний порив (пізніше велика кількість відрахованих в Стрию добровольців все ж таки зуміла повернутися до легіону УСС)²⁹, що згодом у лавах УСС отримав органічне оформлення у вигляді стрілецької ідеології.

Проте, один із організаторів стрілецького руху А.Чайковський у своїх спогадах зазначає, що після складання присяги на вірність Австро-Угорщини, стрільці, які не ввійшли до визначеної чисельності австрійським урядом повертались на Самбірщину, де їх було зорганізовано в окремі стрілецькі загони³⁰. Це був, так званий, запасний резерв, що постійно поповнював стрілецькі ряди³¹.

Формування Легіону УСС з боку австрійської влади проводиться на підставі так званого "Цісарського патенту 1851 р."³² про добровільні воєнні формування. Ці формування підпорядковувались Міністерству оборони Австрійської імперії та відповідно вважались частиною ландверу. Не варто останні плутати з німецьким ландвером – другорядним формуванням військових резервів. Збройні сили Австро-Угорщини складалися з трьох формально рівноправних частин австрійського ландверу, угорського гонведу та найчисельнішого "спільного війська".

Однією з умов патенту було те, що на всі командні посади добровольці самостійно обирали кандидатів. Оскільки такий командир не визнавався в регулярному війську, то до його звання додавали слово "легіонер". Стрільці пішли далі – вони підібрали до австрійських військових відповідники з української козацької історії. Так, наприклад, командири сотень із офіційним званням "Legion-Hauptman" ставали "сотниками". Навіть "булавна старшина" УСС, що призначалася австрійською владою з числа професійних військових (зазвичай українського походження), отримала у внутрішньому використанні зміни: "полковник", "підполковник" та "отаман". До речі, слід зазначити, що відомі галицькі політики К.Левицький, І.Кивелюк, І.Кульчицький, С.Баран вступили також до легіону УСС як добровольці.

Формування австрійською владою легіону УСС призвело до різкої зміни його соціального складу. Так, раніше серед добровольців домінувало селянство, однак, згідно з наказом, збільшилась питома вага інтелігенції, котра в деяких сотнях, зокрема Д.Вітовського та В.Дідушка досягала 80 – 90 %³³. Загалом же інтелігенція у лавах УСС, у тому числі студенти та учні, становила близько 40 %, селяни ж – 20 %³⁴. Щодо представників від інших соціальних станів серед усусів, то даних немає.

Абсолютну більшість серед стрілецтва становила молодь: у віці до 22 років – 75 %, від 22 до 27 років – 16 %. Усі стрільці, за винятком 0.76 %, були українцями і сповідували греко-католицизм³⁵. Переважна більшість їх була освіченою, однак дехто з них не вмів писати. Менш освічених усусів становило 10 – 12 %³⁶. Українські Січові Стрільці представляли практично всі округи Східної Галичини, а також були окремі вихідці із Західної Галичини, Закарпаття, Наддніпрянщини та Буковини. Це засвідчувало те, що національна ідея тією чи іншою мірою охопила все західноукраїнське суспільство.

3 вересня 1914 року, після того, як основна частина добровольців під тиском австрійської влади змушена була покинути стрілецькі лави, стрільці, котрі залишилися, змушені були прийняти австрійську присягу. Проте як засвідчує С.Шухевич : "Ця присяга була не на вірність Австрії, а на вірність Україні, так як головна мета стрільців полягала у боротьбі за самостійну Україну"³⁷. Крім того, як підтверджують очевидці тих подій, завдячуючи старанням Д.Вітовського, стрільці склали ще одну присягу – на вірність Україні, яку прийняв священник Р.Нижанківський. Цього разу присягали всі і, навіть, ті, хто не потрапив до лав УСС (подібні присяги проводили й раніше, під час перебування добровольців у своїх повітах)³⁸. В присязі зазначалося: "Я, ..., Український Січковий Стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорозькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові. Так мені Господи Боже й Архангеле Михаїле допоможіть. Амінь"³⁹. Подальші події показали, що саме остання присяга стала моральним імперативом для українського війська новітньої доби. Таким чином, днем створення Легіону УСС вважається 3 вересня 1914 р.

Варто зазначити, що з Легіоном Українських січових стрільців були пов'язані яскраві етапи самовідданої праці, спрямовані на пробудження та утвердження серед українців почуття національної гідності та ідеї соборності. Усуси були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки. У цьому русі провідною була ідея єдності всіх українців як спадкоємців козаків-січовиків. Незважаючи, що стрілецтво, стаючи до боротьби, змушене було змиритися з певною регламентацією своїх дій австрійською владою, – то був тоді єдиний шлях до створення українського війська (до речі, становлення козацтва також відбувалось в умовах чужої держави), – це зовсім не означало, що воно відстоюватиме чужі йому інтереси. Важливим доказом того, що спочатку свого існування УСС стояли на позиції боротьби за Українську державу, а не за австрійські інтереси, стала їх відмова скласти присягу на вірність Габсбурзькій династії. Ідейний шлях, який започаткувало передвоєнне стрілецтво і, який підтримували Січкові Стрільці у м. Стрию, раз і назавжди визначив пріоритети Українських січових стрільців у боротьбі за державотворчі процеси в Україні.

¹ Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х р. XIX ст. до 1939 р.). – К., 1997. – С. 152.

² Монолатій І. Українські Легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців 1914 – 1918. – К., 2008. – С. 41.

³ Зеленко П. Українські січкові стрільці // За державність. – № 5. – 1935. – С. 243.

⁴ Угрин-Безгрішний М. Нарис історії УСС. – Ч. 1. – Львів, 1923. – С. 33.

⁵ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – Львів, 1916. – С. 142 – 143.

⁶ Угрин-Безгрішний М. Вказ. праця. – С. 62.

⁷ Там само. – С. 62.

⁸ Там само. – С. 65 – 67.

⁹ Галушинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з років 1914 – 1915. – Львів, 1934. – С. 21, 25.

¹⁰ Там само. – С. 28.

¹¹ Українські Січкові Стрільці 1914 – 1920 / Під ред. Гнаткевича Б. – Львів, 1935. – С. 18.

¹² Гуцули у визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Михайла Горбового / Під ред. Ковалю Р. – К., 2009. – С. 15.

¹³ Галушинський М. Вказ. праця. – С. 81.

¹⁴ Там само. – С. 44 – 45.

¹⁵ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956. – С. 77.

¹⁶ Галушинський М. Вказ. праця. – С. 83.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль, 2005. – С. 87 – 88.

¹⁹ Шухевич С. Видиш брате мій (8 місяців серед УСС-ів). – Львів, 1930. – С. 56

- ²⁰ Голубець М. Рік грози і надій. – Львів, 1934. – С. 102.
- ²¹ Історія Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання. 1917 – 1967. – Чикаго, 1969. – С. 24.
- ²² Думін О. Про причини обмеження чисельності Легіону УСС // Вісник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1934. – №10. – С. 747 – 753.
- ²³ Шухевич С. Вказ. праця. – С. 99.
- ²⁴ Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листопадового чину. – Львів, 2005. – С. 7.
- ²⁵ Галушинський М. Вказ. праця. – С. 91.
- ²⁶ Купчинський Р. Заметіль. II. Перед навалою: Повість зі стрілецького життя (у 3-х частинах). – Львів, 1991. – Ч. 2. – С. 96.
- ²⁷ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – Львів, 1916. – С. 91 – 93.
- ²⁸ Галушинський М. Вказ. праця. – С. 91.
- ²⁹ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – Львів, 1916. – С. 139 – 140.
- ³⁰ Чайковський А. Як сформовано Січових Стрільців у Самбірщині // Літопис Червоної калини. – № 9. – Львів, 1929. – С.13.
- ³¹ Шухевич С. Вказ. праця. – С. 57.
- ³² Монолатій І. Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців 1914 – 1918. – К., 2008. – С.37.
- ³³ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – Львів, 1916. – С. 142.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – С. 141, 143.
- ³⁶ Там само. – С. 142.
- ³⁷ Шухевич С. Вказ. праця. – С. 38.
- ³⁸ Угрин-Безгрішний М. Вказ. праця. – С. 27.
- ³⁹ Там само. – С. 28; Головацький І. Вказ. праця. – С. 8.

В статье рассматриваются причины принятия присяги Легионом Украинских сечевых стрельцов на верность Австро-Венгрии.

Ключевые слова: Легион Украинских сечевых стрельцов, военный, молодежные организации, присяга, мобилизация, государственность.

The article deals with the reasons for the Legion of Ukrainian Sich Riflemen to take the oath of allegiance to Austria-Hungary.

Keywords: Legion of Ukrainian Sich Riflemen, military, youth organisations, oath, mobilization, statehood.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ДЕМОКРАТЫ И ПОПЫТКИ РАЗРАБОТКИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ П.Н.ВРАНГЕЛЯ

У даній статті автором з позицій об'єктивності та історизму, із залученням архівних матеріалів, документальних джерел, мемуарної та біографічної літератури здійснено комплексний аналіз форм взаємодії конституційно-демократичної партії з бароном П.М.Врангелем в заключний період Білого руху.

Ключові слова: Білий рух, громадянська війна, політичний табір, ідеологія, кадети, антибільшовицький рух, диктатура.

Юг России всегда играл важную роль в истории страны. Антибольшевистское движение на Юге России стало фактором, от которого зависело многое в развитии общества на протяжении всего XX века. Теперь регион вновь представляет зону, развитие событий в которой может определить многие важные аспекты в выборе страной того или иного исторического пути.

Антибольшевистский политический лагерь отличался крайней пестротой. Однако, наиболее серьезной военно-политической силой в его составе являлось Белое движение. Деятельность политических партий составляла часть истории антибольшевистского движения, но все-таки это были не тождественные сюжеты. Представить же в полном объеме Белую власть Юга России без выявления основных направлений и целей ее внутренней политики невозможно. Анализ механизмов влияния и форм взаимодействия военных руководителей Белого движения с политическими лидерами и идеологами контрреволюции имеет, помимо всего, еще и научно-практическое значение.

На протяжении многих десятилетий история политических партий СССР, кроме, естественно, истории КПСС, в отечественной историографии являлась, с одной стороны, наименее разработанной, а с другой стороны, наиболее фальсифицированной. Она изучалась под вполне определенным углом зрения: утверждение веры в тотальное торжество марксистской доктрины, правильность стратегии и тактики большевиков и, соответственно, в политическое убожество других ("буржуазных", "мелкобуржуазных", контрреволюционных", "националистических", в лучшем случае "непролетарских" и т.п.) партий и движений, в их узкоклассовую природу, в "оторванность от масс" и, как следствие, в их неизбежный крах¹. Официоз стремился к обоснованию закономерности, исторической обусловленности неизбежного пути России к диктатуре пролетариата и ликвидации однопартийной системы; иные альтернативы провозглашались заведомо тупиковыми. Такие политические и методологические установки обрекали советскую историографию на застой, тиражирование работ с тенденциозными названиями "Борьба большевиков за ..." и т.п. Единственное, что осталось от огромного потока работ подобного рода, это собранный фактический материал, который, однако, нуждается в дополнительной критической проверке. Перед исследователями вновь стоит задача обратиться к первоисточникам, тщательно проработать фактическую основу истории политических партий России³.

С 1920 по 2012 гг. вышло значительное количество работ о гражданской войне, различных по объему и научной значимости. Но, несмотря на десятки тысяч книг, статей и исследований, посвященных истории двух революций и гражданской войне в России, библиография которых заняла бы не один том⁴, создается впечатление, что их история не получила еще должного освещения. И дело здесь не только в том, что, как заметил один из авторитетнейших совре-

менных исследователей В.А.Поляков, "ненависть, непримиримость пронизывали с обеих сторон все, что писалось, декларировалось, говорилось, пелось о гражданской войне"⁵. Сегодня очевидно: в изучении истории Гражданской войны в России и других странах выполнена пока лишь предварительная научно-исследовательская работа, на которой, в большой степени, сказались как недостаток информации, так и политические пристрастия.

Завершающий этап российской стадии истории белого движения растянулся с осени 1919 до конца 1920 года. Это был период своеобразного "пересмотра ценностей", когда была предпринята попытка маневра и большего приспособления белого движения к российской действительности в целях придания нового импульса продолжению борьбы (так называемая "левая политика правыми руками" барона П.Н.Врангеля).

Учитывая специфичность процессов, происходящих в белом организме на завершающем этапе, а также достаточно противоречивые и неоднозначные трактовки политики Врангеля (склонные даже к отождествлению его курса с политикой "третьего пути") видится логичным рассмотреть его отдельно и более детально...

Вовсе не случайно, что Белое движение в целом заметно тяготело к прокадетским общественно-политическим идеалам и ценностям, что было в общем-то, закономерно. Строго говоря, ведь после февраля 1917 г. только партии Народной Свободы удалось сохранить свое структурно-организационное единство, благодаря чему после октябрьских событий 1917 г. она смогла наметить контуры программы борьбы с захватившими власть большевиками. Способствовала партийному приоритету кадетов и их самореклама лозунгов о приверженности "надклассовым", "надпартийным", "общегосударственным интересам", об обязательном соблюдении в России прав человека и норм демократического развития⁶. С нашей точки зрения, именно эта партия и была тем самым "китом", на котором держалась вся политическая платформа, определявшая идеологию, а зачастую и политический курс Белого движения в целом.

3 ноября 1919 г. в Харькове члены партии "народной свободы" из Ростова, Киева, Екатеринодара, Одессы собрались на свою очередную конференцию. В Харькове еще резче, чем четыре месяца назад в Екатеринодаре, обозначился сдвиг партии вправо. На конференции полностью господствовали правокадетские настроения. И тон здесь задавали правые – П.Д.Долгоруков, В.А.Степанов, П.И.Новгородцев, Н.В.Тесленко, А.В.Тыркова. Последняя высказалась с предельной откровенностью: "Наши практические задачи очевидны... Мы должны прежде всего поддерживать армию, а демократическую программу отодвинуть на второй план. Мы должны создавать правящий класс, а не диктатуру большинства. Универсальность идеи западной демократии – обман, который нам навязывали политики. Мы должны иметь смелость взглянуть прямо в глаза дикому зверю, который называется народ". Нельзя не согласиться с У.Г.Розенбергом, который комментировал это заявление следующим образом: сама Тыркова нашла в себе мужество публично сказать то, в чем многие кадеты были глубоко уверены уже в 1905 г.; она выразила то, что вынесли многие либералы из всего революционного опыта России⁷.

Решения, принятые конференцией, требовали полной поддержки военной диктатуры без каких-либо ограничений. Конференция призывала положить конец всем "беззакониям и беспорядкам в деревне", порожденным революцией. Столь же категоричными были резолюции по национальному вопросу, сурово осуждавшие любые "федералистские" течения, оправдывавшие великорусский шовинизм, антисемитизм и т.п.

По решению конференции кадеты, принимавшие участие "в правительстве и управлении", освобождались от "надзора и указаний партийных комитетов", поскольку "на высоте ответственного государственного служения" им виднее насущные задачи власти. В резолюциях выдвигалось требование, чтобы "планы переустройства органов высшего управления" не колебали "основ национальной диктатуры" (т. е. не предусматривали ответственности власти перед выборными учреждениями)⁸.

На Харьковской конференции кадеты, писал Долгоруков, закрепили "партийную тактику на всем юге России, во всех партийных организованных группах, до Харькова, Киева и Одессы включительно, вполне согласную с тактикой наших кавказских и сибирских товарищей а также и московских, судя по письму Щепкина"⁹. Одним словом, это был единый курс кадетской партии на территории России.

В связи с этим необходимо подчеркнуть, что установки, зафиксированные конференцией в Харькове, складывались в середине октября – в тот период, когда положение на фронтах способствовало самым оптимистическим настроениям в кадетской среде. "В это время, – писал Долгоруков, – мы были полны надежд, отряд Май-Маевского достиг Орловской губернии, все были уверены в скором достижении Москвы"¹⁰.

Между тем соотношение сил на Южном фронте коренным образом изменилось. Поворот в развитии военных действий был необычайно стремительным. В считанные недели победное настроение в белогвардейском лагере сменилось тревогой и страхом – одно поражение следовало за другим.

Военные поражения белых армий пагубно влияли на состояние их тыла, сопровождались резким обострением внутренних социальных и национальных отношений. Деникинский тыл разлагался и рушился. Перед лицом грядущей катастрофы кадеты пытались искать спасение в изменении внутривластного курса.

Конкретные предложения, связанные с реорганизацией системы управления, содержались в "Тезисах по вопросу о политическом курсе", составленных Н.И.Астровым и одобренных правлением Национального центра. 17 декабря этот документ рассматривался в Особом совещании¹¹.

Национальный центр предлагал Деникину срочно осуществить следующие меры: создать центральный правительственный орган из лиц, "способных на решительные волевые действия", "не уклоняясь ни вправо, ни влево"; создать ответственное перед властью министерство внутренних дел; образовать при высших административных органах в провинции так называемые "советы" из местных чиновников, представителей торговли, промышленности, кооперативов, ученых обществ и учреждений и т. д. Тезисы предусматривали "суровые меры" против спекуляции, взяточничества, грабежей и других преступлений, "расстраивающих жизнь тыла армии"¹².

В "Тезисах" подчеркивалось, что власть должна опираться и ориентироваться на среднебуржуазные слои города и деревни. Предлагалось пересмотреть отношение к национальным "государственным новообразованиям", чтобы "заинтересовать их в содействии борьбе армии". Особое внимание хотелось бы обратить на пункт, предусматривавший "осторожные, но решительные меры против сознательного и бессознательного провоцирования идеи монархии"¹³. О побудительных мотивах такой формулировки уже говорилось выше.

Одновременно Астров и группа близких к нему членов Особого совещания, входивших в состав Национального центра, – Степанов, Челищев, Федоров и др. – обратилась к Деникину с запиской, в которой констатировала, что "общее смущение и тревога на фронте и в тылу требуют решительных, немедленных и ярких действий", и предлагала, распустив Особое совещание, образовать вместо него так называемый Совет при главнокомандующем в составе семи человек¹⁴. В записке говорилось: "В обращении к армии и населению можно было бы указать, что новая власть устранил в своих действиях допущенные раньше ошибки и, беспощадно карая нарушителей гражданского мира, грабителей и насильников, возьмет под свою защиту все население"¹⁵.

30 декабря Деникин упразднил Особое совещание, заменив его "правительством при главнокомандующем". Этот орган власти просуществовал слишком недолго, чтобы можно было судить о направлении его деятельности¹⁶. Однако характерно, что во главе нового правительства стояли генерал А.С.Лукомский – бывший глава Особого совещания – и А.В.Кривошеин, хорошо известный своей правизной¹⁷. Уже одно это показывает, что о коренном повороте политического курса не могло быть и речи. Все сводилось лишь к изменению тактической линии.

Что касается Национального центра, то он, как и писал Н.И.Астров, "тесно связал себя с Особым совещанием" и "умер вместе с ним, получив предварительно смертельную рану в Москве в августе 1919 г."¹⁸ (имеется в виду ликвидация кадетской подпольной организации).

С каждым днем в белогвардейском лагере усиливалось неотвратимое ощущение конца. Но кадеты не сдавались, судорожно пытались отыскать какие-нибудь дополнительные резервы помощи "белому делу". 21 декабря из Ростова в США выехала "особая миссия главного командования" Вооруженных сил Юга России во главе с членом кадетского ЦК П.П.Гронским. Официальная цель ее состояла в "установлении более дружественных отношений между Россией и США"¹⁹.

Тогда же в "Донской речи" появилась статья левого кадета П.Е.Рысса, призывавшая в борьбе против Красной Армии вновь опереться на Германию²⁰, "где имеется сильное течение, желающее оказать военную помощь России", т. е. белогвардейцам. Еще два года назад кадеты, споря об ориентации, изобретали разного рода исторически-психологические обоснования своего внешнеполитического курса. Теперь было не время для подобных мудрствований. Автор статьи с циничным прагматизмом предлагал "во имя национальной политики" ориентироваться на державы, союз с которыми "выгоден в настоящем". В политике нет любви и ненависти, рассуждал он, есть только правильно понятый расчет. "Стоя на перепутье, – писал Рысс, – зорко будем смотреть, какая дорога удобнее, какой путь короче"²¹.

Последнее заседание ЦК партии "народной свободы" в Ростове, состоявшееся 28 декабря 1919 г., было одним из самых кратких за время его существования²². И немудрено: сразу же по окончании заседания его участники в безумной спешке покинули город. "Катастрофа наступила настолько быстро, – пишет в своих воспоминаниях А.Борман, – что накануне приказа об эвакуации мы сдали белье прачке и потом выхватывали его из прачечной в мокром виде. Все, кто был связан с белым движением, бросились на вокзал..."²³.

С огромным трудом, всеми правдами и неправдами добирались до Новороссийска. В переполненном людьми городе разразилась эпидемия сыпного тифа (от него погибли Е.Н.Трубецкой и бывший министр Скоропадского И.А.Кистяковский)²⁴. Паника и смятение охватили кадетов. 4 января Тыркова записала в дневнике²⁵. "Докатились до моря, как это произошло, никто не понимает... Все порвалось, перемешалось, спуталось... То, что мы считали ядром нарождающейся русской государственности, оказалось если не мыльным пузырем, то каким-то комком глины, который распался от первого толчка". И 9 февраля: "Как описать Новороссийск? Кадеты... беженцы, вши, больницы... Норд-ост. Люди перестали мыться. Нет белья. Спят на столах. Болтаются подошвы... Столкнуло всех на край бездны... Власть развалилась. Никто даже не знает, кто теперь начальство, где оно и как его зовут"²⁶.

Еще одна запись в ее дневнике того времени: "Полтора месяца бродили верхи русской интеллигенции по грязным, холодным, бессмысленным улицам Новороссийска. Одинокие, разрозненные, ошеломленные, многие испуганные и все охваченные огнем тоски, они про себя переживали катастрофу. Порой собирались по два, по три и в нетопленных угрюмых безнадежно чужих комнатах нервно перебрасывались опытом последней горечи. И только недавно поняли, что надо вслух, хотя бы среди избранных, обдумать, осмотреться"²⁷.

В начале февраля Деникин предпринял последнюю отчаянную попытку найти выход из положения – он вновь реорганизовал правительство. Идя на уступки казачеству, Деникину пришлось сдать свою основную позицию – диктатуру, согласиться на образование законодательного (а не "законосовещательного") органа и на создание "ответственного" министерства во главе с представителем донского казачества Н.М.Мельниковым²⁸. Эти меры были гораздо радикальнее умеренных предложений Астрова.

Вопрос об отношении к новому правительству рассматривался на первом заседании кадетского ЦК в Новороссийске 4 февраля 1920 г.²⁹. Обсуждали резолюцию П.И.Новгородцева, "как отнестись к Верховному кругу, к казачьему министерству, к тому, что вместо диктатора у нас ответственное министерство". Степанов сформулировал свою позицию так: "Если будут военные победы, Деникин сбросит с себя всю эту чепуху, и будут перемены. Если нет, то Деникин погибнет". Новгородцев уже не верил в возможность побед белой армии. По его мнению, России предстояло оказаться либо под контролем "иностранной жандармерии", либо под пятой "чумазого"³⁰ (так кадеты именовали рабоче-крестьянскую власть).

Кадетский ЦК вынес резолюцию о поддержке "южнорусского" правительства "как совершившегося факта, не входя и критику его политической физиономии и личного состава"³¹. В коалиционный кабинет вошли наряду с казаками донские кадеты В.Ф.Зеелер, В.А.Харламов, член Национального центра М.В.Бернацкий³².

В Новороссийске было проведено еще несколько неофициальных партийных совещаний. На одном из них слушали письмо Астрова к Милюкову в Лондон с приглашением приехать в Новороссийск и заверениями, что "Деникин будет ему рад"³³.

Но главным из обсуждавшихся вопросов была предстоящая эвакуация. Пытались как-то участвовать в ее организации, но это не удавалось. На эвакуационном пункте, писала Тыркова в дневнике, "англичане хозяева, а русские вроде слуг"³⁴.

Английский профессор Маккиндер, "присланный своим правительством заняться эвакуацией Новороссийска", выглядел, по ее словам, именинником. "Настоящий иноземец, решающий судьбу низшей расы"³⁵.

И все же кадеты из деникинского окружения еще на что-то надеялись, еще строили планы. "Как только положение примет несколько более определенные очертания, – писал Астров 30 января генералу Романовскому, – мы начнем готовить общественное мнение к восприятию нового периода"³⁶. Но чем определеннее становилось положение, тем более безнадежным делалось оно для Деникина и его сподвижников. В январе – феврале 1920 г. была очищена от белогвардейцев южная часть Украины, стала советской Одесса³⁷.

Ощущая приближение краха, южные кадеты прибегли к тому же крайнему средству, что и их однопартийцы в Сибири, — они явились инициаторами создания Общества добровольных отрядов с целью вовлечения в армию интеллигенции³⁸. "Именно интеллигенция, – заявлял председатель этого общества П.Д.Долгоруков, – должна провозгласить лозунг – все на фронт! – и претворить его в жизнь"³⁹. Некоторые члены партии "народной свободы" пытались действовать личным примером: добровольно вступил рядовым в армию, например, харьковский кадет профессор В.Х.Даватц⁴⁰.

Между тем бои на Северном Кавказе становились все тяжелее для деникинцев. В конце марта был освобожден Новороссийск. Остатки белой армии в страшной панике, в обстановке, не поддающейся описанию, эвакуировались морем в Крым?⁴¹ Теперь на этом небольшом полуострове сосредоточились все оставшиеся силы и все надежды белогвардейского лагеря.

Новороссийская катастрофа явилась для Деникина последней каплей. Он был вынужден ретироваться с политической арены. Другого выхода не было, это сознавали даже его стойкие приверженцы, в том числе и кадеты. Как свидетельствует В.Оболенский, они понимали, что "Деникин, имя которого совершенно скомпрометировано в народных массах", "далее не может возглавлять противобольшевистское движение", что "он должен уйти и заменить себя другим лицом"⁴².

2 – 4 апреля в Севастополе состоялось совещание высших командных чинов, которое должно было наметить кандидатуру нового главнокомандующего⁴³. Имя деникинского преемника давно уже муссировалось в белогвардейской среде. Это был барон Врангель, командовавший Кавказской армией. В результате конфликта с Деникиным, который зародился еще весной 1919 г. и обострился до крайности зимой 1920 г., Врангель оставил военную службу и уехал из России в Константинополь⁴⁴. Его кандидатуру выдвигали и поддерживали правящие круги Антанты, разочарованные военным и политическим банкротством Деникина. Врангель получил приглашение от английского командования прибыть в Севастополь и был доставлен туда на английском военном корабле. Приказом от 4 апреля Деникин передал власть Врангелю и навсегда покинул Россию⁴⁵.

Новый белый диктатор, девизом которого стала формула "левая политика правыми руками", предпочитал опираться не на обанкротившихся при Деникине кадетов, а на бывших царских чиновников во главе с Кривошеиным. Начальником Управления иностранных дел Врангель сделал П.Б.Струве, приехавшего в Крым в середине апреля⁴⁶.

Несмотря на то, что недавний соратник кадетов по Национальному центру, а в прошлом член кадетского ЦК П.Б.Струве оказался у руля правления, партии "народной свободы" как активной политической силе не нашлось места возле трона нового властителя. По его поручению Струве, будучи в Париже, уведомил находившихся там кадетских лидеров, что появление членов их партии в Крыму не только "бесполезно", но и "вовсе нежелательно", ибо они окончательно "вышли в тираж"⁴⁷. Н.И.Астров отмечал в связи с этим, что приезд в Россию П.Н.Милюкова, обсуждавшийся на заседании ЦК в Новороссийске, теперь был бы "в полном несоответствии с положением дел... Его просто ухлопали бы современные политики Крыма"⁴⁸.

Лишь единицы из руководства кадетской партии (П.И.Новгородцев, П.Д.Долгоруков, В.Н.Челищев, В.А.Оболенский, В.А.Степанов, затем приехавший из Великобритании А.В.Карташев) остались в Крыму при Врангеле, но в качестве частных лиц не занимая официальных постов в его правительстве⁴⁹. Часть кадетских лидеров приняла это положение как должное, некоторые даже старались обосновать его логически и теоретически. "Россия представляет

теперь из себя клокочущее море, – писал в те дни П.Д.Долгоруков, – русская государственность – утлое судно, потерпевшее аварию... И если нам и не суждено быть в командном составе этого судна, мы должны работать в кочегарном отделении, должны спуститься в трюм, выкачивать воду и заклепывать пробоины, чтобы не дать погибнуть судну"⁵⁰.

Еще в январе 1920 г. П.И.Новгородцев так формулировал свой "политический прогноз": теперь "придется идти политически правее, социально левее", предвещая таким образом направление врангелевского курса⁵¹. А в июне тот же П.И.Новгородцев писал из Крыма за границу Н.И.Астрову, что кадеты "вместе с А.И.Деникиным неумолимым историческим роком выброшены из политической борьбы" и он не видит условий, при которых они "могут вернуться в ближайшем будущем к активной политической роли"⁵². Эта роль, отмечал он, по праву принадлежит теперь бюрократам старой закалки, и вот почему: "большевики победили кадетов своим умением властвовать... и способностью осуществлять свои мысли. Этот дар власти... они взяли из той школы суровой партийной дисциплины... которую все они прошли и которая подобрала у них особый отбор людей с особым закалом воли... И естественно, что... на смену кадетам должны были прийти люди, выросшие также в атмосфере служебной дисциплины, государственного служения, практического дела"⁵³.

Сколько громких слов наговорили в свое время кадеты, сколько бумаги исписали, обрушивая громы и молнии на головы царского государственного аппарата, объявляя его единственным виновником всех бед и несчастий России! И вот итог: на представителей этого самого аппарата, на николаевских сановников-бюрократов возлагали они теперь свои последние надежды!

Эмигрировавшие за границу кадеты из бывшего окружения А.И.Деникина оценивали "черного барона" и его политику более осторожно. Так, Астров сомневался, не опасен ли "диапазон" программы Врангеля, но тем не менее считал: "Опыт интересен. Это высший образец надпартийности и всепоглощения"⁵⁴. Зато уж оставшиеся в Крыму члены партии "народной свободы" испытывали к режиму Врангеля самые верноподданнические чувства. "Сейчас, – писал П.И.Новгородцев Н.И.Астрову, – в первый раз после 27 февраля – если не считать большевиков в России появилось правительство в точном смысле этого слова, а не только по названию. Здесь не колеблются, не рефлектируют, не состязаются в силе аргументации, а просто действуют и исполняют приказания"⁵⁵. П.Д.Долгоруков в мемуарах объяснял свою преданность П.И.Врангелю следующим образом: "Он был ближе к типу диктатора, а это в настоящее время и требовалось, а потому я, всецело и убежденно стал его поддерживать как в Крыму, так и за рубежом"⁵⁶.

Горстка кадетов пыталась продолжать свою партийную жизнь. В воспоминаниях Челищева о Севастополе в летние месяцы 1920 г. говорится: "П.Д.Долгоруков горит, пылает, делает публичные доклады, собирает какие-то совещания", на которых первый вопрос, "как поддержать престиж власти, дать ей авторитет и опору"⁵⁷.

9 мая 1920 г. под председательством П.Д.Долгорукова состоялось совещание членов партии "народной свободы", "пребывающих в Севастополе". На нем присутствовали 25 кадетов из Москвы, Петрограда, Харькова, Тифлиса, Екатеринодара, Симферополя, Ялты и Севастополя⁵⁸. Совещание постановило, что "главной задачей партии в настоящий момент является укрепление государственности и национальной власти". "В дополнение и развитие тезисов Екатеринодарской и Харьковской конференций" совещание приняло следующие положения, получившие "высочайшее одобрение" со стороны Врангеля⁵⁹:

- "партийные деятели и органы должны стремиться главным образом к сплочению на надпартийной государственно-национальной работе возможно более широких слоев общества;

- партия должна принять участие в создании надпартийного союза, и члены партии должны стремиться играть активную роль в нем;

- желательна деятельная работа членов партии в прессе и, в частности, основание в Севастополе газеты, долженствующей проводить надпартийные, национально-государственные лозунги партии;

- на первом месте должна стоять интенсивная творческая созидательная работа, а не критика"⁶⁰.

В соответствии с решениями севастопольского совещания собравшиеся в Крыму кадеты направляли свои усилия на создание надпартийной организации, поддерживающей диктатора. Под председательством П.Д.Долгорукова возникло так называемое Объединение общественных и государственных деятелей, имевшее аналогичную с Национальным центром платформу и ставившее основной задачей всемерную поддержку белой армии⁶¹. Летом 1920 г. Объединение развернуло широкую деятельность, главным образом путем устройства публичных собраний, на которых выступали Врангель и его министры. Подробные отчеты об этих собраниях помещались в крымской прессе, и такой способ "ознакомления широкой публики с политикой командования" встречал полное одобрение со стороны Врангеля⁶².

Находившимся в Крыму кадетам намеченный "черным бароном" курс в целом вполне импонировал. В.Оболенский, по его словам, скорее бы присоединился к обратной формуле – "делать правую политику левыми руками", однако, подчеркивал он, "собственно относительно существа нужной политики у нас как будто не было больших разногласий. Только для "правых рук она была левой, а для "левых рук" – правой"⁶³.

Но когда в разговоре с В.Оболенским Врангель сообщил, что предполагает в целях привлечения на свою сторону крестьян декларировать передачу им всех земель, его собеседник, всегда находившийся на левом фланге кадетской партии, отнюдь не одобрил такого намерения. Оболенский, рассказывая о своих возражениях Врангелю по земельному вопросу, сам подчеркивает парадоксальность ситуации. "Это был курьезный спор "левого" общественного деятеля с "правым" генералом, – пишет он, – спор, в котором первый находил планы второго слишком радикальными"⁶⁴.

Врангель назначил Оболенского членом предварительной комиссии по выработке основных положений земельной реформы⁶⁵, просил заходить к нему в каждый приезд из Симферополя (где тот жил). Врангелевский премьер Кривошеин любезно принимал его вне очереди. Оболенский не обольщался этими знаками внимания. Он сознавал, что нужен Врангелю "лишь в качестве декорума общественности при осуществившемся диктаторе", общественности, "с которой до поры до времени нужно было ладить". Но такое положение его вполне устраивало. В шутку своим знакомым Оболенский называл себя "земским собором при самодержце Врангеле"⁶⁶.

Единственное официальное поприще, на котором крымский диктатор нуждался в услугах кадетов, – это выполнение ответственных дипломатических миссий. Так, Родичев получит предложение быть представителем в Польше, Тройский – в Литве и т. д.⁶⁷.

Большую помощь в сношениях с правительствами Франции и Англии оказывал Врангелю Маклаков. В сентябре 1920 г. он на неделю приезжал из Парижа в Крым, чтобы, с одной стороны, информировать Врангеля о позиции Франции, и в частности ее президента Мильерана, об оценке зарубежным общественным мнением деятельности "правителя Юга России", а с другой, чтобы по поручению французского правительства "выяснить положение" Крыма. Убеденный со слов Врангеля в полной неприступности полуострова, он поспешил сообщить эти радостные сведения своим покровителям во Франции⁶⁸.

К весне 1920 г почти все активно действовавшие в "Деникии" кадеты перебрались за границу. С этого времени, как указывает В.В.Комин, для партии "народной свободы" "начался заграничный период истории"⁶⁹. В разных странах образовалось несколько кадетских групп в Константинополе, Софии, Белграде⁷⁰.

15 ноября началась эвакуация врангелевцев из Крыма. В панике бежали они к портам, бросая артиллерию, броневики, танки, аэропланы. Еще раньше переправились за границу ненужные теперь члены правительства Врангеля, окружавшие его разного рода политики, и в том числе последние осколки кадетской партии. Только за пять ноябрьских дней на турецкий берег высадилось около 150 тыс. беженцев из Крыма, в том числе 70 тыс. солдат и офицеров. Берлинская кадетская газета "Руль" сообщала, что число покончивших с собой во время эвакуации, сброшенных и бросившихся в море не поддается учету⁷¹.

Итак, завершая анализ форм взаимодействия конституционно-демократической партии с бароном П.Н.Врангелем, необходимо выделить следующие наиболее существенные моменты: новый белый диктатор, девизом которого стала формула "левая политика правыми руками", предпочитал опираться не на обанкротившихся при А.И.Деникине кадетов, а на бывших

царских чиновников во главе с А.В.Кривошеиным. Лишь единицы из руководства кадетской партии остались в Крыму при П.Н.Врангеле, но в качестве частных лиц не занимая официальных постов в его правительстве. Находившимся в Крыму кадетам намеченный "черным бароном" курс в целом вполне импонировал. В.Оболенский, по его словам, скорее бы присоединился к обратной формуле – "делать правую политику левыми руками", однако, подчеркивал он, "собственно относительно существа нужной политики у нас как будто не было больших разногласий. Только для "правых" рук она была "левой", а для "левых" рук – "правой". Единственное официальное поприще, на котором крымский диктатор нуждался в услугах кадетов, – это выполнение ответственных дипломатических миссий.

¹ См.: напр.: Колгин В.В. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий России в период подготовки и победы Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1965; Спирин Л.М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (нач. XX в. – 1920 гг.). – М., 1977; Иоффе Т.З. Крах российской монархической революции. – М., 1977 и др.

² См.: напр.: Борьба за власть Советов на Дону 1917 – 1920 гг. – Ростов н/Д, 1957; Борьба за Советскую власть на Кубани в 1917 – 1920 гг. – Краснодар, 1957; Большевицкие организации Дона и Северного Кавказа в борьбе за власть Советов. – Ростов н/Д, 1972 и др.

³ Поляков Ю.А. Поиски новых подходов к изучению истории гражданской войны в России // Россия в XX веке: историки мира спорят. – М., 1994. – С. 280 – 288.

⁴ Владиславлев И.Б. Литература по истории Октября и гражданской войны // Пролетарская революция. – 1924. – № 2 – 3; Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война: К 70-летию Великого Октября // Указатель советской литературы, 1977 – 1986. – М., 1987; Искольдская К.К. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война // Указатель советской литературы, 1972 – 1976. – М., 1977; Наумов З.П. Летопись героической борьбы: Советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР (1917 – 1922 гг.). – М., 1972; Наумов В.П., Косаковский А.А. История гражданской войны и интервенции в СССР (Современная буржуазная историография). – М., 1976; Наумов В.П. Новейшая историография гражданской войны и империалистической интервенции // Защита Великого Октября. – М., 1982. С. 34 – 37; Плотникова М.Е. Советская историография гражданской войны в Сибири (1923 – первая половина 1930-х гг.). – Томск, 1974 и др.; Постников С.П. Библиография русской революции и гражданской войны (1917 – 1921). – Прага, 1938; Фостер Л.А. Библиография русской зарубежной литературы 1918 – 1968. В 2 т. – Boston, 1970; Erickson. J. Pens versus swords: A study of studying the russian civil war, 1917 – 1922 // Warfare, diplomacy and politics: Essays in honoure of A.J.P.Taylor / Ed. by Chris Wrdley. – L., 1986. P.120 – 137; Mazour A.G. The writings of history in the Soviet Union. – Stanford, 1971; etc.

⁵ Поляков В.А. Гражданская война в России: последствия внутренние и внешние // Новая и новейшая история. – 1992. – № 4. – С. 3.

⁶ Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром. – М., 1982. – С. 19.

⁷ Иоффе Г.З. Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977. – С. 254.

⁸ Коллекция Государственного архива Российской Федерации (далее – ГАРФ). Милюков П.Н. При свете двух революций. – С. 73.

⁹ Долгоруков П.Д. Великая разруха. – Мадрид, 1964. – С. 149.

¹⁰ Там же. – С. 144.

¹¹ Милюков П.Н. Россия на переломе. – Париж, 1927. – Т. 2. – С. 214.

¹² Там же.

¹³ Там же. – С. 215.

¹⁴ Иоффе Г.З. Указ. соч. – С. 255.

¹⁵ Коллекция ГАРФ. Записка Астрова Н.И. Деникину А.И. от 15 декабря 1919.

¹⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 34. – Д. 1052 – Л. 18 – 19.

¹⁷ Там же. – Л. 19.

¹⁸ Коллекция ГАРФ. – Письмо Н.И.Астрова П.Д.Долгорукову. 1920г.

¹⁹ Донская речь. – 1919. – 21 декабря.

²⁰ Там же. – 26 декабря.

- ²¹ Донская речь. 1919. – 26 декабря.
- ²² Протоколы ЦК к.-д. партии 1915 – 1920 гг. – М., 1998. – С. 527.
- ²³ Борман А.А. В.Тыркова-Вильямс по ее письмам и воспоминаниям сына. – Вашингтон, 1964. – С. 182.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Там же. – С. 184.
- ²⁶ Там же. – С. 186.
- ²⁷ Там же. – С. 187.
- ²⁸ Деникин А.И.Очерки русской смуты – Минск, 2002. – Т. 5. – С. 370.
- ²⁹ Борман А. Указ. соч. – С. 187.
- ³⁰ Там же. – С. 188.
- ³¹ Долгоруков П.Д. Указ. соч. – С. 158.
- ³² Борман А. Указ. соч. – С. 186.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Коллекция ГАРФ. – Письмо Н.И. Астрова И.П.Романовскому от 30 января 1920.
- ³⁷ РГАСПИ. – Ф. 71. – Оп. 33. – Д. 1184. – Л. 9.
- ³⁸ Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром. – М., 1982. – С. 337.
- ³⁹ Свободная речь. – 1920. – 13 февраля.
- ⁴⁰ Долгоруков П.Д. Указ. соч. – С. 169.
- ⁴¹ Деникин А.И. Указ. соч. – Т. 5. – С. 428.
- ⁴² Оболенский В. Крым при Врангеле: Мемуары белогвардейца. – М.; Л., 1929. – С. 6 – 7.
- ⁴³ Там же. – С. 6.
- ⁴⁴ Там же. – С.12.
- ⁴⁵ Кузьмин Н.Ф. Крушение последнего похода Антанты. – М., 1958. – С. 49 – 50.
- ⁴⁶ Думова В.Г. Указ. соч. С. 338.
- ⁴⁷ Коллекция ГАРФ. Милюков П.Н. При свете двух революций. – С. 83.
- ⁴⁸ Там же. Письмо Астрова Н.И.Долгорукову 1920 г.
- ⁴⁹ Долгоруков П.Д. Указ. соч. С. 157.
- ⁵⁰ Там же. – С. 158.
- ⁵¹ Думова Н.Г. Указ. соч. – С. 339.
- ⁵² Коллекция ГАРФ. Письмо П.И.Новгородцева Н.И.Астрову от 28 июня 1920.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же. Письмо Астрова Н.И.Долгорукову 1920 г.
- ⁵⁵ Там же. Письмо П.И.Новгородцева Н.И.Астрову от 28 июня 1920.
- ⁵⁶ Долгоруков П.Д. Указ. соч. – С. 176.
- ⁵⁷ Цит. по Думовой Н.Г. Указ. соч. – С. 341.
- ⁵⁸ Коллекция ГАРФ. – Письмо Астрова Н.И.Долгорукову. 1920 г.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ РГАСПИ. – Ф. 71. – Оп. 33. – Д. 194. – Л. 86 – 87.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Долгоруков П.Д. Указ. соч. – С. 178 – 179.
- ⁶³ Оболенский В. Указ. соч. – С. 8.
- ⁶⁴ Там же. – С. 11.
- ⁶⁵ Иоффе Г.З. Указ. соч. – С. 262 – 263.
- ⁶⁶ Оболенский В. Указ. соч. – С. 35.
- ⁶⁷ Борман А. Указ. соч. – С. 192.
- ⁶⁸ Воспоминания генерала барона П.Н.Врангеля. – Франкфурт, 1969. – С.156, 164.

⁶⁹ Комин В.В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных партий в России. – Калинин, 1970. – Т. 4. – С. 154.

⁷⁰ Спирин Л.М. Классы и партии в гражданской войне в России. – М., 1968. – С. 402 – 403.

⁷¹ Цит. по: Мухачев Ю.В., Шкаренков Л.К. Крах "новой тактики" контрреволюции после гражданской войны. – М., 1980. – С. 6.

В статье автором с позиций объективности и историзма, с привлечением архивных материалов, документальных источников, мемуарной и биографической литературы осуществлён комплексный анализ форм взаимодействия конституционно-демократической партии с бароном П.Н.Врангелем в заключительный период Белого движения.

Ключевые слова: Белое движение, гражданская война, политический лагерь, идеология, кадеты, антибольшевистское движение, диктатура.

In this article, the author from the positions of objectivity and historicism, involving archival and documentary sources, memoirs and biographical literature carried out a comprehensive analysis of the forms of cooperation between the Constitutional Democratic Party with Baron P.N.Wrangel in the final period of the White movement.

Keywords: White movement, civil war, political camp, ideology, cadets, anti-Bolshevik movement, dictatorship.

ЕТНОПОЛІТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ

У статті на основі політико-етнологічного аналізу розглянуті ключові етапи становлення нормативно-правової бази новітньої України в етнополітичній сфері.

Ключові слова: етнонаціональна політика, захист прав етнонаціональних спільнот, національна ідентичність, національна меншина, регулювання етнонаціональних процесів.

В історичній практиці управління етнонаціональними процесами одне з визначальних місць посідає розроблення правових регуляторів міжнаціональних відносин. З розпадом СРСР перед новими суверенними державами, в т.ч. – Україною, постало нагальне завдання закласти таку законодавчо-правову базу, яка б відповідала міжнародним стандартам. Найголовніше, чого необхідно було добитися, це те, щоб нове законодавство могло забезпечити подолання негативних наслідків національної політики тоталітарного комуністичного режиму. Воно передусім мало бути спрямованим на усунення існуючих дисбалансів соціального, демографічного, освітньо-культурного, духовно-релігійного розвитку етнічних спільнот в українському суспільстві. Водночас, нормативно-правова база повинна також враховувати сучасну еволюцію у статусі національних меншин, забезпечити умови для вільного виявлення, узгодження і реалізації інтересів громадян різної етнічної належності. І тих, що проживають в Україні, і тих, хто повернувся чи повертається в Україну, особливо – з місць насильницької депортації. Тобто проблема полягала у невідкладній потребі створити такі правові умови, які б сприяли і забезпечували консолідацію строкатого за національним складом населення, особливо в поліетнічних регіонах, що сформувалися історично (Автономна Республіка Крим, Донецьчина, Закарпаття, Одещина і т.д.), на основі спільної мети, рівності прав, свобод та обов'язків громадян¹.

Звичайно, як і належить, ключову роль у правовому забезпеченні державної етнополітики, а, отже, і державного регулювання міжетнічними стосунками відіграють відповідні положення Конституції України. Враховуючи те, що наш Основний Закон був прийнятий на п'ятому році Незалежності – у 1996 р., коли етнополітичний блок нормативно-правової бази України в загальних рисах вже був закладений в законодавче поле держави, хоча б стисло проаналізуємо окремі положення Конституції. Отже, почнемо з її преамбули, де зазначається, що українське державотворення відбувається на основі здійсненого права на самовизначення не тільки української нації, а й усього "Українського народу – громадян України всіх національностей"². Це визначення дуже точно відбиває сутнісний зміст поліетнічності населення України і дозволяє трактувати його, передусім, як політичний термін, а також і науково-етнологічний. Це засвідчило, що Україна заявила про готовність до формування політичної нації як соціуму на основі державності з народу, що дав назву державі, а також інших етнічних спільнот, які історично проживають на її території. Визначаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні український народ, Конституція одночасно вказала на структурні етнокомпоненти нашого суспільства – українську націю, національні меншини та корінні народи.

Історичний досвід утвердження новітньої Української держави переконливо засвідчує визначальну роль управлінської та регулюючої функції держави у сфері етнонаціональної політики. Центальною ланкою тут виступає створення комплексу політико-правових норм і інституцій задля повноцінної життєдіяльності етнонаціональних спільнот. В цілому ж ці засади і принципи вперше були втілені в головних державних актах України – Декларації про державний

суверенітет від 16 липня 1990 р., Акті проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. та Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р.³

Необхідно наголосити на тому незаперечному факті, що в Україні з перших днів незалежності велася інтенсивна робота як стосовно самих етнічних меншин, так і тих процесів, які відбувалися у їхньому середовищі. Тому цілком закономірно, що головним вектором налагодження управління новою державною етнополітикою в Україні стала системна спрямованість на використання процесів етнічного відродження та розвитку у руслі кардинального реформування всього суспільного організму, побудови у кінцевому підсумку дійсно незалежної демократичної правової держави.

Система нормативно-правового забезпечення державної етнополітики в Українській державі зосереджується на приведенні в дію усіх її компонентів і чинників: державних, політичних, культурних, наукових, інформаційних тощо. Ціль – створення оптимальних умов для нормальної життєдіяльності держави, на теренах якої мешкають представники різних етносів. Головним тут визначається дотримання вертикальної підпорядкованості виконавчої влади знизу доверху, вжиття ефективних заходів з попередження випадків порушення громадянських прав за етнічною, релігійною чи мовною ознаками, дотримання правової та адміністративної відповідальності органів влади і посадових осіб за невиконання рішень у сфері міжетнічних стосунків та державного управління поліетнічністю⁴.

Окремо потрібно вказати, що перші в незалежній Україні нормативно-правові положення, які прямо причетні до регулювання етнонаціональних процесів, знайшли своє законодавче втілення у низці нових політико-юридичних документів, таких як: Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.)⁵; Закон УРСР "Про освіту" (23 травня 1991 р.)⁶; Основи законодавства України про культуру (14 лютого 1992 р.)⁷; Закон України "Про громадянство України" (8 жовтня 1991 р.)⁸; Закон України "Про біженців" (грудень 1993 р.)⁹; а також відповідні положення у інших документах, прийнятих Верховною Радою України.

Беручи до уваги особливості сучасної української законотворчості, до названих вище документів необхідно додати, як доповнення, різноманітні підзаконні акти, зокрема: Укази Президента України – "Про порядок розгляду питань, пов'язаних з громадянством України" (31 березня 1992 р.)¹⁰; "Про фонд розвитку культур національних меншин України" (29 квітня 1992 р.)¹¹; документи Кабінету Міністрів України – Постанову КМУ "Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР" (28 січня 1992 р.)¹²; Концепцію культур національних меншин (31 травня 1995 р.)¹³; Комплексні заходи щодо всебічного розвитку й функціонування української мови (8 вересня 1997 р.)¹⁴ та ін.

Поряд з цим треба відзначити, що характерною особливістю формування нормативно-правової бази управління та регулювання етнонаціональних процесів стало активне впровадження в національне законодавство та державотворчу діяльність відповідного міжнародного досвіду. У такому підході до справи немає нічого суперечливого, адже наша молода держава досить активно співпрацює з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, Міжнародною організацією з міграції (МОМ), ЮНЕСКО та ін. Так, у листопаді 1995 р. Україна стала членом Ради Європи і виконує взяті перед нею зобов'язання, керуючись, зокрема, такими важливими документами, як Рамкова конвенція про захист національних меншин¹⁵ та Європейська хартія регіональних мов або мов меншин¹⁶. Згідно із статтею 9 Конституції України, де записано, що "чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України", – ці міжнародні документи з їх ратифікацією стали повноправним компонентом вітчизняного законодавства, яким необхідно керуватися у прийнятті відповідних управлінських рішень. Відпрацьований порядок цілеспрямованого впровадження міжнародних стандартів у такій чутливій соціальній царині є надзвичайно суттєвим чинником забезпечення міжетнічної стабільності і толерантності. Загальновизнано, що створення міжнародних юридичних гарантій, насамперед нормативно-правових щодо забезпечення прав і свобод людини, в тому числі – національних меншин, стало помітним прогресом у розвитку всього світового співтовариства у XX столітті.

Принципово важливо, що у міжнародній практиці тривалий час діє система заходів із врегулювання і захисту інтересів національних меншин. У багатьох розвинутих країнах реалізується державна етнополітика довготермінової дії, розроблені і функціонують механізми

захисту національних меншин. В документах ООН, Ради Європи, ОБСЄ містяться узгоджені критерії політики відносно національних меншин, які і визначили основоположні міжнародно-правові стандарти у цій галузі. У відповідності з ними, у структурі прав національних меншин потрібно виділяти загальні (основні) і спеціальні (особливі компенсаційні). Перші включають такі історично значущі права: на самобутність (існування) і захист від загроз; на повагу до себе, розвиток і виявлення своїх особливостей; на батьківщину, як невід'ємну складову своєї етнічної самобутності та розвитку; на захист від геноциду і вигнання; на недискримінацію; рівність перед законом; рівність можливостей, що включає безперешкодну реалізацію своїх прав і свобод без будь-якої дискримінації; на рівні можливості, забезпечені через вжиття державою спеціальних заходів. Спеціальні (особливі компенсаційні) заходи включають такі права: на користування рідною мовою; на освіту; на об'єднання у власній організації; на безперешкодні контакти як у своїй країні, так і за її межами; на інформацію; на пропорційний доступ до державної та муніципальної служб; на політичне життя; на самоврядування – автономію; вільно сповідувати свою релігію або переконання і створювати релігійні організації; зберігати та розвивати національну культуру і традиції (звичаї); використання національної символіки; відновлення національної топоніміки; охорону історичних пам'яток тощо¹⁷.

Окремішню, все ж солідарну позицію стосовно утвердження норм та стандартів дотримання прав меншин посідають Рекомендації, що складаються експертами ОБСЄ за дорученнями її Верховного Комісара у справах національних меншин. Саме він визначає пріоритети – коло питань, які уявляються на даний час найважливішими для забезпечення захисту меншин. Мова тут іде як про законодавчі акти, так і про повсякденну практику в окремих країнах. Тут йдеться про змістовні, фундаментальні матеріали, які покликані вдосконалювати механізм прийняття відповідальних державних рішень. На сьогодні відомо про три "пакети" таких Рекомендацій: Гаазькі – щодо прав національних меншин на освіту (1996 р.)¹⁸, Ословські – щодо основних прав національних меншин (1998 р.)¹⁹ і Лундські – щодо ефективної участі національних меншин у громадсько-політичному житті (1999 р.)²⁰. Не менш важливими елементами дії зазначених Рекомендацій, які вже визнані стандартом забезпечення захисту національних меншин, стали заходи та документи, що доповнюють, підкреслюють і матеріалізують дані Рекомендації. Це, насамперед, пояснювальні записки до них, інструктивні матеріали, додаткові резолюції тощо. Завдяки цьому Рекомендації набули ваги, дійсно, ефективного інструменту впливу на становище національних меншин у різних державах світу.

Основною метою-призначенням зазначених Рекомендацій є всіляке сприяння і стимулювання у застосуванні країнами-членами світового співтовариства конкретних заходів, спрямованих на упередження чи зниження міжнаціональної напруженості. Таким чином вони сприяють запобіганню чи недопущенню міжетнічних конфліктів. Отже, Рекомендації та їх інструментарій є важливою підмогою у справі імплементації основних міжнародних стандартів, норм та принципів захисту етнічних меншин у національні законодавства окремих держав.

Стосовно перспектив повноцінної імплементації міжнародних нормативно-правових актів у правове поле України, то слід із прикрістю визнати, що нелегко все це здійснювати на практиці. Таку ситуацію можна пояснити тим, що у сфері етнонаціональної політики на сьогодні в Україні склалася ситуація дефіциту на інноваційні за своїм характером і змістом проекти та ідеї, які були б підкріплені солідною нормативно-правовою базою. Нарівні з потребою прийняття державної "Концепції етнонаціональної політики", про що вже неодноразово заявлялося на всіх рівнях, Україна потребує ухвалення закону про національно-культурну автономію, справедливого закону про регіональні та міноритарні мови, удосконалення закону про державну мову тощо. На переконання багатьох фахівців-експертів, саме брак (відсутність) законодавчих актів з гострих питань, що вимагають іноді негайного реагування, є одним із джерел напруги. І ця напруга багатократно посилюється, коли розпочинаються чергові чи позачергові виборчі кампанії. А оскільки вони останнім часом в Україні проходять досить часто у режимі достроковості чи надзвичайності, то спекуляцій на цю тему ніколи не бракувало. Внаслідок такого вкрай прикрого стану справ дедалі частіше спостерігалася небезпечна тенденція "розхитування човна", що завжди вкрай небажано для держави, яка претендує на стабільність. Таким чином, загроза законодавчого вакууму в етнополітичній сфері полягає у тому, що він створює передумови для різноманітних політичних спекуляцій на етнічному ґрунті.

Це все не об'єднує, а, навпаки, роз'єднує суспільство не тільки за політико-ідеологічними, а й за етнічними ознаками, що врешті-решт помітно гальмує процеси консолідації єдиної політичної української нації, яка є запорукою успішного розвитку Української держави в майбутньому.

Тепер кілька суджень стосовно окремих етнологічних визначень-категорій. Нам потрібно враховувати, що дефініція "автохтонні народи" у міжнародно-правових документах не фігурує на відміну від категорій "етнічна меншина" чи "корінні народи". Оскільки правові реалії сучасної України такі, що не дають можливості застосовувати міжнародні норми і стандарти до народів, які вважають себе корінними, то виникає конкретна законодавчо-правова колізія з негативними політичними наслідками за умови, якщо, наприклад, згадку про корінні народи із тексту Конституції України вилучити.

Потрібно також не забувати, що до особливостей дії міжнародних інституцій усередині певної держави, в тому числі – України, а також дотримання ними норм та стандартів міжнародно-правових актів із захисту національних меншин належить їхня відносність стосовно рівня і обсягу імплементації у конституціях, законах, інших нормативно-правових документах. Те ж саме повною мірою стосується і можливого рівня та обсягу їх застосування представниками якоїсь конкретної меншини залежно від тих обставин і чинників, які характеризують цю меншину. В цілому можна констатувати, що захист національних меншин в нашій державі за встановленими міжнародними нормами здійснюється в основному на достатньо належному рівні. Українська держава намагається продовжувати активне міжнародне співробітництво у сфері гарантування та захисту прав національних меншин. Це дає цілком реальні позитивні результати, зокрема, сприяє забезпеченню міжнаціонального миру і злагоди в українському суспільстві.

Хотілося б зазначити, що у практиці державного управління бувають і набагато складніші випадки, продиктовані різними обставинами. Так, у свій час на виконання доручення Кабінету Міністрів України з урахуванням пропозицій і зауважень залучених до роботи центральних органів виконавчої влади та провідних фахівців із етнополітики і етносоціології було доопрацьовано проект Закону України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" (1992 р.). Однак у кінцевому підсумку на цей законопроект у зв'язку з його недостатньою досконалістю наклав вето Президент України. Далі зауважимо, що названа Хартія на той час вже була ратифікована Верховною Радою України, але Конституційний Суд України скасував це рішення (1999 р.), оскільки – за його висновком – її було прийнято із суттєвими порушеннями Конституції України та Регламенту Верховної Ради України²¹.

Вже неодноразово і справедливо відзначалося, що чинне законодавство України, сформоване в роки незалежності, в цілому достатньою мірою гарантує збереження ідентичності і культурної самобутності національних меншин. Зміст відповідних українських законів стосовно регулювання і управління етнополітичними процесами підтверджує той факт, що в нашій державі вже напрацьовано досить широку базу з цих питань. Звичайно, прогресуючий розвиток міжнаціональних відносин, зростаюча активність представників етнічних спільнот вимагають постійного вдосконалення формування правового поля і механізмів реалізації державної етнополітики. Разом з тим політико-правова основа управління етнонаціональними процесами в Україні постійно вдосконалювалася. Це обумовлювалося потребами забезпечення оптимального балансу як інтересів титульної нації, так і окремих національностей – представників етнічних меншин. Із проголошенням у 1991 році незалежності України було покладено початок утвердженню української нації як державної та як суб'єкта етнонаціональної політики, її управлінських функцій. Водночас, під впливом загальноетнічного відродження відбувалася консолідація більшості національних меншин, які, крім свого саморозвитку, стають також і об'єктами етнополітики Української держави, що забезпечує належне управління поліетнічністю²².

Підсумовуюче викладене, слід відзначити, що аналіз українського законодавства у сфері державного управління етнополітичними процесами засвідчує напрацювання тут широкої нормативної бази. В цілому вітчизняне чинне законодавство достатньою мірою гарантує збереження ідентичності та етнічної самобутності національних меншин. Однак, глобальний сплеск активності етнонаціональних спільнот вимагають постійного удосконалення цієї роботи. Тому Україна приєдналась до Рамкової конвенції про захист національних меншин 1 травня

1998 р. До того ж, вона взяла на себе зобов'язання відносно дотримання Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1201 (1993) за винятком визнання колективних прав на територіальну автономію, що базується на етнічних критеріях (ст. 11 проекту додаткового протоколу).

Принципово важливою у цьому зв'язку була заява експертів Постійної делегації Верховної Ради України в Парламентській Асамблеї Ради Європи: "Хоча положення п. 1 ст. 6 Рамкової Конвенції і має концептуальний характер, його втілення в практичну етнополітику нашої держави має надзвичайно важливе значення. Адже національна ідентичність, по суті, є вираженням певного світогляду, своєрідної системи культурних цінностей і координат. Саме міжетнічна, міжкультурна і навіть міжцивілізаційна солідарність громадян – представників усіх національних груп у межах країни, повага самотності і визнання внеску меншин у життя всього народу даної держави "... є основною гарантією, яка запобігає міжнаціональній ворожнечі, громадянським війнам, конфліктам на національному ґрунті"²³. Проаналізувавши ці положення з урахуванням українських реалій, фахівці висловились за доцільність доповнити положення ч. 1 ст. 15 Конституції України "Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності"²⁴ терміном "культурна багатоманітність", що на наш погляд, є цілком обґрунтованим.

На нинішньому етапі невідкладними завданнями повинні розглядатися перегляд і кореляція законодавства України, яке регулює державну етнонаціональну політику з метою подолання ряду колізій, що проявились як у положеннях окремих законів, так і в параметрах всієї системи. Слід невідкладно долати той суперечливий стан, коли на державному рівні запроваджено, по-суті, весь комплекс захисту прав національних меншин, однак до сьогодні бракує механізмів їх практичної реалізації. Над цим ще мають попрацювати як науковці, в тому числі – етнологи, так і політики – керівники держави.

¹ Див.: Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. – К., 2001. – С. 9.

² Конституція України. Офіційне видання / Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1998. – С. 3, 6.

³ Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 27 – 28 вересня 2003 р. – К., 2004. – С. 119.

⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Під ред. Ю.І.Римаренка. – К., 1996. – С. 435.

⁵ Декларація прав національностей України: Декларація Верховної Ради України від 1 листопада 1991. № 1771-XII // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

⁶ Про освіту: Закон УРСР від 23 травня 1991 р. № 1060-XII // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 14. – Ст. 451.

⁷ Основи законодавства про культуру: Закон України від 14 лютого 1992 р. № 2117-XII // Вісник Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 295.

⁸ Про громадянство України: Закон України від 8 жовтня 1991 р. № 16366-XII // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 50. – Ст. 701.

⁹ Про біженців: Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3319-XII // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 16. – Ст. 295.

¹⁰ Про порядок розгляду питань, пов'язаних із громадянством України: Указ Президента України від 31 березня 1992 р. № 196 // 36. Указів Президента. – 1991. – № 1. – 31 березня.

¹¹ Про фонд розвитку культур національних меншин України: Указ Президента України від 29 квітня 1992 р. № 279 // 36. Указів Президента. – 1992. – № 2. – 30 червня.

¹² Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. – № 42.

¹³ Концепція культур національних меншин: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 1995 р. // Інформ. Бюл. Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. – 1995. – № 2. – С. 36 – 37.

¹⁴ Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р. – № 998 // Урядовий кур'єр. – 1997. – 9 вер.

- ¹⁵ Рамкова конвенція про захист національних меншин // Бюлетень центру інформації та документації ради Європи в Україні. – 1995. – № 2. – С. 20.
- ¹⁶ Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992: Закон України від 24 грудня 1999 р. № 1350-XIV // Вісник Верховної Ради України. – 2000. – № 3. – Ст. 24.
- ¹⁷ Семьоркіна О. Дослідження чинного законодавства України у сфері забезпечення прав національних меншин і народів / Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. – К., 2004. – С. 169.
- ¹⁸ Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та Пояснювальна записка. – Фондація міжетнічних відносин. – К., 1996. – 17 с.
- ¹⁹ Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин і Пояснювальна записка. – Фондація міжетнічних відносин. – К., 1998. – 37 с.
- ²⁰ Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни с пояснительными примечаниями // <http://www/umn.edu/humanrts/osce/basics/Rlund-recom.html>.
- ²¹ Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992: Закон України від 24 грудня 1999 р. № 1350-XIV // Вісник Верховної Ради України. – 2000. – № 3. – С. 24.
- ²² Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 37.
- ²³ Пиляев И. Общеευропейские инструменты защиты национальных меньшинств // Персонал. – 2001. – № 10. – С. 10 – 13.
- ²⁴ Конституція України. Закон України про внесення змін до конституції України. – Харків, 2005. – С. 5.

В статье на основе политико-этнологического анализа рассмотрены ключевые этапы становления нормативно-правовой базы новейшей Украины в этнополитической сфере.

Ключевые слова: этнонациональная политика, защита прав этнонациональных общностей, национальная идентичность, регулирование этнонациональных процессов.

The article deals with the key stages of formation of normative-lawful base in Ukraine in the ethno-political sphere on the base of policy-ethnological analysis.

Keywords: ethnonational policy, defense of rights of national communities, national identification, national minorities, regulation of ethnonational processes.

ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ у 1960-х – середині 1970-х років

У статті подається характеристика побутових умов студентства Київського університету, форми його участі у культурному та спортивному житті, а також досліджується рівень матеріального забезпечення.

Ключові слова: Київський університет, студентство, побут, стипендія, спорт, культурне життя.

Студентство – одна з найбільш вразливих груп населення, яка дуже гостро відчуває економічні та політичні зміни в суспільстві, оскільки стоїть на шляху утвердження самостійної, професійної та економічно незалежної особистості. В студентські роки формується світогляд, переконання, характер, які визначають шлях людини на все подальше життя.

Побутова історія майже не цікавила істориків радянського періоду і, хоча в умовах незалежної України склались сприятливі умови для її розвитку, ситуація фактично не змінилась. Дослідники вкрай мало звертались до вивчення щоденного життя студентства, хоча саме через матеріально-предметний простір людини твориться емоційно та цілісно насичена історія, яка дозволяє скорегувати традиційні погляди на певні конкретно-історичні проблеми. Абсолютно недослідженою є проблема повсякденного життя студентів, у тому числі й Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка у 1960 – 1970-х роках, на які припадає часткове послаблення адміністративно-командних методів управління державою, великомасштабні реформаційні заходи в соціально-культурній сфері, складні й суперечливі процеси десталінізації радянського суспільства.

Цінним джерелом для розуміння змін в побуті, матеріальній культурі, дозвіллі студентів Київського університету в радянську добу є праця "Київський університет за 50 років радянської влади"¹. Важливою групою джерел є також матеріали періодичної преси, які дозволяють глибше зануритись у життя студентів, відчути їх проблеми та радощі. Університетська газета "За радянські кадри" (з 1967 р. "Київський університет") надає багатий фактичний матеріал і допомагає дослідити життя студентів в той період. Значний обсяг матеріалу стосовно реалій студентського повсякдення був напрацьований в соціологічних нарисах та узагальнюючих працях Л.Рубіної "Советское студенчество"² та Г.Журавльова "Свободное время молодежи"³, Л.Вітрука "Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР"⁴, В.Вовка "Побут та дозвілля міського населення України в 50 – 80-х рр. XX століття"⁵.

Мета даної статті полягає в дослідженні особливостей побуту студентів Київського університету, аналізі рівня їх матеріального добробуту, розкритті сутності основних напрямків культурного життя студентів, їх участі у художній самодіяльності університету, спортивних секціях.

За радянських часів величезного значення у вихованні студентів влада надавала підвищенню рівня громадській активності. За радянською концепцією виховання молоді студент обов'язково мав брати участь в культурному та спортивному житті, щоб розвивати свої духовні потреби, бути фізично сильним та здоровим⁶. Ці настанови сумлінно виконувались у Київському університеті. Кількість учасників художньої самодіяльності університету постійно зростала, чому сприяла робота по залученню до неї студентів, яка носила "добровільно-примусовий" характер. В культурно-виховній роботі КДУ в 1960 – 1970-ті роки вдалось досягти значних успіхів. На факультетах регулярно проводились "Дні цікавих зустрічей". Про одну з них на сторінках університетської газети захоплено згадував студент II курсу факультету журналістики

М.Балтянський: "На зустрічі з третьокурсниками філологічного факультету Юрій Збанацький відповів на численні питання. Письменник поділився цікавими думками про Юрія Яновського, розповів про свою роботу над новою книгою "Патріоти", яка складалася з трьох частин. На закінчення зустрічі студенти подарували письменникові книгу "Історія Київського університету"⁷. В університеті регулярно організовувались клуби веселих та винахідливих, студентські "Вогники", працювали гуртки та студії художньої самодіяльності. Лише при клубі університету функціонувало 11 таких студій. За ініціатииви відомого українського художника Л.М.Стиля в університеті була створена студія образотворчого мистецтва, у роботі якої невдовзі після заснування брали участь 50 студентів. Учасники займались малюванням, знайомились з різними художніми школами, відвідували музеї, проводили зустрічі з митцями тощо⁸.

У загальноуніверситетських студіях брали участь понад 500 осіб. Талановита молодь займалась фотографією, написанням кіносценаріїв, літературною творчістю. В лютому 1961 р. в університеті відкрився Клуб любителів музики. Заняття проводились два рази на місяць. Любителі музики збирались в залі клубу, слухали грамзаписи, дізнавались про цікаві факти з життя артистів і композиторів, з історії вітчизняної та зарубіжної музики⁹. В КДУ існували такі творчі колективи, як народний фольклорно-етнографічний ансамбль "Веснянка", хорова капела "Дніпро", інструментальний ансамбль "Пролісок", народний ансамбль "Молодість", естрадний оркестр. Їх учасники виступали з концертами у колгоспах, великих містах Радянського Союзу¹⁰. До речі, ансамбль "Веснянка" й досі діє в Київському університеті. Він був створений за ініціатииви лаборанта геологічного факультету Володимира Нероденка у 1957 році. Тоді ж вперше "Веснянка" виступила на університетському огляді художньої самодіяльності в композиції "Ніч під Івана Купала", а вже 8 березня 1958 року комітет комсомолу Київського університету ухвалив рішення про створення фольклорно-етнографічного ансамблю.

У радянський період керівництво університету намагалось розвивати молодь не лише духовно, а й фізично. Студентам всіляко наголошували на тому, що потрібно щоденно викроювати час для фізичного самовдосконалення, використовуючи і так звані вільні години під час відпочинку, свят тощо. Протягом 1960 – 1970-х років в Київському університеті проводилась активна робота по створенню і обладнанню спортивних майданчиків і стадіону при навчальних корпусах і гуртожитках. У зимовий час організовувались лижні бази, облаштовувались ковзанки. Керівництво університету залучало студентів до занять спортом. В КДУ діяло 25 спортивних секцій¹¹. Великою популярністю користувались секції спортивної гімнастики, легкої атлетики, лижного спорту, волейболу, баскетболу, бадмінтону, тенісу, греблі, плавання, стрілецького спорту, футболу, веломотоспорту.

Фізичним вихованням та спортивною роботою в університеті керувала кафедра фізичного виховання та спортивний клуб "Буревісник", який входив до складу загальносоюзного добровільного спортивного товариства "Буревісник", створеного у 1957 році. Це товариство об'єднувало студентів всіх вузів міста, республіки і Радянського Союзу. В університеті культивувалось понад 22 види спорту¹². Щорічно весною проводились спартакіади. Кількість їх учасників з кожним роком збільшувалась. Це була свого роду підготовка до серйозніших змагань регіонального та всесоюзного масштабів. Крім того, студенти мали унікальну можливість зустрічатись з зірками вітчизняного спорту, наприклад, з футболістами київського "Динамо". У передвихідні, вихідні і святкові дні профспілки організовували для студентів і викладачів кроси, масові гуляння по Голосіївському парку¹³.

У цілому спортивно-масовими заходами було охоплено 7000 студентів. Профспілкова організація на період літніх канікул багато працювала над проведенням спортивних заходів. З цією метою у 1958 році було створено університетський спортивно-оздоровчий табір "Мрія" у с. Плюти Обухівського району Київської області, один з перших такого типу в Україні. З кожним роком кількість відпочиваючих у ньому збільшувалась. Якщо в рік створення табір прийняв 306 осіб, то в 1965 р. – 1321¹⁴. У "Мрії" був радіовузол, бібліотека і кіноустановка. Щорічно проходили туристські зльоти студентів вузів Київської області, під час якого проводились змагання зі спортивного орієнтування. У зльоті також брали участь студенти вузів інших областей УРСР. Цей захід завжди збирав велику кількість учасників та вболівальників¹⁵. Треба констатувати, що туристичний рух у Київському університеті був на високому рівні, особливо у 1960-х роках. Також для студентів щороку організовувались виїзні навчальні практики в

рамках учбового процесу, під час яких вони мали можливість знайомитись з різними регіонами і республіками СРСР. Колишній студент, нині професор історичного факультету, М.І.Гладких згадував, що в університеті працювала туристична секція, яка розташовувалась на четвертому поверсі географічного факультету. Крім того, існували археологічна та виїзні практики до Москви, Ленінграда, Львова, в республіки Прибалтики. "Оці практики давали нам можливість знайомитись з великою країною Радянською"¹⁶.

Щодо житлових умов студентів, то вже в 1960-х роках помітними стають позитивні тенденції. Так, протягом 1960 – 1970-х років в Київському університеті було збудовано три студентських гуртожитки. Проте житлово-побутові умови ще мали ряд недоліків. На партійних зборах неодноразово наголошувалось, що в гуртожитках Київського університету немає ані їдальні, ані буфету. В кімнатах не вистачало тумбочок та інших необхідних меблів. Особливо складне становище було у гуртожитку № 7, оскільки тут не вирішеними залишались проблеми з опаленням та водопостачанням. Крім того, існували труднощі й з транспортом. Рідко ходив автобус маршруту № 38, через що студенти з гуртожитків № 6 та № 7 часто запізнювались на заняття¹⁷.

У 1965 році став до ладу новий університетський гуртожиток № 9 по вул. М.Ломоносова. Із захопленням згадував про це студент першого курсу факультету журналістики Г.Мороз: "Уже сутеніє ... Вхід до гуртожитку – наче до сучасного кафе. Різнокольорові кахельні плитки сплелися в чудовому візерунку і радують око, запрошують увійти. Високий, просторий вестибюль. Широкими східцями піднімаюсь з поверху на поверх, йду яскраво освітленим коридором. Справа і зліва в кімнатах вирує життя. Куди б це зайти! Та хіба неоднаково! Адже скрізь новосілля. Стукаю в перші –ліпші двері, заходжу до кімнати... Тут живуть студенти – першокурсники юридичного факультету. В кімнаті багато світла, складані підвісні ліжка. Вільного місця чимало. Ця кімната – на трьох, а та, що поруч – на чотирьох чоловік. Отже – сім чоловік в одному номері. До їхніх послуг – шафа для зберігання продуктів, шафи для одягу, душ, туалет тощо"¹⁸. Зазвичай в кожній кімнаті проживало чотири студенти, іноді – 3 або 5. Для навчання в гуртожитках були створені читальні зали, або, як їх тоді називали, "Ленінські кімнати". Гуртожитки будувались коридорного та блокового типу. На кожному поверсі були дві кухні, по одній на кожне крило. Студенти суворо слідували за порядком в кімнатах та збереженням майна. Інтер'єр був простим: ліжка, шафи і стіл. У 1960 – 1970-х рр. майже щорічно організовувались конкурси на кращу кімнату, кращий гуртожиток та організацію побуту студентів. Метою конкурсів було поліпшення ідейно-виховної роботи, санітарного стану та роботи по самообслуговуванню в студентських гуртожитках. Організація і керівництво всією роботою, яка була пов'язана з конкурсом, здійснювалась на кожному факультеті комісією в складі голови профбюро, члена партбюро та секретаря комсомольського бюро. Кращою кімнатою могла стати та, де були дружні відносини між мешканцями, зразкові умови побуту, дбайливе ставлення до умеблювання тощо. Колектив гуртожитку, який займав перше місце, отримував премію у розмірі 100 карбованців, за друге місце – 60 карбованців, за третє – 40 карбованців. Переможці конкурсу на кращу кімнату нагороджувались цінними подарунками¹⁹. Але становище в гуртожитках залишалось далеко не ідеальним, і окрім перелічених вище проблем, існували й інші негаразди. Зокрема, часто читальні кімнати в гуртожитках були зачинені або заселені сімейними студентами, в них не було необхідних меблів. Траплялись прикрі випадки, коли студенти вибивали шибки, виводили з ладу сантехніку, псували меблі. За гуртожиток платили відразу за рік. Річна плата в 1970-х роках становила 28 – 30 крб.

У гуртожитках вирувало і культурне життя. Іноді в гості до студентів приходили викладачі і в ленінських кімнатах організовували цікаві бесіди на літературні, мистецькі теми тощо. В.М.Мордвінцев, нині завідувач кафедри історії Росії, професор історичного факультету, згадував, що кожна кафедра намагалась запросити відомих особистостей в гуртожитки. Зазвичай такі зустрічі відбувались раз на семестр. Зокрема, студентів відвідували Дмитро Гнатюк, Іван Драч та інші. Часто для пропаганди серед молоді здорового способу життя в гуртожитках проводились спортивні спартакіади. Часто суботніми вечорами в гуртожитках організовувались танці²⁰.

Для розуміння повсякденного життя студентів важливою є інформація про їх фінансове забезпечення. Матеріальні статки студентів складалось з виплачуваних державою стипендій,

матеріальної допомоги рідних, коштів, які студенти заробляли, виконуючи тимчасову роботу (участь у будівельних загонах, репетиторство тощо). У 1960-х роках студенти вузів на 1 – 4 курсах отримували стипендію у розмірі 28 карбованців, на 5 – 6 курсах – 33 карбованці, підвищена стипендія становила приблизно 40 крб.²¹

Середньомісячний бюджет понад 30 % студентів складав у 1973/1974 н. р. 40 крб.; більше половини студентів мали в своєму розпорядженні від 40 до 70 крб., близько 14 % – більше 70 крб. У 1970-х роках стандартна стипендія вже становила 40 карбованців, підвищена – 50, Ленінська стипендія – 100. Останню отримували відмінники навчання які брали активну участь в громадському житті.

Отже, радянські стипендії не були "копійками, які завалялись в кишені". На стипендію в 35 – 40 крб. можна було прожити, якщо враховувати, що обід в їдальні коштував 70 – 80 коп., булочки – від 7 до 12 коп., пляшка кефіру – 30 коп., літр молока – 32 коп. і т.д. Проте треба зважати й на те, що не всі товари можна було вільно купити в магазинах. У 1960 – 1970-ті рр. люди подовгу вистоявали в чергах по товари або ж купували їх за завищеними цінами в перекупників. В означений період харчування жителів міст поліпшувалося, однак у державній торгівлі були частими перебої у постачанні багатьох харчових продуктів: м'яса, молока, кондитерських виробів тощо. Нестача харчових продуктів в Україні пояснювалась і тим, що значна їх кількість вивозилася за межі республіки. Виявлено, що в республіці вироблялось і продавалось населенню вдосталь спиртного, а антиалкогольні кампанії, через їх половинчастість та непослідовність, були безрезультатними і призводили до зростання самогонування²³. Така ситуація сприяла тому, що деякі студенти зловживали алкоголем, оскільки він був доступним і порівняно дешевим.

Студенти, які хотіли зекономити, готували їжу самостійно та споживали продукти, які їм передавали батьки. Професор історичного факультету, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки М.Г.Щербак згадував: "Обідали в їдальні, як правило, а снідали й вечеряли, то вдома. Чергували по черзі... яйця жарили та картоплю. Оце й основні. Плюс привозили банки із помідорами, огірками. І ото так ми й жили.." ²⁴.

Радянський період мав свої недоліки та переваги. З одного боку, студентська молодь зазнавала постійного ідеологічного впливу, з іншого – радянська освіта була безкоштовною, держава піклувалась про добробут студентства, залучала його до занять спортом, туризмом тощо. Безумовно, осмислення досвіду минулого дає змогу глибше пізнати історію, не повторити помилок, творчо використати його надбання для розбудови незалежної держави.

¹ Київський університет за 50 років радянської влади / ред. І.Т.Швець. – К., 1967. – 192 с.

² Рубина Л.Я. Советское студенчество. – М., 1981. – 200 с.

³ Журавлев Г.Т. Свободное время молодежи. – М., 1979. – 38 с.

⁴ Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. – К., 1986. – 183 с.

⁵ Вовк В.М. Побут та дозвілля міського населення України в 50 – 80-х роках ХХ століття: автореф. дис.... канд. іст. наук. – К., 2007. – 24 с.

⁶ Лисовский В.Т., Дмитриев А.В. Личность студента. – Л., 1974. – С. 27.

⁷ Балтянский Ю. Зустріч з письменником // За радянські кадри. – 1963. – 21 лютого.

⁸ Назаренко В. Існує така студія // За радянські кадри. – 1963. – 23 квітня.

⁹ Лисенко І. Клуб любителів музики // За радянські кадри. – 1963. – 27 лютого.

¹⁰ Київський університет за 50 років радянської влади. – К., 1967. – С. 27.

¹¹ Там само. – С. 63.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 42.

¹⁴ Там само. – С. 60.

¹⁵ Сиромолотов Л., Мансур В. Туристичними стежками // За радянські кадри. – 1962. – 23 січня.

¹⁶ Записано автором від Гладких М.І. 1941 р.н., м. Київ.

¹⁷ Васильєва В. Обличчям до гуртожитків // За радянські кадри. – 1965. – 12 січня.

¹⁸ Мороз Г. В новому домі // За радянські кадри. – 1965. – 23 березня.

¹⁹ Олійник. С. Положення про конкурс // За радянські кадри. – 1965. – 2 квітня.

²⁰ Там само.

²¹ Недоступ Н. Нове про стипендії // За радянські кадри. – 1962. – 17 травня.

²² Рубина Л.Я. Вказ. праця. – С.163 – 165.

²³ Вовк В.М. Вказ. праця. – С.14.

²⁴ Записано автором від Щербака М.Г. 1953 р.н., м. Київ.

В статье представлена характеристика бытовых условий студенчества Киевского университета, форм его участия в культурной и спортивной жизни, а также уровень материального обеспечения.

Ключевые слова: Киевский университет, студенчество, быт, стипендия, спорт, культурная жизнь.

The article presents a description of the living conditions of the Kyiv University students, forms of their participation in cultural and sports activities, as well as the level of financial security.

Keywords: Kyiv University, students, everyday life, scholarship, sport, cultural life.

КУЛЬТ АПОЛЛОНА ЛІКАРЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І Й ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ МОНЕТ-СТРІЛОК: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Досліджується й аналізується вивчення культу Аполлона в Північному Причорномор'ї. Аполлон був одним із найшановніших богів античної Греції та Боспорського царства. В Північному Причорномор'ї культ Аполлона Лікаря був дуже популярним. Ряд вчених вважають, що культ Аполлона Лікаря мав місцеву основу. Підтвердженням даної гіпотези є монети-стрілки.

Ключові слова: монети-стрілки, культ Аполлона Лікаря, Північне Причорномор'я.

Одним із найпоширеніших культів в іонійських колоніях Північного Причорномор'я був культ Аполлона¹. Аполлона вшановували в багатьох містах-полісах Давньої Еллади, у тому числі в Мілеті. Особливе ставлення до бога було у греків-колоністів².

На сьогоднішній день в історіографії немає одностайної думки щодо виникнення культу Аполлона. Частина дослідників переконана у його малоазійському походженні³. На підтвердження цієї гіпотези вони звертають увагу на те, що в "Іліаді" Аполлон був ворожим ахейцям⁴. Він надсилав хвороби на їхнє військо, сварив Ахілла з Агамемноном, захищав Енея від Діомеда (ІІ. XXII. 15.). У. фон Вілламовіц-Меллендорф вважав, що Аполлон міг бути Малоазійським богом, тому що у Гомера він захищав від греків малоазійське місто Трою. Інші дослідники, серед яких Дж.Скотт та О.Керн⁵, переконані у дорійському походженні культу. К.Мюллер вважав Аполлона богом дорійського походження, аргументуючи це трактуванням грецьких міфів про Аполлона як бога, який приходить у Грецію з Півночі.

Аполлон Лікар був головним богом перших колоністів Березані та Ольвії, верховним богом столиці Боспору при Спартокідах. Дослідники вважали, що елліни перенесли цей культ з іонійської метрополії, оскільки Аполлон вважався предком мілетян, які його особливо шанували⁶.

Є.І.Леві вважала, що культ Аполлона Лікаря був поширений лише в Причорномор'ї⁷. Протилежної думки дотримувався У.Колдер, який стверджував, що культ Аполлона Лікаря був відомий також в Афінах, де він, нібито, був встановлений для боротьби з епідемією чуми⁸. Але гіпотеза У.Колдера була піддана критиці братами Ж. і Л.Роберами. Ю.Г.Виноградов і А.С.Русяєва спростували цю гіпотезу⁹. Будучи основним полісним божеством, Аполлон виконував роль покровителя міста та переселенців¹⁰, очолював процес колонізації¹¹.

Ю.Г.Виноградов¹², якого підтримували Н.Ерхард, А.С.Русяєва¹³ та інші, вважав, що культ Аполлона Лікаря був створений дідімським оракулом спеціально для колоністів Північного Причорномор'я. А.С.Русяєва зазначала, що для мілетських колоністів в Північному Причорномор'ї був створений загальний культ Аполлона Лікаря, основу якого складала іпостась Аполлона Дідімського¹⁴. І.Ю.Шауб зазначав, що якщо прийняти цю цікаву гіпотезу, то постає питання: чи не було дане рішення зумовлено тим середовищем, у яке інтегрувалися колоністи (а це середовище, і перш за все релігійну ситуацію у ньому, не могли не враховувати оракули), тобто не виник образ Аполлона Лікаря в результаті ототожнення його з якимось місцевим божеством на Понті¹⁵. Таке ж припущення висловив ще в 1923 р. Р.Ганшінієц¹⁶. На підтвердження цієї гіпотези І.Ю.Шауб зазначав, що греки-колоністи з другої половини VII ст. до н. е. вступили в контакти зі скіфами і фракійцями в Північному Причорномор'ї, культура яких була пронизана шаманістичними ідеями¹⁷.

Результатом цих контактів, на думку К.Мейли, стала поява в Греції цілого ряду віщунів, магів-цілителів. Таким чином, для припущення про фракійське походження культу Аполлона

Лікаря на Боспорі є певні підстави. Нагадаємо, що зцілення – найбільш поширена функція шаманів усіх народів, що мають шаманістичні уявлення. Крім того, відомо, що у римські часи у Фракії великою популярністю користувався культ бога-лікаря Асклепія. На думку І.Ю.Шауб, цей культ, міг існувати тут і раніше, поряд із вшануванням інших божеств, що мали функції зцілення та лікування¹⁸.

Найдавнішими шаманами, за переказами античних авторів, були скіф Абаріс і грек Арістей, який відвідував Скіфію¹⁹. Крім того, І.Ю.Шауб звернув увагу на міф, переказаний Геродотом, про фракійського бога-шамана Замолксія, який ще раз підтверджує популярність цілителів-шаманів серед фракійців. В римські часи культ бога Лікаря Асклепія, міфічного сина Аполлона, був особливо популярним у Фракії. І.Ю.Шауб зазначав, що цей культ міг існувати тут і раніше. Крім того, у македонців існувало вірування у демона-цілителя Даррона, якого дослідники пов'язують із фракійськими племенами дерронів або деріїв. На одній із монет пеонійського царя Ліккея викарбуване ім'я фракійського божества, що свідчить про ототожнення або про ідентичність бога-цілителя дерронів і Аполлона²⁰. На думку І.Ю.Шауба немає нічого дивного у запозиченні греками фракійського божества, якому вони поклонялися під іменем Аполлона Лікаря, тому що греки ще з першої половини I тис. до н. е. перейняли фракійські культу Діоніса, Ареса та ін.²¹.

Одним із малодосліджених аспектів культу Аполлона Лікаря у Північному Причорномор'ї, який відноситься до проблеми етнорелігійної взаємодії у регіоні в епоху античності, є питання про походження монет-стрілок. І.Ю.Шауб зазначав, що саме монети-стрілки відігравали головну роль у походженні культу Аполлона Лікаря²².

Існують різні теорії походження монет-стрілок. За однією з них, зародження монет-стріл відбулося у скіфському середовищі²³. Інша теорія, передбачає, що ці монети використовували фракійські племена²⁴. Прихильники третьої теорії наполягають на грецькому походженні монет-стрілок, які з'явилися на початковому етапі грецької колонізації Нижнього Побужжя²⁵. Монети-стрілки часто знаходили культурних шарах VI – початку IV ст. до н.е. в Ольвії²⁶ та на Березані²⁷. Крім території Нижнього Побужжя монети-стрілки були знайдені у Фракії, в районі Бургаської затоки²⁸, в Одесі, в пониззі Дунаю²⁹, в районі Нижнього Подністров'я, в Ніконії³⁰.

Як зазначав Д.В.Шелов, випуск і кругообіг бронзових монетних знаків у формі стріл архаїчного типу був дуже цікавою особливістю монетної справи античного Північного Причорномор'я. Крім того, монети-стрілки не відрізнялися від звичайних стріл і вважалися або виробничим браком, або бойовими стрілами, обробіток яких не був завершений³¹. Так, О.Н.Зограф не включив монети-стрілки в загальний опис монетної справи Ольвії³², хоча ще в 1926 р. румунський дослідник Г.Северіану зазначав, що дані вироби мають монетний характер³³. Серед вітчизняних науковців сумніви стосовно монет-стрілок були розвіяні в середині 1950-х рр. у дослідженнях Т.В.Блаватської і В.М.Скуднової³⁴.

Б.Н.Граков вважав стріли у скіфів примітивним засобом грошового обміну³⁵. Він зазначав, що монети-стрілки відігравали таку ж роль, як і каури в Індії, залізні асагаї серед африканців-банту, какао-боби в Мексиці³⁶. К.К.Марченко не погоджувався із Б.Н.Граковим. Дослідник зауважував, що скіфи навіть в період максимального розширення своїх культурних і економічних контактів в V – III ст. до н. е. так і не досягли рівня товарно-грошових відносин³⁷. Оригінальну версію наводив Ф.М.Штительман, який допускав можливість пристосування окремих скіфських землеробських племен до товарно-грошового обігу, а саме калліпідів Нижнього Побужжя³⁸. Дослідник аргументував свою позицію великою кількістю ольвійських монет, знайдених у низці поселень Нижнього Побужжя.

К.К.Марченко критикував теорію Ф.М.Штительмана. Дослідник зазначав, що, по-перше, в даному випадку йдеться про суто грецькі монети, по-друге, Ф.М.Штительман не врахував, що серед жителів даного регіону було багато еллінів³⁹. Із К.К.Марченко погоджувався Я.В.Доманський, який зазначав, що саме в поселеннях, де у складі населення переважали греки, знайдено найбільшу кількість монет⁴⁰. Тому, попри вищенаведені аргументи, важко ствердно говорити про зародження монет-стрілок у скіфському середовищі. Хоча ряд дослідників й переконані у слушності даної теорії⁴¹.

Т.Герасимов вважав, що монети-стрілки, знайдені в районі Бургасу та на території сучасної Румунії, карбувалися фракійцями⁴². Про їх місцеве походження свідчить не лише велика

кількість монет в даному регіоні, а й наявність глиняних форм для їх виготовлення, вважала Т.Д.Златковська⁴³. Окрім того, в цих районах знаходились мідні копальні, що також сприяло виготовленню монет-стрілок⁴⁴. Водночас, Т.Д.Златковська звернула увагу на те, що на півдні Фракії територія обігу монет-стрілок була досить обмеженою. Всі монети були знайдені в районі 50 км від півострова Атія, де, на думку дослідниці, знаходився їх центр їх карбування⁴⁵. Т.Герасимов вважав, що монети-стрілки належали фракійському племені, або групі племен астів⁴⁶. За свідченнями Страбона (VII. 48), плем'я асті належало до одриського державного утворення. Тому, якщо взяти до уваги розповідь Страбона, монети-стрілки набувають нового значення і символізують перехід фракійців до державності, появи у них примітивної форми загальної міри вартості, припускає Т.Д.Златковська⁴⁷. Другий район поширення монет-стрілок у Фракії – міжріччя Мести і Вардари⁴⁸. К.К.Марченко зазначав, що наявність фракійців в складі населення Березані, Ольвії і низки інших пунктів їхньої округи, в період обігу тут монет-стрілок, знімає частину перепон на шляху визнання фракійського походження монет у вигляді наконечників стріл⁴⁹.

На думку дослідника, ці райони можна об'єднати в етнокультурному і економічному відношенні не лише на основі спільного походження грецьких колоністів і близькості основних елементів еллінської матеріальної культури, але й з огляду на наявність в цей час генетично однорідного гето-фракійського прошарку у складі жителів античних міст Західного і Південно-Західного Понту⁵⁰.

Що стосується третьої теорії, згідно якій монети-стрілки мають суто грецьке походження, то, на думку К.К.Марченко, на її користь може свідчити березанська гирька з бронзи з рельєфним зображенням монети-стрілки, а також відсутність знахідок фігурних монет поза межами грецької округи⁵¹. Водночас, Т.Д.Златковська звертала увагу на не грецьку форму монет⁵². Д.Б.Шелов вважав, що малоімовірним є випуск монет греками Березані та Ольвії для обслуговування товарообігу із сусідніми варварськими племенами. На думку дослідника, скоріш за все, вони були призначені для внутрішнього ринку. На користь даного твердження свідчить і невелика розмірна вартість монети у вигляді наконечника стріли.

Д.Б.Шелов зазначав, що монети-стріли це аналог монет-дельфінчиків з Ольвії, приналежність яких до грошової системи грецького полісу не викликає сумнівів⁵³. Дослідник був переконаний у грецькому походженні монет-стрілок, які були знайдені на території Нижнього Побужжя; вони обслуговували потреби місцевого ринку⁵⁴. К.К.Марченко дотримувався іншої думки. Він зазначав, що найбільш обґрунтованим і компромісним рішенням цієї проблеми є ідея, що бойові наконечники стріл виконували функцію товару-грошей⁵⁵. Цю позицію дослідника підтримував І.Ю.Шауб, зазначаючи, що походження монет-стрілок може бути ще одним аргументом на користь припущення про фракійське коріння образу Аполлона Лікаря⁵⁶.

Що стосується незвичної форми, яку карбувальники надавали монетам, то цікаву гіпотезу запропонувала А.С.Русяєва. Вона писала про зв'язок монет у вигляді бойових наконечників стріл із культом Аполлона Лікаря. Дослідниця була переконана, що монети-дельфінчики могли мати семантичний зв'язок із культом Аполлона Дельфінія, тому логічно було б провести аналогії із монетами-стрілками і Аполлоном Лікарем⁵⁷. Останній вважався захисником полісів, його визнавали богом-стрільцем, тому зображення стріли могло бути культовою символікою⁵⁸. Д.Б.Шелов зазначав, що ця гіпотеза, з одного боку, добре пояснює випуск стрілоподібних монет в різних районах Західного Причорномор'я, де культ Аполлона Лікаря був головним, а, з іншого боку, дозволяє зрозуміти зміну монет-стрілок монетами-дельфінчиками в Нижньому Побужжі⁵⁹, адже на зміну культу Аполлона Лікаря приходить Аполлон Дельфіній⁶⁰.

Підводячи підсумки, зазначимо, що культ Аполлона Лікаря був одним з найпопулярніших і найпоширеніших у Північному Причорномор'ї. Головну роль у розумінні походження культу Аполлона Лікаря можуть відіграти монети-стрілки. Серед дослідників немає одностайної думки стосовно походження монет у вигляді бойових наконечників стріл; серед основних версій розглядаються скіфська, фракійська й грецька.

¹ Шауб И.Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII – IV вв. до н.э.). – СПб., 2007. – С. 170.

² Nilsson M.P. Greek Popular Religion. – N.-Y., 1940. – P. 440.

- ³ Цымбурський В.Л. Гомеровский эпос и легендарная традиция Анатолии // Азия – диалог цивилизаций. Очерки. – М., 1996. – С. 241 – 327.; Nilsson M.P. Вказ. праця. – Р. 440.
- ⁴ Цымбурський В.Л. Вказ. праця. – С. 246.
- ⁵ Kern O. Die Religion der Griechen. – Berlin, 1935. – S. 53.
- ⁶ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 170.
- ⁷ Леви Е.И. К вопросу о культе Аполлона Дельфиния в Ольвии // Культура Античного Мира. – М., 1966. – С. 91.
- ⁸ Calder W.M. Stratonides Athenaios // American Journal of Archaeology. – Vol. 3. – 1971 – P. 329.
- ⁹ Виноградов Ю.Г., Русяева А.С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии. – К., 1980. – С. 77 – 83.
- ¹⁰ Грейвс Р. Мифы Древней Греции. – М., 1992. – С. 57.
- ¹¹ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957. – С. 457 – 458.
- ¹² Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства // Вестник древней истории. – 1981. – № 2. – С. 21.
- ¹³ Русяева А.С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // Вестник древней истории. – 1986. № 2. – С. 49.
- ¹⁴ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992. – С. 29.
- ¹⁵ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 171.
- ¹⁶ Ganszyniec R. Apollon als Heilgot // Archiv fur Geschichte der Medizin. – Berlin. 1923. – S. 67 – 83.
- ¹⁷ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 171
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С. 172 – 173.
- ²⁰ Зограф А.Н. Античні монети // МИА. – М., 1951. – № 16. – С. 75.
- ²¹ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 172.
- ²² Там само.
- ²³ Severianu G. Sur les monnaies primitives des Scythes (lingots monnaies en form de pointes de fleche) // Buletinul Societatii Numismatice Romane. – 1926. – № 57 – 58. – S. 1 – 6.; Блаватская Т.В. Западноропонтийские города в VII – I веках до н. э. – М., 1952. – С. 41.; Скуднова В.М. Монеты-стрелки из Ольвии // Сообщения Государственного Эрмитажа. – СПб., 1956. – С. 38.
- ²⁴ Блаватская Т.В. Вказ. праця. – С. 11 – 13.; Герасимов Т. Домонетни форми на пари у тракийского племе асти // Археология. – София, 1959. – С. 86 – 87.
- ²⁵ Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К., 1966. – С. 145 – 146.; Анохин В.А. Монеты-стрелки // Ольвия и ее округа. – К., 1986. – С. 58.
- ²⁶ Скуднова В.М. Вказ. праця. – С. 39.
- ²⁷ Лапин В.В. Вказ. праця. – С. 142 – 146
- ²⁸ Герасимов Т. Вказ. праця - С. 86 – 87.
- ²⁹ Severianu G. Вказ. праця. – S. 1 – 6.
- ³⁰ Загинайло А.Г., Карышковский П.О. Монеты скифского царя Скила // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 17.
- ³¹ Шелов Д.Б. Монеты-стрелки в Нижнем Побужье // Вестник древней истории. – 1987. – № 4. – С. 125.
- ³² Зограф А.Н. Вказ. праця. – С. 75.
- ³³ Severianu G. Вказ. праця. – S. 1 – 6.
- ³⁴ Блаватская Т.В. Вказ. праця. – С. 41.; Скуднова В.М. Вказ. праця. – С. 39.
- ³⁵ Граков Б.Н. Легенда о скифском царе Арианте (Геродот, кн. IV, гл. 81) // История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. – С. 104 – 108.
- ³⁶ Граков Б.Н. Вказ. праця. – С. 111.
- ³⁷ Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии. – Л., 1988. – С. 113.
- ³⁸ Штительман Ф.М. Медальон с изображением Афины из Ольвии // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 269.
- ³⁹ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 113.
- ⁴⁰ Доманский Я.В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII - IV вв. до н.э. // Археологический Сборник Государственного Эрмитажа. – 1961. – Вып. 2. – С. 26 – 44.

- ⁴¹ Severianu G. Вказ. Праця. – S. 1 – 6. Златковская Т. Д. Вказ. праця. – С. 66 – 67. Граков Б.Н. Вказ. праця. – С. 125 – 127.
- ⁴² Герасимов Т. Вказ. праця. – С. 86.
- ⁴³ Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 67.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 66 – 67.
- ⁴⁶ Герасимов Т. Вказ. праця. – С. 86 – 87.
- ⁴⁷ Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 68.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 113.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 113 – 114; Анохин В.А. Вказ. праця. – С. 58.
- ⁵² Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 66.
- ⁵³ Шелов Д.Б. Вказ. праця. – С. 125.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 114.
- ⁵⁶ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 177.
- ⁵⁷ Русяева А.С. Вказ. праця. – С. 49.
- ⁵⁸ Шелов Д.В. Вказ. праця. – С. 130.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Русяева А.С. Вказ. праця. – С. 47 – 49, 53 – 56.

Исследуется и анализируется изучение культа Аполлона Врача в Северном Причерноморье. Аполлон был одним из самых почитаемых богов в античной Греции и Боспорском царстве. В Северном Причерноморье культ Аполлона Врача был очень популярным. Некоторые ученые считают, что культ Аполлона Врача имел местную основу, аргументируя свою позицию выпуском монет-стрелок в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: Монеты-стрелки, культ Аполлона Врача, Северное Причерноморье.

Article deals with the cult of Apollon Healer in Northern Black Sea Littoral. In the Northern Black Sea Littoral cult of Apollo Healer was very popular. Some scientists consider, that cult of Apollo Healer has local origin and arrow coins confirm this fact.

Keywords: arrow coins, cult of Apollo Healer, Northern Black Sea Littoral.

ПЕРЕБУДОВА СИСТЕМИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УСРР НАПРИКІНЦІ 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

Розглядаються проблеми розвитку фізичної культури в УСРР наприкінці 1920-х років. Аналізуються заходи партійно-державних органів та громадських організацій по перебудові фізкультурної роботи серед населення.

Ключові слова: фізична культура, фізкультурні гуртки, профспілки, комсомол, Вища рада фізичної культури.

На зламі 1920 – 1930-х років в умовах згорання нової економічної політики, проведення форсованої індустріалізації, масової колективізації та культурно-освітніх змін у Радянському Союзі, зокрема в УСРР, система фізичної культури зазнала суттєвої перебудови. Гасла оздоровлення трудящих – будівників соціалізму, підготовки населення до захисту Батьківщини підпиралися низкою організаційних заходів партійно-державних органів та громадськості, спрямованих на розгортання масового фізкультурного руху, його одержавлення шляхом уніфікації та централізації керівництва. У цей період в УСРР зародилися основні напрямки та форми фізкультурно-спортивної роботи, які впродовж тривалого часу домінували в українському суспільстві.

Перебудова системи фізичної культури УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років не знайшла належного висвітлення в історіографії. У наукових публікаціях зустрічаються лише фрагментарні згадки, що стосуються цієї проблематики. Поверхово заявленого питання торкалися радянські дослідники історії фізичної культури В.Кулик¹, П.Савицький². Стисла інформація по темі міститься в роботах В.Столбова, але стосується вона подій в СРСР загалом³. Не додають приросту знань і роботи з історії фізкультурного руху вітчизняних дослідників М.Солопчука⁴ та А.Кухтія⁵. Вкрай недостатня кількість опублікованих джерел, якими оперують автори, не посприяла проведенню об'єктивного та всебічного дослідження перебудови системи фізичної культури в УСРР наприкінці 1920 – на початку 1930-х років.

Більш глибоке вивчення поставленої проблем на основі залучення не введених у науковий обіг джерел дозволить, на нашу думку, зрозуміти витoki тих процесів, які надали українській фізкультурі і спорту еволюційного та масового характеру.

Наприкінці 1920-х років в УСРР майже повністю зникають залишки старої системи фізичної культури та спорту, яка діяла ще з часів імператорської Росії. Спорт, який до революції вважався заняттям переважно заможних верств населення, втратив соціальну універсальність. За підтримки держави до занять фізкультурою та будь-яким видом спорту могли долучитися представники усіх прошарків суспільства. Спортивні товариства "Сокіл", "Маккабі" та інші⁶, які раніше працювали на території УСРР, остаточно перестали існувати. Були створені нові добровільні спортивні товариства на кшталт "Спартак", "Динамо", спортивні клуби, які відзначалися масовим охопленням членством. За фізкультурно-спортивну роботу активно взялися професійні спілки, комсомол. Фізкультура і спорт, слідуючи партійно-радянській термінології, у повній мірі набували пролетарського характеру.

Низовою ланкою у системі фізичної культури УСРР в 1920-х роках були фізкультурні гуртки, що створювалися при профспілкових фізкультурно-спортивних клубах, на підприємствах, в організаціях та установах. На 1928 рік в Україні нараховувалось близько 1950 гуртків. Вони об'єднували 665000 фізкультурників, з яких 295000 були особами дорослого віку⁷.

Проте, не зважаючи на помітні успіхи у налагодженні фізкультурної роботи, існували явища, що не вписувались в модель радянської фізичної культури, державної ідеології та політики у фізкультурній галузі. Вони асоціювалися як з минулими буржуазними пережитками, так і з вадами, породженими новим ладом.

Найбільш зримими були недоліки, що існували у фізичній культурі УСРР впродовж 1920-х років, відомі під назвами "рекордсменство" та "індивідуалізм". Рекордсменство та індивідуалізм трактувалися по-різному, але були тісно пов'язані між собою суттю змагальної гонки за показниками. Заради досягнення високих результатів у багатьох гуртках робився акцент на роботі з одним чи декількома найбільш сильними фізкультурниками. Досить часто для бравати досягненнями високих результатів кращі спортсмени переманювалися з однієї організації в іншу. Особлива увага до окремих спортсменів нерідко відштовхувала маси робітничої молоді від того чи іншого фізкультурного гуртка. За таких обставин вважалося, що робота в фізкультурних гуртках, які стали на шлях культивування рекордсменства та індивідуалізму, відірвалася від виробництва і не несла покладеної на неї виховної функції⁸.

Владу також непокоїла однобокість у виборі фізкультурниками видів спорту. Переважна більшість із них хотіла грати у футбол. Ідеалом же фізкультурника, відповідно уяві партійно-радянських та фізкультурних функціонерів, вважався фізкультурник-універсал, здатний однаково успішно займатися різними видами спорту. У першу чергу це стосувалося сезонних видів спорту. Так, якщо робітник у теплу пору року все-таки грав у футбол, то взимку він мав стати на лижі, ковзани, займатися хокеєм і т.д.

До негараздів, притаманних фізкультурній роботі, додавалися і проблеми з явно вираженим ідеологічним складником. В умовах соціалістичного будівництва потрібно було подолати вкорінені уяви і традиції щодо ідеологічної наповненості фізкультурного руху. Його організаторам видавалося, що найсерйознішою, ідеологічно ворожою перепорою впровадження фізкультури в маси було "сокілство"⁹. Учасники дореволюційного спортивного товариства "Сокіл", які через нестачу кваліфікованих фізкультурних кадрів були залучені до фізкультурно-масової роботи в якості інструкторів, сповідували і пропагували ідеї аполітичності та нейтральності спорту¹⁰. Такі погляди та переконання йшли урозріз із засадами більшовицької партії, яка проголосила необхідність ідейного, організаційного та виховного впливу пролетаріату в усіх сферах життя, у тому числі й у царині фізкультури, на напівпролетарські та непролетарські верстви трудящих з метою виховання покоління, здатного побудувати соціалізм.

Загрозливий характер для кінцевого результату роботи із фізичного виховання носило протистояння між професійними спілками та Вищою радою фізичної культури (ВРФК), яке почалося у 1927 році. Професійні спілки відали клубами, при яких існували фізкультурно-спортивні гуртки. Вони ж брали на себе тягар фінансування роботи фізкультурних гуртків. ВРФК виконувала роль більше координаційного центру, а ніж керівного органу. Її рішення часто носили рекомендаційний характер для гуртків, якими орудували профспілки. Щоправда, інколи ухвали Вищої ради фізичної культури проводилися через постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), що надавало їм державної ваги і звучання. Можливість таких дій пояснювалася, зокрема, тим, що секретар ВУЦВК А.Буценко обіймав і посаду голови ВРФК.

Профспілки критикували Вищу раду фізичної культури за нездатність самотійно, а не через органи влади, керувати фізкультурно-спортивним рухом¹¹. Профспілкові діячі пропонували за прикладом РРФСР перетворити ради фізкультури з державних органів на погоджувальні комісії. Деякі профспілкові керівники взагалі вважали за краще ліквідувати ради фізичної культури і спорту, створивши замість них спеціальні комісії при Наркоматі освіти УСРР.

Водночас Вища рада фізичної культури звинувачувала Всеукраїнську раду профспілок у тому, що та само відсторонилася від участі в роботі ВРФК і ухиляється від співпраці, замкнувши всю роботу з гуртками винятково на собі. У доповідній записці до ЦК КП(б)У Вища рада фізичної культури скаржилася на те, що через відсутність достатніх повноважень вона не може безпосередньо керувати роботою гуртків в адміністративному, внутрішньо-організаційному та господарському планах¹².

Протистояння виливалося навіть у те, що профспілки не тільки брали мало участі у роботі Вищої ради фізичної культури, а й часто бойкотували змагання, що вона проводила. Так, Харківська окружна професійна рада прийняла рішення взяти на себе проведення усієї

фізкультурно-спортивної роботи в гуртках, підпорядкованих профспілковим організаціям. Вона відмовилась від участі у загальноміській першості з футболу, що проводила міська фізкультурна рада, вирішивши самостійно провести такі змагання¹³. Причини такого протистояння варто шукати у тому, що ВРФК мала керувати роботою профспілок у сфері фізичної культури, але, насправді, не мала достатніх повноважень та важелів впливу на профспілки аби бути повноцінним керівним органом¹⁴.

Пошуки виходу з такої ситуації вели як професійні спілки, так і Вища рада фізичної культури. Перші, як зазначалося, пропонували ліквідувати ВРФК чи змінити її статус. Вища рада фізичної культури вбачала вирішення проблем в уточненні взаємовідносин між ВРФК та профспілками¹⁵.

Тим часом найбільш радикальні зміни в систему фізичної культури пропонували комсомольські організації. У травні 1928 року відбувся VIII з'їзд Всесоюзної ленинської комуністичної спілки молоді (ВЛКСМ). На ньому розглядалося питання про фізичну культуру в СРСР і шляхи покращення її стану. У резолюції з'їзду були запропоновані корінні зміни в управлінні сферою фізичної культури. Суть змін полягала у встановленні єдиного організаційно-політичного і методичного управління фізкультурною роботою через створення єдиного спортивного товариства, членство в якому базувалося б на принципі добровільності. Смісл змін полягав також у виборності керівництва з найнижчих ланок до найвищих на основі повної самодіяльності керівних органів¹⁶. Зазначимо, що у віданні комсомолу в 1922 – 1924 рр. вже було Всеукраїнське фізкультурне об'єднання "Спартак", яке мало значний вплив на фізкультурне життя. У 1923 – 1924 рр. комсомол передав всі свої спортивні гуртки у профспілки, а комітети і секції, що були при Центральному Бюро "Спартак" увійшли до Вищої ради фізичної культури¹⁷. Не дивно, що Комуністичний союз молоді України шукав вихід з наявної на той час проблеми через використання досвіду роботи, накопиченого на початку 1920-х років. Профспілки ж категорично відкидали ідею створення запропонованого комсомольцями добровільного спортивного товариства¹⁸.

Вузлові питання та проблеми, що виникли в радянській фізичній культурі, потрібно було вирішувати на найвищому рівні. Жодна організація та державний орган, які вели фізкультурно-спортивну роботу, не мали відповідних повноважень. Розбіжності у поглядах на вирішення посталих проблем призвели до того, що у пошуки виходу із не ординарної ситуації мав втрутитися ЦК ВКП(б). Втручання ЦК було закономірним. Керівництво у сфері фізичної культури фактично здійснювалося Вищою радою фізичної культури та професійними спілками, що суперечило процесу централізації управління, притаманного більшовикам.

16 жовтня 1929 року ЦК ВКП(б) видав постанову "Про фізкультурний рух", де стан фізкультурної роботи визнавався незадовільним. Акцент у постанові робився на необхідності централізації керівництва фізкультурним рухом. У зв'язку з цим партійно-державним органам була дана вказівка створити при Президії Центральної виконавчої комісії СРСР Всесоюзну раду фізичної культури з функціями і правами центрального державного органу. Постанова націлювала на проведення реорганізації рад фізичної культури у союзних республіках і надання їм статусу державних органів. Згідно постанови ЦК ВКП(б) державні органи і громадські організації фізкультурного профілю підпорядковувалися Всесоюзній раді фізичної культури. Таким чином вибудовувалася фізкультурна вертикаль влади.

Окремим пунктом у постанові зверталася увага на роль профспілок та комсомолу в посиленні фізкультурної роботи та втягування в неї широких верств населення. Пропозицію ж комсомолу про створення добровільного товариства партія відхилила. У той же час ЦК ВКП(б) визнавав необхідність посилити принцип добровільності в організації роботи фізкультурно-спортивних організацій. ЦК доручив Всесоюзній центральній раді професійних спілок розробити порядок виборності в керівні органи фізичної культури та форми його практичної реалізації¹⁹.

Постанова ЦК ВКП(б) стала своєрідною інструкцією для всіх органів і організацій, пов'язаних з розвитком фізкультури і спорту в СРСР. В УСРР зреагували на неї вже 16 грудня 1929 року. На посаду голови Вищої ради фізичної культури замість А.Буценка було призначено М.Василенка та поставлено завдання змінити весь склад ВРФК²⁰. Щоправда, останнє було виконано лише 17 березня 1930 року²¹.

Із 3 квітня 1930 року при Центральному Виконавчому Комітеті СРСР почала діяти Всесоюзна рада фізичної культури, яка стала головним державним органом у справах фізичної культури

та спорту²². ЦВК СРСР 30 квітня 1930 року підкріпив увагу вищих органів влади до розвитку фізичної культури постановою, де зазначалося, що розвиток фізичної культури є справою першочергової державної ваги. У зв'язку з цим показники по фізкультурній роботі повинні були вноситися до 5-річних планів розвитку як СРСР, так і союзних республік²³.

У ході реорганізації Вищої ради фізичної культури України Президія ВУЦВК прийняла (3.08.1930 р.) статут Всеукраїнської, міських та районних рад фізичної культури. Вища рада фізичної культури була трансформована у Всеукраїнську раду фізичної культури. Відтепер Всеукраїнська рада фізичної культури, як головний орган у сфері фізкультури, централізувала керівництво усією фізкультурною галуззю. Вона мала об'єднувати всі установи та організації, причетні до фізкультурної справи, керувати ними, планувати та контролювати їх роботу²⁴. До того ж Всеукраїнська рада фізичної культури мала право контролювати та перевіряти не лише діяльність усіх рад фізичної культури республіки, а й державних органів влади, громадських організацій різного рівня, що курували відповідний напрямок роботи²⁵.

Перед Всеукраїнською радою фізичної культури ставилося завдання максимально сприяти розвитку фізкультурної самодіяльності мас та заохочувати у цьому напрямку ініціативну діяльність державних органів. Нововведенням було й те, що ВРФК доручалося матеріально сприяти проведенню тих чи інших фізкультурно-спортивних заходів²⁶. Варто зазначити, що раніше досить часто змагання, виступи, демонстрації тощо, проводилися за рахунок профспілкового фінансування. Поглиблення централізації управління фізичною культурою проявлялося і в тому, що проведення державними органами і громадськими організаціями Всеукраїнських з'їздів, нарад чи виставок з фізичної культури мало погоджуватися із ВРФК²⁷.

Докорінно, порівняно з Вищою радою фізичної культури, змінився склад Всеукраїнської ради фізичної культури. До роботи в ній залучалися: вісім осіб, яких персонально призначала Президія ВУЦВК; три представники – від столичної (Харківської) ради фізичної культури; по два – від Одеської, Київської, Дніпропетровської, Сталінської, Артемівської, Луганської рад, як найбільш чисельних та розвинутих у фізкультурному плані регіонів; по одному – від Криворізької, Миколаївської, Запорізької та Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки рад фізкультури. Оскільки залучення селян до занять фізичною культурою ставало одним із першочергових завдань у розвитку фізкультурного руху в Раді, за її визначенням, вводилися п'ять представників від найбільших колгоспів і радгоспів УСРР та один від комітету незаможних селян. З метою контролю та керівництва фізкультурною роботою всіма ланками профспілкових організацій у склад Ради ввійшли двадцять представників від Всеукраїнської ради професійних спілок, окружних, районних і низових профспілкових об'єднань. Організаційно-ідеологічний складник у роботі Всеукраїнської ради фізичної культури мали забезпечувати в її складі десять представників від ЛКСМУ. Про внесення елементів воєнізації у фізичну культуру свідчило членство в Раді двох представників штабу Українського Військового Округу та одного – від Всеукраїнської Ради Товариства сприяння обороні та авіаційно-хімічну будівництву ("ТСОАвіаХім"). Державну опіку розвитку фізичної культури демонструвала наявність в Раді двох представників від Наркомату освіти (поширення навчання з фізичної культури в закладах освіти) та двох від Наркомату охорони здоров'я (лікарський контроль за фізкультурниками та наукові дослідження впливу фізичної культури на організм людини). По одному репрезентанту в раді було від Держплану, Народного комісаріату праці (через наркомат праці вирішувались питання щодо впровадження та функціонування фізичної культури на виробництві) та НКВС. Закономірно, що серед членів Вищої ради фізичної культури було два повпреди ДСТ "Динамо", як найбільш успішного, чисельного і єдиного на той час спортивного товариства²⁸.

У структурі Вищої ради фізичної культури збільшилася кількість секторів, які вели окремі напрямки та питання розвитку фізкультури та спорту. Зокрема, до традиційних відділів (організаційного, науково-методичного, спортивно-технічного, шахово-дамкового), що були в фізкультурних органах, додалися нові. Новостворені відділи з фізкультурної роботи на селі, зовнішніх зносин, спортивного господарства, фізкультурної роботи серед дітей, спортивного туризму підтверджували серйозні наміри держави щодо масштабності перебудови фізичної культури²⁹. На серйозність цих намірів вказувало також і те, що ради фізичної культури мали працювати при місцевих виконавчих комітетах³⁰.

Згідно постанови ЦК ВКП(б) змінювалися акценти у фізкультурній роботі профспілок. До 1929 року єдиного органу по керівництву фізкультурою в структурі Всеукраїнської ради професійних спілок не було. Фізкультурну роботу курували культурні відділи окремих профспілкових об'єднань. Культвідділ центрального апарату ВУРПС фізкультурні питання розглядав не часто. З метою координації та керівництва фізкультурно-спортивною діяльністю наприкінці 1929 року був створений єдиний загально профспілковий орган – Центральне бюро фізичної культури при Всеукраїнській раді професійних спілок.

ЦК ВКП(б) поставив перед профспілками завдання перебудувати фізкультурно-спортивну роботу на принципах добровільності та максимальному її підпорядкуванню вирішенню виробничих потреб. 10 – 15 листопада 1930 року у Москві відбулася перша Всесоюзна конференція профспілок з питань фізичної культури. За результатами обговорення злободенних питань фізкультурного руху була прийнята ухвала про підпорядкування фізкультурної роботи виробництву. Клубно-територіальна система організації фізкультурної роботи замінювалася на виробничу³¹. Замість гуртків запроваджувалися нова низова ланка – колективи фізичної культури. Таким чином первинною ланкою фізкультурної роботи ставав колектив заводу (на великих підприємствах навіть окремі цехи), колгоспу, школи тощо.

Від профспілкових організацій у перебудові фізкультури не відставали комсомольські організації. Вони знайшли свою нішу у переведенні фізкультурно-масового руху на нові засади та принципи. Комсомол відіграв ключову роль у привнесенні в масову фізичну культуру потужного військово-прикладного компоненту, ініціювавши створення нормативного комплексу "Готовий до праці та оборони" (ГПО). У липні 1930 року газета "Комсомольская правда" порушила питання про військову підготовку фізкультурників. Було запропоновано зробити комплекс вправ та нормативів, які б сприяли набуттю масами військово-прикладних навичок, необхідних для захисту Батьківщини. Основною формою роботи комсомолу у сфері розвитку фізичної культури мала стати підготовка до випробувань на значок ГПО усієї молоді³². Ініціативу комсомольців підтримали вищі партійно-державні органи влади³³.

Комплекс ГПО I ступеня розроблявся майже півроку. У березні 1931 року Всесоюзна рада фізичної культури при ЦВК СРСР затвердила нормативи³⁴. Вони склалися з 3 теоретичних та 22 практичних показників (для дівчат та жінок – 21): біг, стрибки, метання, підтягування на перекладині, лазіння по канату, плавання, їзда на велосипеді, перегони на лижах, перенесення ящика з набоями, веслування, пересування у протигазі³⁵. Деякі з нормативів ускладнювалися тим, що повинні були виконуватись чи то з гвинтівкою в руках, чи то з гранатою, чи з важким рюкзаком за плечима.

Комплекс ГПО I ступеня став потужним інструментом у розвитку фізичної культури. Заняття, що проводилися в колективах фізкультури, методичні рекомендації фізкультурникам, масова агітаційно-пропагандистська робота, низка заходів організаційного характеру, були зорієнтовані на підготовку населення до масових здач норм ГПО. Нагородою ж тим, хто впорався зі складанням нормативів, служили значок та повага у суспільстві. Запровадження комплексу "Готовий до праці та оборони" довершило розпочаті зміни у реорганізації усієї сфери фізичної культури як в СРСР, так і в УСРР.

Таким чином, в умовах політичних та соціально-економічних змін, на шлях яких стало вище партійно-радянське керівництво, фізична культура відігравала роль важливого складника державної політики, була одним із засобів підвищення ефективності праці, політичного виховання, військової підготовки та оздоровлення населення. Централізація керівництва, прикладне наповнення фізкультурно-масової роботи визначали сутність перебудови фізкультурно-спортивного руху в СРСР та УСРР на зламі 1920 – 1930-х років.

¹ Кулик В.В. Від всеобучу до світових рекордів. – К., 1971. – 183 с.

² Савицкий П.Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР. – К., 1983. – 120 с.

³ Столбов В.В. История физической культуры и спорта. – М., 1975. – 359 с.; Столбов В.В. История и организация физической культуры и спорта. – М., 1982. – 287 с.; Столбов В.В. История физической культуры. – М., 1989. – 288 с.

⁴ Солопчук М.С. Історія фізичної культури і спорту. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 236 с.

- ⁵ Кухтій А.О. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж XX століття: дисертація кандидата наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02. – Львів, 2002. – 214 с.
- ⁶ Буценко А. 5-річчя радянської фізкультури на Україні. – Харків, 1928. – С. 5.
- ⁷ Там само. – С. 12.
- ⁸ Там само. – С. 17.
- ⁹ Бюлетень ВРФК. – Харків, 1929. – С.6.
- ¹⁰ Буценко А. 5-річчя радянської фізкультури на Україні. – С. 6.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2905. – Арк. 10.
- ¹² Там само.
- ¹³ Спортивная работа профсоюзов // Физкультура и спорт. – 1929. – 11 июля.
- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 699. – Арк. 34.
- ¹⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2905. – Арк. 12.
- ¹⁶ VIII Всесоюзный съезд ВЛКСМ. Стенографический отчёт. – М., 1928. – С. 597 – 598.
- ¹⁷ ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 9.
- ¹⁸ III всесоюзное совещание ВЦСПС по физкультуре против добровольного общества // Физкультура и спорт. – 1929. – 30 марта.
- ¹⁹ Постановление ЦК ВКП(б) "О физкультурном движении" // Физкультура и спорт. – 1929. – 26 октября.
- ²⁰ ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 267. – Арк. 1.
- ²¹ Там само. – Арк. 5.
- ²² Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 124. – Арк. 5.
- ²³ Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 9543. – Арк. 1.
- ²⁴ Там само. – Арк. 42 зв.
- ²⁵ Там само. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 699. – Арк. 33 зв., 34.
- ²⁶ Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 9543. – Арк. 43.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – Арк. 43 зв.
- ²⁹ Там само. – Арк. 44.
- ³⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 112 зв.
- ³¹ Столбов В.В. История физической культуры и спорта. – М., 1975. – С.165.
- ³² Физкультурное движение в СССР. Сборник документов, статей и материалов. – Харків, 1940. – С. 14.
- ³³ О значке "Готов к труду и обороне" // Физкультура и спорт. – 1930. – 10 июля.
- ³⁴ Солопчук М.С. Історія фізичної культури і спорту. – С. 169.
- ³⁵ Значок "Готов к труду и обороне" // Физкультура и спорт – 1930. – 5 декабря.

Рассматриваются проблемы развития физической культуры в УССР в конце 1920-х годов. Анализируются меры партийно-государственных органов и профсоюзных организаций по перестройке физкультурной работы среди населения.

Ключевые слова: физическая культура, физкультурные кружки, профсоюзы, комсомол, Высший совет физической культуры.

The problems of the development of physical culture in the USSR in the late 1920s are examined. Measures of party-government authorities and trade unions on the restructuring of sports work among the population are analyzed.

Keywords: physical culture, sports circle, trade unions, komsomol, Higher council of physical culture.

ГОСПОДАРЮВАННЯ МЕШКАНЦІВ КИЇВСЬКИХ КОМУНАЛЬНИХ КВАРТИР (1943 – 1945 рр.)

У статті розглядається господарювання киян в умовах користування спільними приміщеннями комунальних квартир, офіційні правила, які його регламентували, та контроль за їх виконанням.

Ключові слова: комунальна квартира, господарювання, побут, керівник будинку, відповідальний по квартирі.

У 1920 – 1930-ті роки типовим помешканням для більшості жителів міст УРСР стала комунальна квартира. Воєнне лихоліття спричинило руйнування та виведення з ладу в містах республіки значної кількості житлової площі. Житлове питання набуло ще більшої гостроти. За відчутної нестачі житла саме комунальна квартира продовжувала бути притулком для десятків тисяч міських жителів. Комунальна квартира, з її психологічним мікрокліматом, специфікою господарювання, стала в 1943 – 1945 рр. звичним явищем повсякденності і для значної частини киян.

Життя та побут міського населення України у 1943 – 1945 рр. не знайшли широкого висвітлення в історіографії. Повсякденність міст УРСР цього періоду до певної міри розглядалася у роботах Т.В.Вронської¹ та В.М.Дудник². Однак, у їх наукових публікаціях практично не зверталася увага на елементи побуту мешканців міст, Києва зокрема, у межах власної оселі, головним типом якої, як правило, була комунальна квартира.

Після звільнення Києва 6 листопада 1943 р. від окупантів до столиці України почали масово повертатися її колишні мешканці. Кількість жителів міста збільшувалась, зокрема, і за рахунок робітників, викликаних для проведення відбудовчих робіт. На травень місяць 1944 р. вільне помешкання в місті важко було знайти. У зв'язку з цим більшість заяв населення на отримання житла задовольнялося за рахунок ущільнення – підселення у вже заселені помешкання.

Співжиття різних осіб чи сімей в умовах комунальної квартири передбачало спільне користування її загальними приміщеннями та обладнанням. До місць загального користування відносилися кухні, коридори, ванні кімнати, сходові майданчики тощо.

В епіцентрі господарського життя комуналки знаходилася кухня. Тут найчастіше доводилося стикатися господарям, які виконували трудомісткі домашні обов'язки.

На кухні, як правило, впритул до стін розташовувалися столи мешканців. На столах розміщувалися нагрівальні прилади – "примуси" та "греци" (перший отримав назву від шведської фірми-виробника "Прімум", другий від німецької фабрики "Еріх і Греці"), що широко використовувалися для приготування їжі. Працювали вони на гасі, який мешканці комуналок зберігали безпосередньо в помешканні. Наголосимо, що іноді, зважаючи на дефіцитність та завбачливість киян, розміри цих запасів перевищували всілякі норми, а умови їхнього зберігання не відповідали жодним допустимим правилам.

На кухні, зазвичай, містилася і мурована піч загального користування, на якій також готували їжу. Розтоплювали її вугіллям та дровами. Підлога біля неї обов'язково оббивалася залізом. Це робилося з міркувань безпеки, адже вугілля, яке часом випадало з печі, могло спричинити пожежу³.

У кухонному приміщенні також містилися запаси питної води. Місткості з водою дозволялося розміщувати лише тут. Їх не можна було ставити безпосередньо на підлогу, адже з часом це могло пошкодити фарбу, або навіть призвести до загнивання дерев'яної підлоги. Тож, діжки стояли на дерев'яних брусках, а відра – на табуретах⁴.

Руйнація міського водогону та тривала робота по виведенню його на довоєнні потужності робили проблемним централізоване постачання води в квартири будинків. Отож, мешканці комуналок були змушені робити запаси води і зберігати її на кухні. Жителі багатоквартирних будинків, як правило, ходили по воду до найближчих криниць, де набирали її у порядку черги. У санітарному плані якість криничної води залишала бажати кращого. Відсутність належної роботи очисних систем в роки окупації призвела до того, що у воду через ґрунт потрапляли небезпечні відходи. Наприкінці 1943 – початку 1944 рр. в місті спалахнув черевний тиф. Для запобігання поширенню захворювання криниці почали оснащувати громадськими відрами, а воду хлорувати⁵.

3 травня 1944 р. ситуація з централізованим водопостачанням значно покращилася. Водопровідну воду споживало вже 252 тис. осіб, або 60 % населення міста. Із них користувалися водою безпосередньо у квартирах 100,8 тис. (40 %), брали воду з кранів, які знаходилися в дворах, 110,8 тис. (40 %), а з колонок – 50,4 тис. осіб (20 %). Проте, через часті перебої з водопостачанням, запаси води не зникли з кухонь навіть тих квартир, які мали водопровід.

Задовольняли потребу у воді мешканці багатоквартирних будинків через дворові водорозбірні крани (виходили назовні від водоміра з середини будинку, або ж знаходилися безпосередньо в дворі) та колонок. Воду дозволялося набирати в присутності двірника чи чергового мешканця з числа домогосподарок у чітко встановлені години. У зв'язку з цим двічі на день, вранці та ввечері, у дворах будинків вишикувалися довгі черги за водою. Похід за водою відбирав у мешканців досить багато часу. До того ж наявність колонок та водорозбірних кранів у дворах не сприяла чистоті при будинкових територій. Через відсутність каналізаційних зливів чи їх засміченість у дворах утворювалося багно. Взимку ж, коли стовпчик термометру опускався –16 та нижче градусів, двори часом перетворювалися на ковзанки. Керівники будинків та двірники були зобов'язані не допустити замерзання труб і слідкували, щоб водорозбірні крани ніколи повністю не закривалися⁶. У таких випадках цівки з кранів текли цілодобово, що призводило до значних втрат води, не ефективного завантаження міського водопостачального господарства.

Проблеми у мешканців комуналок часто виникали і з роботою каналізації. Причиною цьому була як загальна засміченість каналізаційної мережі міста, так і їхні власні звички господарювання. Як фіксують документи, у 1943 – 1945 рр. домогосподарки нерідко для миття посуду використовували пісок чи попіл, а у раковину кидали сміття та лушпиння, що виводило з ладу будинкові каналізаційні системи⁷.

Не менш складною була ситуація і з пранням. Найчастіше господині масово прали речі на кухні. Певний час міське житлове управління закривало на це очі, обмежуючись попередженнями, що такі дії були вкрай небажаними. На початку 1945 р. у пам'ятці-інструкції "Технічна експлуатація житлового фонду", виданій Київським міським житловим управлінням для керівників будинків, які мали стежити за станом державного житлового фонду, зазначалося, що масове щоденне прання на кухні заборонене, оскільки це призводило до поширення вологості і погіршення технічного стану будинків⁸.

Невід'ємною складовою міської квартири, у тому числі й комунальної, була ванна кімната. Проте, у 1943 – 1945 рр. далеко не кожна київська комунальна квартира мала належне обладнання цього важливого життєвого куточку. Так, у серпні 1944 р. санітарна інспекція міста попереджала про антисанітарію та загрозу висипного тифу, яка виникла в зв'язку з тим, що населення міста просто не мало можливості нормально помитися. За результатами перевірки вона повідомляла: "Нами було обстежено багато квартир, але жодної, або майже жодної працюючої ванни в будинках житлового управління немає. Найчастіше в приміщеннях ванн, немає навіть самих ванн, так як вони були зруйновані, або вивезені німцями. На сьогоднішній день більш як на 80 % ванний фонд міста не працює"⁹.

Мешканці комуналок повинні були дотримуватися певних правил користування ванною кімнатою. У цих приміщеннях, щоб уникнути розведення мокриць та паразитів, попередити поширення вологості, не дозволялося зберігати в купях без корзин чи валіз брудну білизну¹⁰. Безпосередньо у ваннах заборонялося зберігати воду та будь-яку рідину. Щоправда, ця заборона часто порушувалася. Так, у київських комуналках траплялися навіть випадки, коли ванни до країв наповнювалися гасом¹¹, що робило окремі оселі вкрай пожежонебезпечними.

В умовах тісноти комунальної квартири часто порушувалися і інші правила пожежної безпеки. Найбільш загрозу становили захаращені різними пожитками коридори комуналок. Між тим, проходи у комунальній квартирі мали бути вільними. У коридорах заборонялося складати будь-які речі. Однак, дотримуватися цих правил було досить важко. Перенаселеність кімнат часто не дозволяла зберігати всі речі безпосередньо у своєму помешканні, а гострий дефіцит усього найнеобхіднішого стримував людей від розставання з речами, які вийшли з ладу. Поламані речі та меблі не викидалися, а зберігалися на всякий випадок – з надією полагодити у майбутньому чи використати певну деталь. Такими предметами, як правило, і були заповнені коридори комуналок¹².

Більшість тогочасних київських квартир була обладнана стаціонарними мурованими печами для обігріву приміщень. Зважаючи на розселення родин у комуналці по окремих кімнатах, опалювальні печі часто встановлювалися у кожній із них. Вони мали свій термін експлуатації і потребували не лише періодичного чищення, а й перекладання. Траплялися випадки, коли печі для обігріву кімнат мешканці комуналок перетворювали на печі для приготування їжі, вмонтовуючи в них різне кухонне обладнання – духові шафи, плити, тощо. Однак, куховарити безпосередньо в кімнаті комунальної квартири було суворо заборонено. У разі виявлення такої печі керівник будинку повинен був наполягати на її негайній ліквідації в його присутності¹³.

Грубу для обігріву приміщення, як правило, не топили щодня. Температура 11 – 12°C, вважалася нормальною. А для досягнення таких показників термометра достатньо було протоплювати помешкання два рази на тиждень¹⁴.

Мешканці комунальних квартир стикалися з цілорічною необхідністю заготовлювати дрова, оскільки їх використовували не лише для опалення приміщень, а й для приготування їжі. У межах будинку дрова дозволялося зберігати лише у спеціальних дров'яних сараях та підвалах. Зауважимо, що підвали мали далеко не всі будинки. До того ж багато з цих приміщень були просто не придатні для заготівлі дров, або ж використовувалися під житло чи для інших потреб. Дрова часто зберігали у квартирах, або під чорними сходами¹⁵.

"Дров'яне питання" найчастіше вирішувалося саме на чорних сходах. Зазначимо, що більшість київських комунальних квартир знаходилися в будинках, споруджених ще до революції. На той час при будівництві враховувалося, що господарі користуватимуться послугами хатніх робітниць, а тому входи в будинки робили різні – парадний для мешканців та чорний для прислуги. Вхід до квартири з чорних сходів вів відразу до кухні. Тож поруч з кухнею було зручно займатися дровами. Для рубання та пиляння дров мешканці комуналок мали використовувати великі колоди. Однак, цього правила дотримувалися далеко не всі. Краї кам'яних, бетонних, а іноді і дерев'яних сходів не завжди витримували цього випробування. Наголосимо, що траплялися випадки, коли дрова рубали на порогах та підлогах кухонь, кімнат, коридорів та навіть підвіконь¹⁶. Безумовно, житловий фонд за таких варварських дій зазнавав серйозних руйнувань.

Мешканці комунальних квартир мали і проблеми з нагромадженням сміття. Вона, очевидно, мала поширений характер. У пам'ятці "Технічна експлуатація житлового фонду" керівникам будинків рекомендувалося звертати на це особливу увагу при перевірці санітарного стану помешкань. Там, зокрема, зазначалося: "Викидати сміття з кухонь на сходовий майданчик чорних сходів заборонено. Це крім антисанітарії призводить до вогкості штукатурки стін, особливо в кутах, куди часто змітають чи просто викидають сміття"¹⁷. "Сходовий майданчик не повинен слугувати місцем звалища домашнього сміття"¹⁸. "Сміття має зберігатися в тарі: мокре – у відрах, сухе – в корзинах"¹⁹.

За дотриманням правил господарювання мешканцями комунальних квартир слідували керівники будинків. Вони були зобов'язані відвідувати кожну квартиру й перевіряти кімнати її мешканців та місця загального користування не рідше, ніж раз на 2 – 3 місяці²⁰. Для безперервного контролю за дотриманням правил господарювання у кожній комунальній квартирі призначалися відповідальні по квартирі. Пам'ятка для керівників будинків рекомендувала обирати на цю роль найбільш відповідальних та охайних мешканців квартир. Найбільш бажаним вважалося залучення до цієї роботи домогосподарок, які більшу частину часу проводили вдома. Відповідальні по квартирі затверджувалися рішенням виконкому відповідної районної Ради і, тим самим, набували статусу офіційних представників влади²¹.

Крім контролю за суто побутовими аспектами життя відповідальні по квартирі зобов'язувалися повідомляти керівників будинків про всі випадки звільнення в квартирах житлових приміщень, або появи лишків житлової площі. Також вони здійснювали контроль за своєчасною пропискою мешканців квартири, реєстрацією квартиронаймачами осіб, які до них приїзять та повідомляли кербудів про квартиронаймачів, які порушують правила прописки²². Таким чином, за допомогою відповідальних по квартирі керівники будинків володіли вичерпною інформацією про житлову ситуацію усіх мешканців будинку, часто використовуючи її на власну користь (поширеним явищем у досліджуваній час було надання житла кербудами окремим особам за хабарі).

Отже, мешканцям комунальних квартир жили під постійним контролем влади, здійснюваним її представниками – відповідальними по квартирі. За таких умов недбалість сусідів по комунальній квартирі непоміченою ніколи не залишалися. В окремих випадках мешканців, які порушили встановлені правила господарювання та були винні у руйнуванні житлового фонду, притягали до відповідальності перед житловим товариським судом. Ця інституція була запроваджена у передвоєнний час і відновила свою діяльність у досліджуваній період. Товариські суди обиралися на зборах мешканців відповідного домоуправління. Вибори таких судів та їх робота проходили під керівництвом місцевого народного судді. Обрані голова суду та його заступник затверджувалися районною Радою депутатів трудящих. Рішення суду з зазначенням покарання винного мешканця вивішувалося на видних місцях. Особливо злісних руйнівників державного житлового фонду могли навіть виселити з помешкання. Однак, такі рішення приймав вже народний суд²³. Що стосується випадків, коли винного у пошкодженні приміщення або обладнання квартири виявити не вдавалося, то тут вступав у дію принцип кругової поруки – вартість ремонту оплачували порівну всі мешканці квартири²⁴.

Таким чином, співжиття кількох осіб чи сімей, як правило, не пов'язаних між собою родинними зв'язками, створювало в умовах комунальної квартири низку, зокрема, побутово-господарських проблем і викликало необхідність встановлення офіційних правил господарювання. Постійний контроль за їх дотриманням здійснювали відповідальні по квартирі та керівники будинків. Перенаселеність не сприяла дотриманню киянами правил експлуатації житла в комунальних квартирах. Необізнаність з елементарними правилами гігієни приміщення, а не рідко й небажання їх виконувати, негативним чином впливали, ускладнювали й до того ж непросте воєнне повсякденне життя мешканців київських комуналок.

¹ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.

² Дудник В.М. Відбудова міського господарства України 1943 – 1950 рр.: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 269 с.

³ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. Р-1. – Оп.4. – Спр. 51. – Арк. 341.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Спр. 11. – Арк. 31.

⁶ Там само. – Спр. 51. – Арк. 376.

⁷ Там само. – Арк. 340.

⁸ Там само. – Арк. 342.

⁹ Там само. – Спр. 28. – Арк. 61.

¹⁰ Там само. – Спр. 51. – Арк. 343.

¹¹ Там само. – Арк. 349.

¹² Там само. – Арк. 342.

¹³ Там само. – Арк. 345 – 347.

¹⁴ Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці. – К., 2010. – С. 297.

¹⁵ ДАК. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 51. – Арк. 350.

¹⁶ Там само. – Арк. 340.

¹⁷ Там само. – Арк. 339.

¹⁸ Там само. – Арк. 352.

¹⁹ Там само. – Арк. 342.

²⁰ Там само. – Арк. 335.

²¹ Там само. – Арк. 380.

²² Там само. – Спр. 52. – Арк. 257.

²³ Там само. – Спр. 51. – Арк. 382, 387.

²⁴ Там само. – Спр. 52. – Арк. 256.

В статье рассматривается домашний быт киевлян, которые жили в коммунальных квартирах. Совместное пользование помещениями коммунальной квартиры вызвало необходимость введения официальных правил ведения домашнего хозяйства. Их выполнение постоянно контролировалось ответственными по квартире и управляющими домами.

Ключевые слова: коммунальная квартира, ведение домашнего хозяйства, быт, управляющий домом, ответственный по квартире.

The article deals with domestic life of Kyiv dwellers, which lived in communal apartments. The shared use of premises of communal apartment faced the necessity of official regulation of housekeeping. These rules constantly were monitored by managers of the houses and dwellers, which were in charge of apartments.

Keywords: communal apartment, housekeeping, domestic life, manager of the house, in charge of an apartment.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ В РЕВОЛЮЦІЙНІ ЧАСИ (1917 – 1920 рр.): НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається історіографічний аспект політики національних урядів у галузі освіти в період Української революції 1917 – 1920 рр.

Ключові слова: історіографія, освіта, революція, українська мова, українські уряди, українська школа.

Національно-культурне відродження України в революційний період 1917 – 1920 років багате на прояви, відзначається глибиною і масштабами процесів, суспільним резонансом. Питання, пов'язані з українізацією освіти, складали серцевину культурно-просвітньої роботи, якою опікувалися українські уряди, політичні партії, громадські організації, представники інтелігенції. За освітою було майбутнє, вона відігравала роль значимого чинника культурного, ідеологічного, політичного впливу на суспільство, формування у його членів світоглядних засад.

Сучасний стан вивчення проблеми політики національних урядів у галузі освіти в період Української революції 1917 – 1920 рр. відзначається багатоплановістю постановки наукових завдань та серйозними зрушеннями у їх вирішенні. Між тим, науковий доробок вітчизняних дослідників у цьому напрямку не знайшов належного історіографічного переосмислення. Зауважимо, що історіографія проблеми практично не стала предметом спеціального дослідження. Як правило, ми зустрічаємо щодо освітньої політики українських урядів фрагментарні, але достатньо місткі, матеріали узагальнюючого характеру, які послугують методологічними орієнтирами у виконанні більш широких наукових завдань. Прикладом цьому може бути ґрунтовне монографічне дослідження В.Капелюшного¹. Проте, спостерігається і зацікавленість окремими складовими теми саме в історіографічному ключі². Безумовно, що заявлена проблема є атрибутом дисертаційних історіографічних оглядів, але, зокрема, в кандидатських дисертаціях вона носить все-таки більш узагальнений характер.

Новітній період вивчення освітньої політики українських урядів в часи революції розпочався на початку 1990-х років. Слушною видається думка відомого сучасного дослідника культурного будівництва в Україні 1917 – 1920 років Д.Розовика, що "Найбільш актуальною та маловідомою темою, яку активно розпочали вивчати історики в 1990-ті роки, стала проблема будівництва національної, професійної, вищої освіти та позашкільної роботи"³.

Можливість використання раніше закритих архівних документів і матеріалів, видань, які зберігалися в "спецхранах", відхід від заідеологізованості дозволили науковцям приступити до проведення якісно нових досліджень, піднявши джерельний рівень їх забезпечення. Відповідно, "свіжістю" відзначалися постановка наукових проблем та шляхи їх вирішення.

Поставимо собі за завдання в загальних рисах виокремити і звернути увагу на найбільш характерні наукові дослідження, які безпосередньо стосуються теми або ж найбільш дотичні до неї. Наголосимо, що основу блоку історіографічних джерел складають дисертаційні дослідження і, відповідно, наукові публікації апробаційного характеру. За таких обставин вважаємо за доцільне оперувати даними авторефератів дисертацій, які є квінтесенцією наукових розвідок. У той же час не доречно, на наш погляд, обходити увагою окремі статті, що стосуються безпосередньо теми, а тим паче монографії, де заявлена наукова проблема знайшла цілісне відображення.

Сплеск зацікавленістю проблемою, що проявився в появі низки досліджень, припадає на середину – другу половину 1990-х років. Відомий історіограф Української революції В.Капелюшний наголошував: "Лева частка дисертацій присвячена діяльності українських націо-

нальних урядів 1917 – 1921 рр. у галузі освіти, причому більшість з них досліджує весь період визвольних змагань"⁴.

У рамках цілісного періоду, пов'язаного з діяльністю урядів Української Центральної Ради, Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського та Директорії на освітянській ниві, досліджувала тему Н.Ротар. У поле зору дослідниці закономірно потрапили сюжети, що стосуються діяльності українських урядів, зокрема ефективності переведення освіти на національні рейки, розробки та втілення концепції побудови єдиної української школи. Важливо, що автор звертає увагу на вибудовування владної вертикалі освітянської галузі в умовах реформування початкової, середньої та вищої шкіл, їх українізації⁵. У розрізі становлення національної системи освіти мимохідь торкається теми Н.Агафонова. Тематична мозаїка її роботи, яка за певних підходів до наукового аналізу все-таки дала б цільну картину українського освітянського поля, позначена домінантою радянського шкільництва і залишає на узбіччі аналіз освітньої діяльності національних українських урядів⁶.

Паралельно з узагальнюючим поглядом на перебіг національного освітнього процесу та впливу на нього українських урядів 1917 – 1920-го років спостерігається переведення акценту в розвідках науковців державної політики в освіті на різних, навіть відмінних за своєю політичною суттю, відтинках Української революції.

Зрозуміло, що, зважаючи на тенденції розвитку вітчизняної історичної науки 1990-х років, у дослідженнях освітньої політики українських урядів більш презентабельним був напрям з про-уєнерівським складником. Про значимість впливу українських урядів на перебіг освітніх процесів засвідчують дослідження І.Передерій⁷ та Н.Сорочан⁸. Політиці Директорії УНР в освітній галузі присвячений розділ дисертаційного дослідження А.Пижика⁹ та його публікації¹⁰. Слушною є перманентно присутня точка зору дослідника про те, що умови війни, протиборства з більшовиками і денікінцями завадили урядам Директорії УНР сповна реалізувати заявлені ідеї і гасла щодо розвитку національної освіти.

Між тим, виходячи із реальних здобутків на освітньому поприщі, що були зумовлені, зокрема, і більш-менш внутрішньою стабільністю в Українській Державі, достатньо уваги проблемі діяльності гетьманського уряду приділяв О.Машевський¹¹.

На зламі 1990 – 2000 рр. спостерігається черговий оберт в зацікавленості освітньою політикою українських урядів. Серед численних тогочасних досліджень вигідно виділяються роботи Ю.Телячого, де чітко прослідковується як цілісна урядова політика в освітній сфері, так і її складники¹².

Українському національно-культурному відродженню, де чільне місце посідають і питання політики українських урядів в галузі освіти, присвячена низка робіт Д.Розовика 1990-х – початку 2000-х років, які знайшли логічне завершення монографією та захистом докторської дисертації¹³. Зауважимо, що автор підпорядковує питання, пов'язані з освітньою політикою українських урядів, вирішенню більш широких завдань, які він визначає в руслі досліджень культурного будівництва в Україні у 1917 – 1920 рр. У той же час, залучення величезного масиву різнопланових джерел, їх глибокий аналіз дозволив досліднику відтворити розмаїття державної освітньої політики, проникнути в її сутність, визначити здобутки та звернути увагу на чинники, що загальмували розвиток українського освітнього процесу революційної доби.

Більш розширено і поглиблено до висвітлення теми Д.Розовик звернувся у своєму черговому монографічному дослідженні¹⁴. Власне, можна вважати, що ця монографія є узагальненням його попередніх численних наукових розвідок з тематики культурно-освітнього життя, пов'язаного, зокрема, й з освітньою політикою українських урядів 1917 – 1920-го рр. Передусім наголосимо, що автор залишається вірним державницькій позиції у вивченні питань щодо розбудови національної освіти. Державна політика на підтримку і забезпечення освіти в Україні є ключовою складовою дослідження. Вчений звертає увагу на труднощі політичного та економічного характеру, які стримували розвиток освітньої галузі, аналізує освітньо-культурні чинники, які, у свою чергу, прискорювали її розвиток у часи Української Центральної Ради (УЦР), Української Держави (УД) та Директорії УНР.

Загалом можна стверджувати, що дослідження Д.Розовика значно розширюють уяви про політику національних урядів, їх вплив на освітні процеси 1917 – 1920 рр. і є вагомим внеском в історіографію проблеми.

Цикл ґрунтовних наукових робіт, пов'язаних і з діяльністю українських урядів в освітній галузі, належить А.Боровику. Залучення широкого масиву джерел, їх глибокий аналіз дозволив автору відтворити реальну картину державної політики в царині освіти. Діяльність українських урядів, як виразників державної політики, знайшли чільне місце в його дисертаційному¹⁵ та монографічному¹⁶ дослідженнях.

Відомий дослідник історії української вищої школи О.Завальнюк узагальнив свої численні публікації, зокрема й з питань політики українських урядів щодо державних університетів у вичерпній монографії та докторській дисертації¹⁷. Сюжети, присвячені університетській проблемі, автором розглянуті достатньо ґрунтовно і доказово.

Таким чином, навіть схематичний історіографічний аналіз політики українських урядів у галузі освіти в революційні часи 1917 – 1920 років дає підстави вважати, що вітчизняні історики провели велику роботу по вивченню цієї проблеми. Науковий аналіз та результати вивчення освітніх процесів періоду Української революції засвідчують, що вони були важливою складовою національно-культурного, політичного життя українського суспільства.

¹ Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – К., 2003. – С. 272 – 284.

² Богуславська В.Г. Історіографія проблеми становлення народної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917 – 1920 // Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки. – Вип. 1. – Донецьк, 1999. – С. 29 – 31; Грибоєдов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Історіографія дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни". – К, 2001. – 19 с.; Грибоєдов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського: Історіографічне дослідження. – К., 2002. – 125 с.; Стопчак М.В. Діяльність Директорії УНР у галузі культури в 1918 – 1920 роках (історіографія проблеми) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – 2001. – Т. 7 (9). – С. 502 – 510.

³ Розовик Д. Культурне будівництво в Україні у 1917 – 1920 рр. – К., 2011. – С. 22.

⁴ Капелюшний В.П. Вказ. праця. – С. – 280.

⁵ Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917 – 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – Чернівці, 1996. – 22 с.

⁶ Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні 1917 – 1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – Одеса, 1998. – 16 с.

⁷ Передерій І.Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 1998. – 19 с.

⁸ Сорочан Н.А. Формування системи управління освітою в Україні в добу Центральної Ради: (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – Харків, 1998. – 17 с.

⁹ Пижик А.М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918 – 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 1998. – 19 с.

¹⁰ Див.: Пижик А.М. Культурно-просвітня діяльність уряду УНР в період Директорії. – К., 1998. – 36 с.

¹¹ Машевський О. Українізація освіти в 1918 р. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1996. – Випуск 34. – С. 80 – 86; його ж. Політика уряду Гетьманату П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 1997. – 16 с.

¹² Телячний Ю.В. З історії управління освітою в період Директорії УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. 1999. – Т. 3 (5). – С. 259 – 270; його ж. Симон Петлюра і його роль у відродженні й розбудові національної освіти в період Української Народної Республіки (1917 – 1920 рр.) // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – С. 62 – 68; його ж. Реформування української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920): історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України". – Чернівці, 2000. – 16 с.

¹³ Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920). – К., 2002. – 311 с.

¹⁴ Розовик Д. Культурне будівництва в Україні у 1917 – 1920 рр. – К., 2011. – С. 51 – 115.

¹⁵ Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00. 01. "Історія України". – Харків, 2005. – 36 с.

¹⁶ Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.). – Чернівці, 2008. – С. 209 – 281.

¹⁷ Завальнюк О.М. Утворення й діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.). – Кам'янець–Подільський, 2011. – 644 с.

В статье рассматриваются историографические аспекты политики национальных правительств в области образования в период Украинской революции 1917 – 1920 гг.

Ключевые слова: историография, образование, революция, украинские правительства.

The article deals with the historiographical aspects of the policies of national governments in the field of education during the Ukrainian Revolution 1917 – 1920.

Keywords: historiography, education, revolution, Ukrainian governments.

ДО ПИТАННЯ ПОСЛІДОВНИКІВ ШАН ЯНА

У статті представлено дослідження про Ши Цзяо – китайського мислителя доби Чжаньго (475 – 221 рр. до Р.Х.). Ши Цзяо допомагав Шан Яну у запровадженні реформ в державі Цін. Автор надає деякий аналіз тексту "Ши цзи" ("Книга мудреця Ши"), досліджує авторство тексту, втрати фрагментів і спроби відновлення тексту впродовж століть.

Ключові слова: Історія Стародавнього Китаю, Ши Цзяо, Шан Ян, період Чжаньго.

Ши Цзяо (бл. 390 – 330 рр. до Р.Х.) у джерелах є чи не єдиним відомим учнем головного міністра царства Цін Шан Яна (390 – 338 рр. до Р.Х.). У "Гуан юнь" (римуючий словник династії Сун) зазначено: "В добу династії Цін був Ши Цзяо, вчителем його був Шан Цзюнь, він писав книги". Йому приписують авторство твору "Ши цзи" ("Книга мудреця Ши")¹, що дозволяє припустити існування послідовників вчення фа цзя (законників) у одного із засновників цієї філософсько-політичної течії Шан Яна. Проте, дослідження постаті Ши Цзяо в історичній науці залишається недостатньо розробленою, що, відповідно, визначає актуальність проблематики.

Метою даного дослідження є представлення науковій спільноті відомостей про Ши Цзяо та його творчий доробок². Необхідно вказати на існування незначної кількості спеціальних робіт, які присвячені дослідженню спадщини Ши Цзяо. У загальному вигляді підходи проаналізовані у працях Юрія Пінеса³, Карін Дефурт⁴, Пола Фішера⁵.

Ши Цзяо або Ши цзи – житель держави Цзінь (також у джерелах згадується, що він родом з держави Лу, іноді – з держави Чу). Зокрема Сима Цянь (145 – 86 рр. до Р.Х.) у розділі "біографії Менци та Сюнь Цін" книги "Ши цзи" ("Історичні записи") зазначає, що він був родом з Чу: "У Чу жили Ши цзи і Чан Лу"⁶. У добу Хань джерела містять інформацію про автора і сам твір. Бань Гу у книзі "Хань шу" відносить Ши Цзяо до філософів школи цза цзя (еклектики). Зокрема у розділі "І вень чжі" зазначається, що він родом з Лу: "Твір "Ши цзи" складається з двадцяти розділів, родом з царства Лу"⁷.

Знавець старовинних канонів і упорядник стародавніх текстів Лю Сян (79 – 8 рр. до Р.Х.) у книзі "Бє лу" ("Інші записи") стверджує, що він був родом з Цзінь та написав "Ши Цзи".

Проте всі сходяться на думці, що він був послідовником філософсько-політичного вчення фа цзя. Ши Цзяо був одним з помічників в апараті Шан Яна. Вважається, що він був серед учасників розробки плану реформ в державі Цін, яка згодом буде названа "Реформа Шан Яна" ("Шан Ян бяньфа"). Після страти Шан Яна, у 338 р. до Р.Х., через острах подібної участі він, за свідченням Лю Сяна, втік до царства Шу (теперішня провінція Сичуань, КНР), де докладав багато зусиль для розвитку і просування вчення фа цзя. Він очолив групу, яка прагнула поєднати в одну систему погляди і концепції різних шкіл. Проте імен цієї групи історія нам не залишила. Результатом колективної роботи став твір "Ши цзи". У "Хань шу" сказано, що твір "Ши Цзи" мав 20 розділів, 9 з яких були втрачені ще в 3 ст. до Р.Х.

Виникають питання і з датуванням твору. Китайські дослідники (Шуй Вейсун, Вей Ціпен), американські (Фішер) відносять період написання "Ши цзи" до 4 ст. до Р.Х. У той же час Сунь Сінань, Сюй Веньу⁸, Грехем⁹ його датують кінцем династії Чжоу або Цін – 3 ст. до Р.Х. Сучасні ж дослідники суспільної думки до Ханського періоду не згадують твір взагалі, тому що надзвичайно важко встановити автентичність (зокрема Льове)¹⁰ історичної пам'ятки. Фішер стверджує, що першоджерело було втрачено ймовірно в 1127 р. Близько 15 % відновили у період між 1640 та 1811 рр. шляхом згадування та цитування більше ніж у семидесяти інших джерелах. Китайські тексти ранньої доби часто мали подібні фрагменти. У "Ши Цзи" Фішер нарахував більше ста схожих фрагментів. До нас дійшло лише 6 реконструкцій "Ши Цзи" (найперша була зроблена у 1640 р. Чень Чженсуй, остання – в 1819 р. Ван Цзіпеєм).

Першими джерелами для реконструкції були використані твори Вей Чжена (580 – 643 pp.) "Цюнь шу чжияо" ("Зібрання книг, які допомагають управлінню" 631 р.) та Лі Фана (925 – 996 pp.) "Тайпін юлань" ("Імператорський конспект в еру Тайпін", 983р.). "Цюньшу чжияо" налічує 13 фрагментів розділів книги "Ши Цзи", серед яких Гуйянь "Цінні вирази", Сіи "Чотири церемонії", Мінтан "Зал мудреців", Чжи Тянься "Управління Піднебесною", Жень "Роздуми про людяність" та інші. У період династії Сун (960 – 1279 pp.) залишився лише один свиток від книги. Незважаючи на малу частку первинного тексту (близько 10000 рядків), його можна поставити в один ряд з більшістю автентичних творів доби Чжаньго.

Твір надає поради правителю у сфері управлінської діяльності. Головні постулати "репутація залежить від особистих проявів, управління в державі залежить від визначених наказів, покарання та винагороди застосовують у відповідності з особою".

В період династії Цін (1644 – 1911 pp.) вивченню фрагментів "Ши Цзи" приділялася особлива увага. Серед них "Сіньчжай ши чжун" ("Дослідження десяти видів" автор Хуей Дун), "Пінцзіньгуань цуншу" ("Серія книг з будинку Пінцзінь" автор Чжан Цзунюань), "Хухайлоу цуншу" ("Серія книг з будинку Хухай" автор Ван Цзаней).

Таким чином, коло джерел інтелектуальної спадщини Китаю та історичних осіб тієї епохи розширюється завдяки новим дослідженням. Синологи сходяться на думці, що Ши Цзяо був послідовником філософсько-політичного вчення фа цзя та є чи не єдиним відомим учнем головного міністра царства Цінь Шан Яна. Завдяки проведеному вивченню вдалося зібрати та провести аналіз письмової пам'ятки "Ши цзи" та встановити намагання вчених різних епох відтворити автентичність твору. Залишається не до кінця з'ясованим питання датування пам'ятки. Її подальше вивчення дасть змогу проаналізувати розвиток течії фа цзя, її послідовників та доповнить картину інтелектуального життя у добу Чжаньго.

¹ Чжунго дабайке цюаньшу. (Велика енциклопедія Китаю). Т. 2. – Пекін/Шанхай, 1992. – С. 920.

² Ши цзи. Книга вчителя Ши. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ctext.org/text.pl?node=278915&if=en>

³ Pines, Yuri. Alienating Rhetoric in the Book of Lord Shang and its Moderation. Extrême-Orient, Extrême-Occident, 34 – 2012. – P. 79 – 110.

⁴ Defoort, Carine. "Ruling the World with Words: The Idea of zhengming in the Shizi". Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, 73 – 2001. – P. 217 – 242.

⁵ Fischer, Paul. Intertextuality in Early Chinese. Masters-Texts: Shared Narratives in Shi Zi. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.ihp.sinica.edu.tw/book_page/book4/01_Fischer_final.pdf

⁶ Сима Цянь. Ши цзі (Історичні записи). [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ctext.org/shiji/meng-zhi-xun-qing-lie-zhuan>

⁷ Хань шу. (Історія династії Хань) І вень чжі. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ctext.org/han-shu/yi-wen-zhi>

⁸ Сюй Венью. Нові дослідження Ши Цзи. Журнал "Кунцзи яньцзю" (Дослідження Конфуція) № 4. – 2005. – С. 122 – 128. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://kzyj.chinajournal.net.cn/EditorB/WebPublication/downloadTopList.aspx>

⁹ Graham, A.C. The Date and Composition of Liehtzy. Asia Major, 8 – 1961. – P. 139 – 198. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.ihp.sinica.edu.tw/book_page/book4/2.htm#1961

¹⁰ Michael Loewe. Early Chinese texts: a bibliographical guide. Berkeley: The Society for the Study of Early China and the Institute of East Asian Studies, University of California, 1993. – P. 367.

В статтє представлено исследование о Ши Цзяо – китайском мыслителе периода "Чжаньго". Ши Цзяо помогал Шан Яну в внедрении реформ в царстве Цинь. Автор статьи предлагает некоторый анализ текста "Ши цзи" ("Книга мудреца Ши"), исследует авторство текста, потери фрагментов и попытки возобновления текста на протяжении веков.

Ключевые слова: История Древнего Китая, Ши Цзяо, Шан Ян, период "Чжаньго".

The paper presents the research of Shi Jiao – China's thinker of the Warring States Period. Shi Jiao have assisted Shang Yang in launching reforms in Qin. Author provides some analysis of the text of Shizi "Master Shi", explores the text's authorship, loss, and reconstruction over time.

Keywords: History of Ancient China, Shi Jiao, Shang Yang, Warring States period.

**ПОДІЯ В ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНИ –
ПЕРШЕ ВИДАННЯ ПРО ЖІНОЧУ ФІЗІОЛОГІЮ, ЖІНОЧЕ ТІЛО
ТА ПОВ'ЯЗАНІ З НИМ НАРОДНІ ВІРУВАННЯ**

**Рецензія на книгу Ігнатенко Ірини "Жіноче тіло у традиційній культурі українців".
– К., Дуліби, 2013. – 228 с.**

Поява книги Ірини Ігнатенко "Жіноче тіло у традиційній культурі України" свідчить про те, що соціальна історія, культурна антропологія поступово проникають у вітчизняний науковий простір. Книга, безумовно, заповнила наявну лакуну в науковому дискурсі про народну культуру. Те, що раніше вважалось непристойним, не вартим уваги, дріб'язковим нарешті знаходить наукове визнання і стає предметом наукового дослідження. Історія все більше стає соціально орієнтованою, "повертається обличчям до людини", осмислює причини її радощів і смутку, повсякденні реалії життя, особливості здоров'я, гігієни, ставлення до дітей, шлюбу, сім'ї тощо.

Протягом тривалого періоду на тему сексуальності, тілесності було накладено табу через її нібито непристойність і делікатність. Тому й дослідники не приділяли цій проблемі належної уваги, обмежуючись кількома загальними фразами. Залишаючись на маргінесі наукових досліджень, ця тема в Україні й понині має багато плям.

Дослідниця Ірина Ігнатенко провела ґрунтовне дослідження. Праця написана на основі солідних джерел, інформативні можливості яких не викликають сумнівів. Очіма етнологів проаналізовано найбільш табуйовані ділянки традиційної культури: жіночу фізіологію і репродуктивне здоров'я, особливості інтимних відносин і гігієна статевих відносин у сільській культурі, способи контрацепції і позбування небажаної вагітності, жіночі та венеричні хвороби, клімактеричний період в фізіологічному циклі жінок.

Наукове дослідження стосується прихованих, потаємних, особистих, інтимних моментів життя людини. Осмислення змісту книги дає можливість глибше розкрити та зрозуміти світоглядні, моральні, релігійні, етичні, культурні цінності української жінки.

Логічно вибудована структура роботи відповідно до періодів життя жінки: від дорослішання до старості, від розквіту до згасання.

Ірина Ігнатенко роботу підготувала на ґрунтовних, репрезентативних і достовірних першоджерелах, а також використала зібрані аматорами і професіоналами-етнологами усні свідчення. На відміну від загальноприйнятої у вітчизняній етнології традиції переказування джерел, дослідниця їх просто цитує, що сприяє більшій об'єктивності та реалістичному висвітленню теми, адже багато їх не терпить довільної інтерпретації. Праця особливо буде корисною тим дослідникам, котрі працюють у суміжній темі з обраною проблемою дослідження, адже більшість джерел, які розпорошені по рідним бібліотекам, архівам, систематизовано в монографії. Багато з них Ірина Ігнатенко ввела в науковий обіг.

Авторці вдалося подати науковий текст у доступній, зрозумілій формі для широкого читачього загалу. Тому й робота буде цікавою не лише науковцям, але й пересічним громадянам.

Хотілося б побажати молодій дослідниці успіхів, натхнення, невичерпної енергії, здоров'я і ще багато здобутків на ниві етнологічної науки України.

НАШІ АВТОРИ

Акинджи Емре – магістр, здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Аксьонова Наталя – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

Герасим Петро – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гончар Галина – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Горб Євген – здобувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

Ебель Анна – студентка IV курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Едигарова Гаянэ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави і права Росії та зарубіжних країн ФДБОЗ ВПО "П'ятигорський державний лінгвістичний університет".

Кириченко Юлія – бакалавр історії, магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козаченко Тетяна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Конта Ростислав – доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кошовий Сергій – завідувач сектору нових центрів зростання відділу зовнішньої політики Національного інституту стратегічних досліджень.

Кузіна Наталія – доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Максимов Євген (1921 – 2008) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.

Максімов Сергій – кандидат філологічних наук, магістр гуманітарних наук (Бірмінгемський університет, Англія), доцент кафедри зіставного мовознавства і теорії та практики перекладу Київського національного лінгвістичного університету.

Матвієнко Наталія – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Міняйло Наталія – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Молоткіна Валентина – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Никитюк Юлія – магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ніколаєва Анна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Овчаренко Володимир – здобувач історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Панчук Оксана – здобувач історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Папенко Євген – бакалавр історії, магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Петренко Ірина – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі.

Потапенко Ярослав – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Рожнова Владислава – бакалавр історії, студентка V курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савченко Григорій – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Семенова Оксана – аспірантка Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Терес Наталія – доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хоменко Євген – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Цebro Оксана – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шабашов Андрій – кандидат історичних наук, професор кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 39

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки малюнок Сергія Конончука "Околиця Києва". 1933 рік.

Підписано до друку 01.03.2013. Формат 61x86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 13.
Тираж 300.